

VIRUMAA MUUSEUMID
MUSEUMS OF VIRUMAA

SA VIRUMAA MUUSEUMID

TOIMETISED 2017

SA Virumaa Muuseumid

TOIMETISED

2017

SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2017

Koostaja:

Uno Trumm

Autorid:

Susanna Murel, Riho Paramonov, Tõnu Raid, Uno Trumm

Toimetaja:

Anu Rooseniit, Keeletoimetus OÜ

Fotod:

Eesti Ajalooarhiiv, Susanna Murel, SA Virumaa Muuseumid fotokogu, Stanislav Stepáško

ISSN 2228-2238

© SA Virumaa Muuseumid 2017

www.svm.ee

VIRUMAA MUUSEUMID
MUSEUMS OF VIRUMAA

Sisukord

VIRUMAA RISTIMINE	3
<i>Tõnu Raid</i>	
DIETRICH VON KYVEL – RAKVERE PIIRKONNA SUURVASALL	26
<i>Uno Trumm</i>	
PALMSE PAHLENID RAAMATUPEEGLIS – PÕGUS PILGUHEIT MÕISAHÄRRAS RAAMATUKOKKU.	48
<i>Susanna Murel</i>	
KATKUEPIDEEMIA PALMSE MÕISAS 1710–1711	75
<i>Uno Trumm</i>	
PALMSE MÕISAS PÄRAST KATKUEPIDEEMIAT 1711. AASTAL ELANUD INIMESED	96
<i>Uno Trumm</i>	
PALMSE TALUPOEGADE ELULOOD 18. SAJANDI ALGUSEST	120
<i>Uno Trumm</i>	
PALMSE MÕISA MUIKE KÜLA JA SELLE INIMESED 18. SAJANDIL	132
<i>Uno Trumm</i>	
PALMSE MÕISA JA PEREDE MAAVALDUSED 1807. AASTAL	149
<i>Uno Trumm</i>	
LURICH RAHVUSLASE JA MODERNISEERIJANA	156
<i>Riho Paramonov</i>	

Virumaa ristimine

Tõnu Raid

Sissejuhatus

Keskaja uurijaile hästituntud „Kong Valdemars Jordebog”, puukaantega ja väikese formaadiga ladinakeelne raamat, mis asub Taani Riigiarhiivis, ei koosne pelgalt Eestimaa külanimesid sisaldavatest lehekülgedest. Selles 13. sajandist pärinevas tekstide kogus moodustavad Eestit puudutavad lehed vaid väikese osa. „Kong Valdemars Jordebogi” saatusest, uurimisest ja tema tõlgendustest on hea ülevaate kirjutanud Tiina Kala.¹ Mitme maa ajaloolased on neid tekste uurinud juba 17. sajandist alates, Eestit puudutavat osa baltisakslased ja 20. sajandi esimesel veerandil vähesel määral ka eestlased.

1933. aastal avaldas taanlasest Eesti ajaloolane Paul Johansen (1901–1965) kaheosalise ja rohkem kui 1000-leheküljelise saksakeelse suurtöö „Die Estlandliste des Liber Census Daniae“. Toetudes ajaloolase erakordsele intuitsioonile ja kättesaadavale kaardimaterjalile, suutis noor taanlane 27 leheküljele paigutatud ja ladina keeles esitatud külanimed nimekirja (nn Suur Eestimaa nimistu) põhjal arendada väga soliidse käsitluse kogu Põhja-Eesti asustusest peaaegu 800 aastat tagasi ning ristimiskäikude kulgemisest Põhja-Eestis, Harju- ja Virumaal.

Ladinakeelse külanimistu põhjal näitab Johansen, kuidas võisid kulgeda taani munkade ristimiskäigud Harju- ja Virumaal aastail 1219–1220. Lisaks esitab ta andmed maaomandi jagunemise kohta maakondade lõikes, mis ilmselt toetub andmetele pärast 1238. aastat, mil maa peale lühikest orduaega jälle taanlastele kuulus. Seda omandinimistut korrigeeris 1238. aastal või natuke hiljem tõenäoliselt Tallinna piiskopiks määratud endine Ribe (Rybe) kloostri preester Thorkill.²

Kohe pärast taanlaste maabumist loodi Tallinna piiskopi ametikoht. Kaks-kolm põlvkonda hiljem, juba 1323. aastal jaotati Taanile kuuluv Eestimaa kolmeks maakonnaks: Harjumaa, Virumaa ja Alutaguse. Revala iseseisva üksusena on kadunud.

¹ Kala, T. Käsikiri ja uurijad. „Liber Census Daniae” ja/või „Codex ex-Holmiensis”? – Tuna, 2005, nr 1, lk 22–31.

² Johansen, P. Die Estlandsliste des Lieber Census Daniae. Kopenhagen-Reval 1933, S. 122–123.

Sellise jaotuse põhjuseks loetakse Tallinna, Rakvere ja Narva kindlustele alluvate piirkondade teket.

Johanseni arvates oli Virumaal ristimise ajal viis kihelkonda. Ristimiskäigud algasid 1219. aasta hilissuvel ja toimusid suures osas jalgsi või ratsa, ühe marsruudi lõpetamise järel ei mindud iga kord tagasi Ohepallu või Toolsele, vaid jätkati ristimistööd uutel radadel. Kolmel korral mindi ristimisteedele Tallinnast meritsi; sihtkohtadeks olid Kallavere, Laoküla ja Kunda. Kaartidele asetatud teekonnad kinnitavad seda oletust. See omakorda näitab, et kaugemate piirkondade ristimist alustati juba sügisel enne vete külmumist.

Estlandliste, see 1219–1220 koostatud ladinakeelne Harju- ja Virumaa külanimede nimistu, on üks vanemaid omataoliste hulgas Euroopas ja asendamatu allikas Eesti asustuse uurijaile. Paul Johanseni tõlgendus Eestimaa külade nimistust on kõige hilisem ja väga põhjalik selle nimekirja alusel tehtud Eestimaa ristimist käsitlev töö. Seepärast ongi huvitav vaadata, kui palju tema versioonist maastikuoludele ja kaartidel näidatule vastab. Käesolev ajalooliste ja kaasaegsete kaartide põhjal tehtud tagasiulatav (retrospektiivne) käsitus on vaid versioon, mis on valminud kaasaegsete võimaluste ja koostaja teadmiste tasemel.

Allikmaterjalid

Virumaa koos Harjuga on säilinud allikmaterjali osas kogu Põhja-Euroopa kontekstis erilises olukorras. Esimeseks ja eriti hinnaliseks allikaks on *Estlandliste*, mis võimaldab 13. sajandist pärit teksti kasutada mitmesuguste teemade uurimisel, eriti aga ristimisel käidud teede, kohanimede ja asustuse ajaloo osas.

Täiendavaks ja väga väärtuslikuks samaaegseks materjaliks on Läti Henriku kroonika, mis katab ajavahemikku 1186–1227 ning räägib üsna palju taanlaste ja Mõõgavendade ordu vahelisest suhetest ja „ristimise võidujooksust” Põhja-Eestis.³

³ Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn 1983.

Kolmandaks ulatuvad rootslaste, sakslaste, venelaste ja eestlaste kaardistustööd Eestis katkematult alates 17. sajandi keskpaigast kuni 21. sajandi esimese veerandi alguseni. Nii pikka aega on kaartidega kaetud vaid vähesed riigid või nende haldusüksused Euroopas. Kahjuks katavad need rootslaste kaardid Virumaast väga väikese osa. Kuid 18. ja 19. sajandi rikkalik kaardimaterjal annab siiski võimaluse Johanseni pakutud ristimiskäikude kulgu kaartide põhjal näidata. Siinses töös on ajaloolise Virumaa osas aluseks võetud vene kaheverstased kaardid, mis valmisid aastail 1894–1896. Neile kaartidele on asetatud kõik ristimiskäigud ja Virumaa teedevõrk.

Taani hindamisraamatu andmeil oli 13. sajandil Eesti külas keskmiselt 8–15 peret, pere suuruseks hinnati 5–8 inimest. Kõikide Eesti asustust käsitlenud autorite⁴ järgi jäid külad ligikaudu sama suureks ka 18.–19. sajandi vahetuseks ja hiljemgi. Taani hindamisraamatu Eestimaa lehekülgedel nimetatud 209 Virumaa külast⁵ asub tänaseni oma vanal, ammu enne ristimist väljakujunenud asukohal ligi 200 küla. Keelemeeste tööd näitavad, et külade nimekujud on aja jooksul kõvasti muutunud ja 100%-list selgust külade arvus ei ole. Maa vallutamine taanlaste ja sakslaste poolt ei muutnud siinsetes tingimustes väljakujunenud põldude asukohti ja nendega seotud külade asetust, kohalikku elukorraldust ega lõpuks ka nende külade vahelist teedevõrku. Teed, mida mööda ristijad liikusid, olid looduses juba olemas ja ristimisel kasutati nimelt neid, maastikul asuvaid ja hilisemal ajal kaartidel näidatud teid.

Ristimise logistika

Johanseni käsitluse järgi on Virumaa ristimisel hakkama saanud 4 rühma ja 31 inimesega.⁶ Kui palju oli inimesi ühes rühmas, seda me kindlalt ei tea. Johanseni arvates on tõenäoline, et ristiusu levitamisel võis ristijaid olla igas rühmas vähemalt 7–8,

⁴ Vt Jaanits, L. Laul, S. Lõugas, V. Tõnisson, E. Eesti esiajalugu. Tallinn 1982; Johansen, P. Die Estlandsliste...; Kahk, J. Eesti talurahva ajalugu. Kd. 1. Tallinn 1992; Lang, V. Veest, mullast ja kivist Vihasoo-Palmse piirkonna muinasajas. – Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Tallinn 2010; Ligi, H. Eesti talupoegade feodaalsed koormised (XIX saj.alguseni). Tallinn 1968 Lillak, R. Eesti põllumajanduse ajalugu. Tartu 2003; Tarvel, E. Adramaa: Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn 1972; Tihase, K. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn 1974. Troska, G. Eesti külad XIX sajandil. Tallinn 1987.

⁵ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 45.

⁶ Samas, S. 43.

kindlasti oli preester, siis tõlk, preestri abiline ristimistööl, teejuht ja võib-olla veel mõni mõõka kandev julgestaja. Hinnanguliselt oli tol ajal keskmine taluperede arv külades 8–15⁷, pigem vähem kui rohkem. Johansen näitab, et mitmed rühmad ja-gunesid ristimise käigus väiksemateks osadeks. Seega võis mõnes neist algselt olla mitukümmend liiget või isegi rohkem.

Kodulähedases piirkonnas tunneb inimene maastikuolusid ühe-kahe päeva-teenkonna (30–60 km) ulatuses, vahest harva ka rohkem. Seejärel on vaja leida uus inimene, kes uutes oludes teadjam oleks. Selliseid inimesi, kes kodu- ja naaberkihelkonna maastikku hästi tundsid, oli siis kindlasti rohkem kui tänapäeval, kuid alati polnud nad kohe käepärast. Henrik toob oma kroonikas arvukalt näiteid kohalike eestlaste kasutamisest teejuhtidena (*viarum duces*) Riia- ja ordusakslaste sõjakäikudel varem käimata ja tundmatutesse Eestimaa piirkondadesse.⁸ Samas pidi teejuhiks olev isik olema usaldusväärne ja maastikku tundma.

Riialaste sõjakäigud eestlaste ristimiseks algasid 1208. aastal. Iga maakonna alistamise järel tehti alistumislepung ja tavaliselt võeti kohalikele juhtidelt nende alaealised pojad pantvangideks.⁹ Poisid viidi kas Riiga või Saksamaale kloostriksse, neile pandi piiblist pärit nimed ja kümne aastaga olid nad ristijateks ümber õpetatud. Seega oli ordumeestel ris-timisvõidujooksu alguseks 1219. aasta suvel eelneva üheteistkümne aastaga omandatud piisav hulk kohalikke inimesi ning nende abil ka teede ja maastikuolude tundmine.

Ristimistegevuse planeerimisel oli taanlastel esmalt vaja teada, kui suureks ristitav maa-ala võib kujuneda nii pinnalt kui ka ristimise kestvuselt. See aga tähendab, et neil oli vaja kontakte kohalike vanemate ja teadajatega (Henriku järgi *meliores et seniores*), et ülesande ulatus enesele selgeks teha. Harjumaa lääneservast Hatukülalt või Ristilt

⁷ Lillak, R. Eesti põllumajanduse ajalugu. Tartu 2003, lk 15.

⁸ Henriku Liivimaa kroonika... XX, 2; XX, 6; XXII, 9; XXIII, 7 jne.

⁹ Blumfeldt, E. Über die Geiselschaft während der Kämpfe in Alt-Livland im 13. Jahrhundert. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. IX. Stockholm 1985, S. 18; Henriku Liivimaa kroonika... XIV, 11. Pantvangidest Saaremaal vt Tiik, L. Gieselerid ja giiselraha. – Keel ja kirjandus, 1974, nr 3, 167–171.

Virumaa tollal asustatud idaservani Puru, Rausvere, Edivere, Kaisma joonel on linnulennult u 230 km ehk kaheksa-üheksa päevateekonda. Virumaal asus siis 209 küla 2913 adramaaga ja nende külade läbikäimiseks kulus 982 km, silmas peab pidama asjaolu, et külade hulga ja külanimede kontrollimisel on erinevad autorid saanud erinevaid andmeid, segadus tuleb mitmest väiksemast külast koosnevate suurtülide või suuromandite jagamisest erinevate omanike vahel. Ristimiseks läbitud vahemaade hindamisel mainib Johansen, et ta on arvesse võtnud vaid ristimise ajal läbitud teelõigud, tagasiteed arvestamata. Sellist suurt ala ja kahest tuhandest kilomeetrist märgatavalt pikemat teekonda ei suutnud üks inimene jalgsi läbida, rääkimata veel kümnete tuhandete paganate ristimisest samal teekonnal. Ristijate rühmad pidid olema arvukad, pikki vahemaid ei läbitud seetõttu kiiremini, kuid nende teekonnad kulgesid ohutumalt, ristimine toimus sujuvamalt, võttis vähem aega ja tegutseda sai samaaegselt erinevates kohtades.

Ristimiskäigud Virumaal 1219–1220

Üksikute ristimiskäikude kulgemise detailne analüüs esitatakse vene kaheverstastel kaartidel (1:84 000). Need kaardid on hästi vormistatud ja loetavad, neil on piisavalt külanimesid ning reljeefi esitamine teeb need selgemaks ja paremini arusaadavaks. Kõikidel lisatud kaartidel on ristitud külad märgitud lilla ringiga ja ristimiskäik esitatud lilla joonega. Kui külade nimed ladinakeelses tekstis esinesid üksteise järel, esitas Johansen oma skeemil Virumaa ristimise kohta külade vahelised käigud pideva joonega (nn kindel käik). Muudel juhtudel kasutas ta katkendjoont (nn ebakindel käik). Sama võtet on kasutatud ka siin esitatud kaartidel. Paljud külad verstakaartidel on esitatud hajaküladena, mille keskkoha on võimalik määrata vaid teoreetiliselt, rääkimata siis 1220. aastal toimunud ja seni meile teadmata ristimiskoha märkimisest kaardile. Mõne küla asemel esineb kaartidel ainult mõisa nimi (Ubja, Vastla, Aa jt). Seetõttu võib küla tsentri määramisel esineda mõningaid ebatäpsusi. Kõikide külade asukohti on täpsustatud Muinsuskaitseameti muinasasulate asukohti näitavate registrite abil (www.muinas.ee/register).

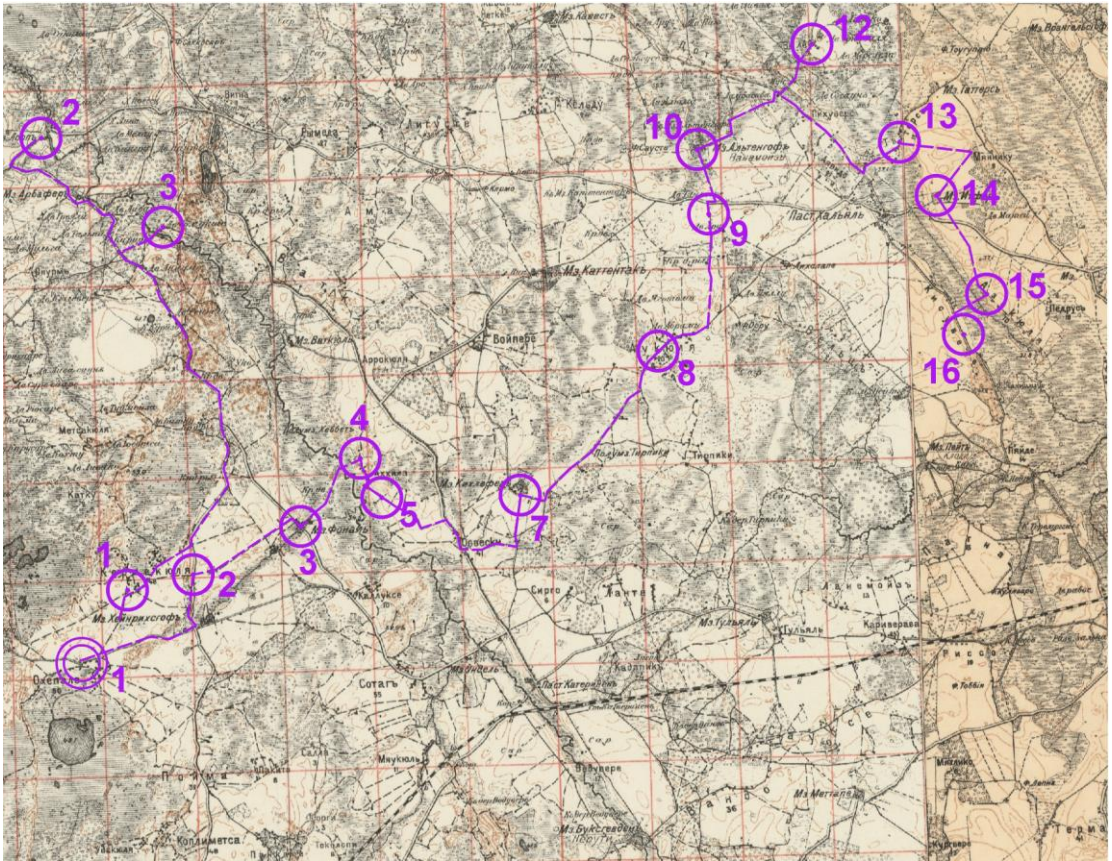
Tabel 1. Ristimiskäik J^1 (Johanseni järgi algas käik Revalist ja kulges üle Voose)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Othænpan	Ohepalu	Ohepalu	50	110
2.	Wæghættæ	Vaiatu	Vaiatu	4	4
3.	Øuhut	Vohnja	Vohnja	20	2
4.	Hoppæthæ	Hõbeda	Hõbeda	12	2,5
5.	Athelic	Ahila	Ahila	10	1,5
6.	Køndos	Kõnnaste	Kõnnaste	40	2
7.	Kyllæuæræ	Kihlevere	Kihlevere	5	2
8.	Haudis	Auküla	Auküla	25	5
9.	Tæukeueræ	Tõikvere	Tõikvere	9	3,5
10.	Katenshapæ	Vanamõisa	Vanamõisa	4	1,5
11.	Høckæ	Ohuküla	Ohuküla	28	1
12.	Ulkænpet	Võle	Võle	12	3
13.	Tatarais	Tatruse	Tatruse	32	3
14.	Honolius	Idavere	Idavere	12	2
15.	Itereueræ	Aasuküla	Aasuküla	6	2
16.	Kiskeueræ	Kisuvete	Kisuvete	8	1

Tabel 2. Ristimiskäik J^2 (Ohepalu)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Corpius	Kõrveküla	Kõrveküla	20	2
2.	Lopæ	Loobu	Loobu	8	13
3.	Somæcos	Soomukse	Soomukse	8	4

Ristimiskäigu J^2 külade vahelised liikumisjärjekorrad on Johanseni märgitud ebakindlatena. Seetõttu on täiesti võimalik, et ristijate liikumine Harjust, Kolgalt Virumaale võis toimuda ka piki Narva maanteed Loobuni ja sealt edasi Ohepallu, kust algas ristimiskäik J^1 . Liikumisjärjestus oleks siis järgmine *Kolga–Loobu–Soomukse–Kõrveküla–Ohepalu*. Sel juhul oleks ristijail tulnud Kolgast Loobuni maha käia vaid u 17 kilomeetrit Johanseni pakutud kolme päevateekonna asemel. Tema alguses versioonis algas käik Virumaale Harjust, Voose küla juures Jägala jõel paikneva Saia koolmekoha ületamise järel ja kulges üle Kreo–Lehtmetsa–Jäneda läbi ulatusliku Viru metsaks nimetatud soise ala, mille läbimise järel Ohepalust algas ristimiskäik J^1 .

Joonis 1. Ristimiskäigud J¹ ja J² Rebala (Kadrina) kihelkonnas

Tabel 3. Ristimiskäik J³ (algas Hõbedalt)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Watekya	Vatku	Vatku	20	3
2.	Hama	Ama	Ama	12	1
3.	Ligælæ	Liiguste	Liiguste	12	3
4.	Capis cum	Kavastu	Kavastu	27	4
5.	Unæs et				
6.	Mellæs				
7.	Hiltæ	Kõldu	Kõldu	24	2
8.	Kassiuerae	Rassivere	Rassivere	7	1

Tabel 4. Ristimiskäik J^4 (algas Hõbedalt)

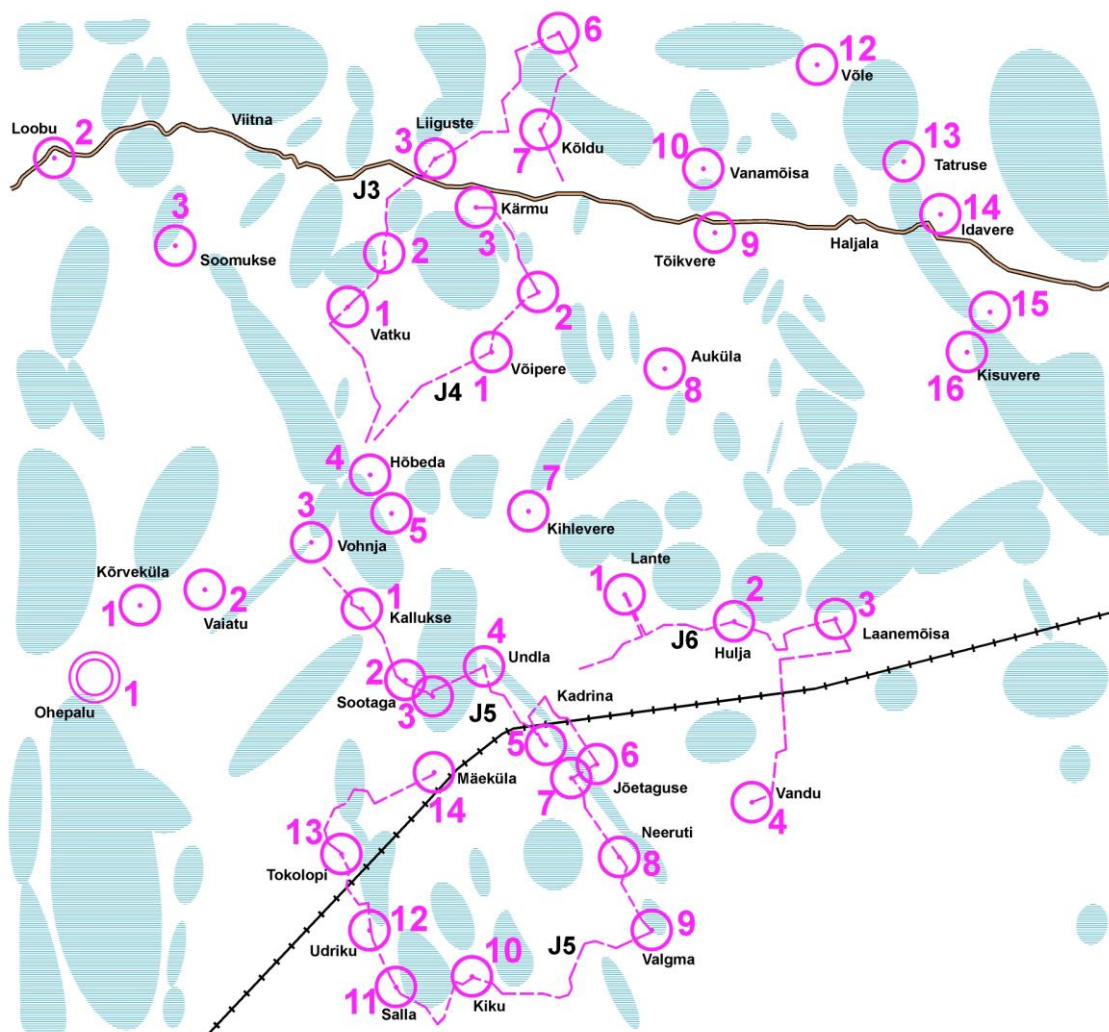
Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Wæibigærwa	Võipere	Võipere	30	3
2.	Katkantagus	Aaspere	Aaspere	6	2
3.	Kermæ	Kärnu	Kärnu	6	2

Tabel 5. Ristimiskäik J^5 (algas Vohnjalt)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Kallax	Kallukse	Kallukse	8	2
2.	Svandaus	Sootaguse	Sootaga	10	2
3.	Arcmas	Arkna	Arkna	10	2
4.	Undyl	Undla	Undla	9	1
5.	Paiunalus	Päri	Päri	20	2
6.	Eghontakæ	Jõetaguse	Jõetaguse	24	2
7.	Wættæuær	Võduvere	Võduvere	8	1
8.	Coskius	Neeruti	Neeruti	5	2
9.	Walghamus	Valgma	Valgma	2	2
10.	Kicko	Kiku	Kiku	8	5
11.	Salda	Salla	Salla	8	3
12.	Vtric	Udriku	Udriku	12	1
13.	Tokolep	Tokolopi	Tokolopi	7	2
14.	Mekius	Mäoküla	Mäoküla	20	3
15.	Nakalæ	Nagala	Nagala	7	1

Tabel 6. Ristimiskäik J^6 (algas Arknalt)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Lanthi	Lante	Lante	7	3
2.	Hullia	Hulja	Hulja	50	4
3.	Jagenæl	Laanemõisa	Laanemõisa	20	1
4.	Uvannæ	Vandu	Vandu	12	6

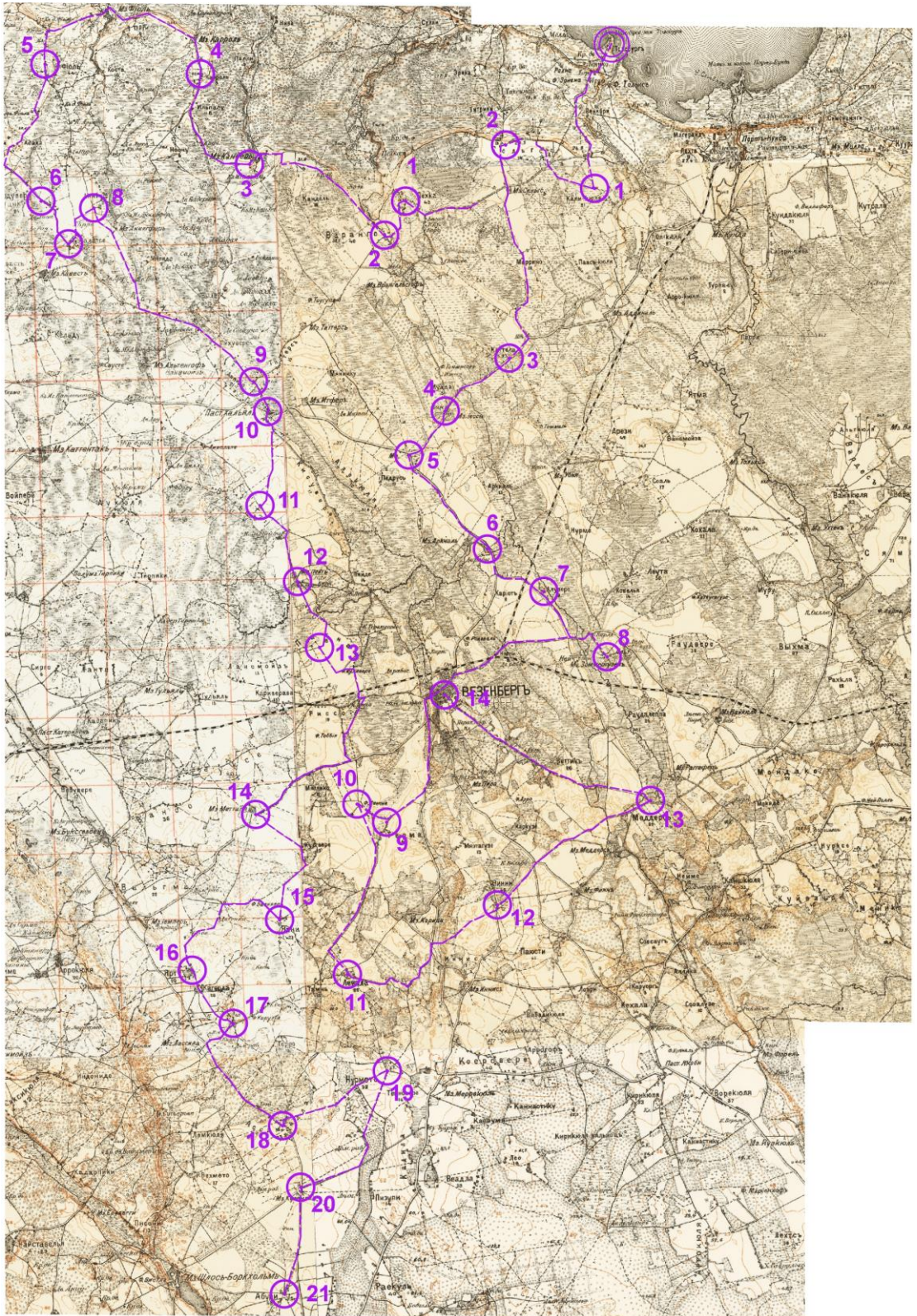
Joonis 2. Ristimiskäigud J^3 kuni J^6 Rebala (Kadrina ja Haljala) kihelkonnas koos ristitud küladega (käigud J^1 ja J^2 , vt joonis 1). Piirkonnast parema ülevaate saamiseks on skeemil esitatud sood ja raudtee

Tabel 7. Ristimiskäik K1 (meritsi Reval–Toolse, kulges lõunasse)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Kaligalæ	Kaliküla	Kaliküla	10	4
2.	Sellægæl	Selja	Selja	45	3
3.	Katal	Katela	Katela	18	6
4.	Gesse	Essu	Essu	6	4
5.	Podrijs	Põdruse	Põdruse	26	2
6.	Arkenallæ	Arkna	Arkna	27	4
7.	Aloueræ	Aluvere	Aluvere	14	3
8.	Somerueræ	Sõmeru	Sõmeru	10	2
9.	Tormas	Tõrma	Tõrma	70	10
10.	Lippanal	Lepna	Lepna	30	1
11.	Læuel	Levala	Levala	6	6
12.	Vitni	Vana-Vinni	Vinni	24	6
13.	Modrigas	Mõdriku	Mõdriku	30	6
14.	Rackeueræ	Rägavere	Rägavere	6	2

Tabel 8. Ristimiskäik K² (Selja, kulges läände)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Pægakælæ	Pähka	Pehka	31	4,5
2.	Uvarangalæ	Varangu	Varangu	32	1
3.	Kandale cum }	Kandle	Kandle }		4
4.	Carola et Vi- ola	Karula	Karula	24	5
5.		Vihula	Vihula		7
6.	Kottewæræ	Koduvere	Koduvere	6	6
7.	Salunal	Salatse	Salatse	14	1,5
8.	Andikewæræ	Annikvere	Annikvere	26	1,5
9.	Maidalæ	Maheda	Maheda	18	9
10.	Halela	Haljala	Haljala	14	1
11.	Uilsæ	Veltsi	Veltsi	20	3
12.	Pæitis	Päide	Kloodi	30	2
13.	Patenal	Paatna	Paatna	18	2
14.	Metapæ	Mädapea	Mädapea	5	8
15.	Jarwæn	Järni	Järni	10	4,5
16.	Jaruios	Järtu	Järtu	32	3,5
17.	Karunga	Karunga	Karunga	5	3
18.	Asæmulæ	Assamalla	Assamalla	18	5
19.	Tonnæwæræ	Tõnuvere	Tõnuvere	2	4,5
20.	Kuldenkava	Kullenga	Kullenga	2	2
21.	Apur	Aburi	Aburi	6	3,5

Joonis 3. Ristimiskäigud K^1 ja K^2 Rebala (Haljala ja Rakvere) kihelkonnas. Küsimusi tekitab maabumisaik väga kivises Toolse rannas. Looduslikult kivideta rannalõik, mida tol ajal üldiselt randumisel eelistati, asus Kunda jõe suudmest kuni kilomeeter ida suunas, mis suure tõenäosusega võiski randumisaigaks olla

Tabel 9. Ristimiskäik K^{3A} (Katela, kulges lõunasse)

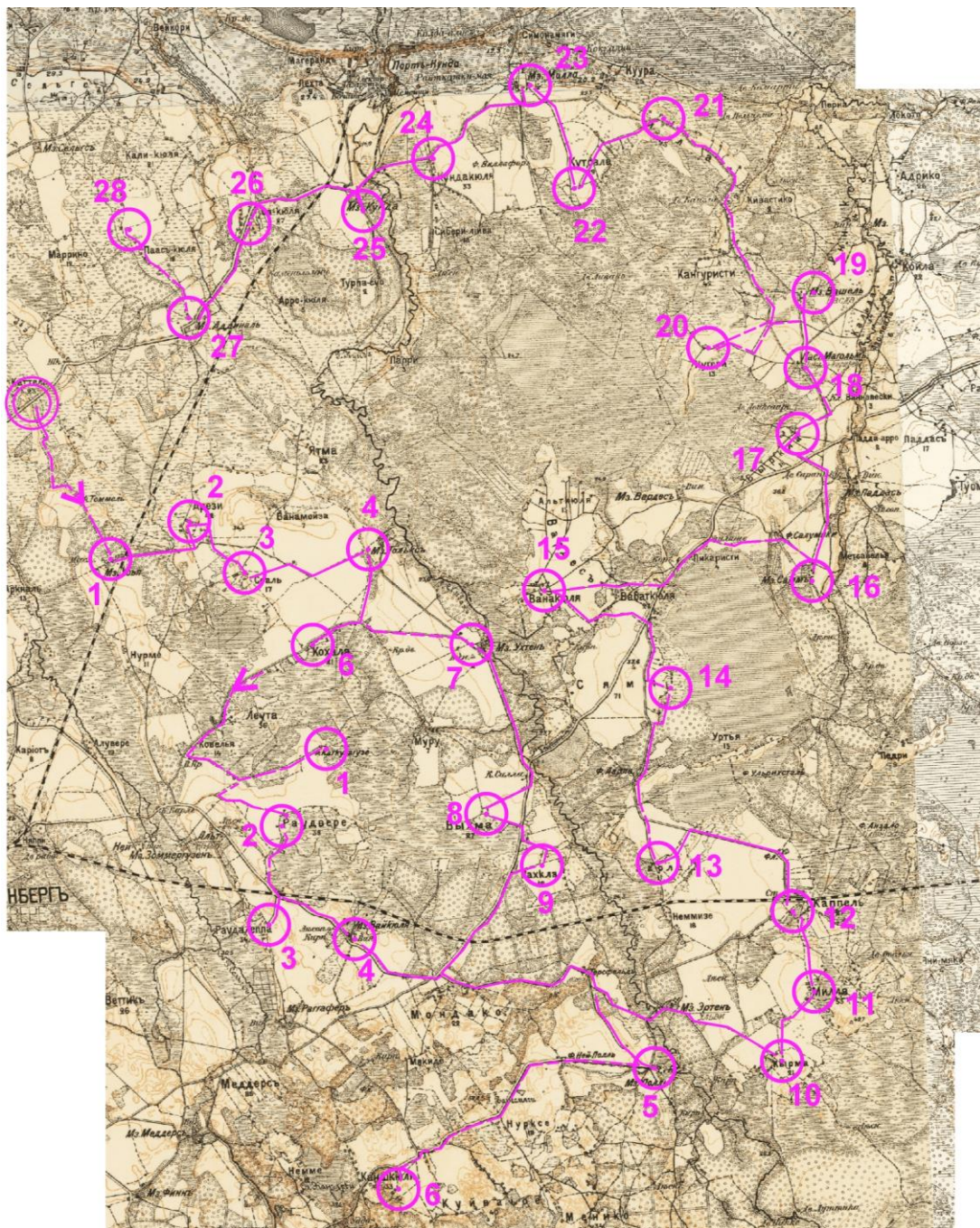
Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Ubias	Ubja	Ubja	23 või 25	5
2.	Arissilæ	Aresi	Aresi	12	2
3.	Sonaldæ	Sooaluse	Sooaluse	15	1,5
4.	Tolkas	Kohala mõis	Kohala	20	3
5.	Mauris	Määri?	?	6	2
6.	Kwalæ	Kohala	Kohala- Eesküla	26	1
7.	Octinus	Uhtna	Uhtna	12	3
8.	Vemais	Võhma	Võhma	12	4
9.	Rakela	Rahkla	Rahkla	12	2
10.	Korpy- womais	Kõrma	Kõrma	4	7
11.	Milola	Miila	Miila	16	1,5
12.	Cappala	Kabala	Viru-Kabala	23	3
13.	Ardala	Aarla	Aarla	8	3
14.	Semis	Sämi	Sämi	28	3
15.	Waradas	Varudi- Vanaküla	Varudi- Vanaküla	45	3
16.	Samma	Samma	Samma	6	7
17.	Wærkæla	Vörkla	Vörkla	15	3
18.	Akedolæ	Viru-Nigula	Viru-Nigula	11	2
19.	Uvaskæthæ	Vasta	Vasta	8	1
20.	Nucræ	Nugeri	Nugeri	3	
21.	Ydiala	Iila	Iila	25	4
22.	Kuscælæ	Kutsala	Kutsala	12	3
23.	Mallula	Malla	Malla	5	3
24.	Gundas	Kunda	Kunda	15	2
25.	Paydola	Paidla	Linnuse	23	3
26.	Oeas	Ojaküla	Ojaküla	14	2
27.	Adneias	Andja	Andja	6	4
28.	Rai	Paasküla	Paasküla	12	

Tabel 10. Ristimiskäik K^{3B} (Kohala-Eesküla, kulges lõunasse)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Katkun- takusæ	Katku	Katku	8	5
2.	Rauculeppi	Raudlepa	Raudlepa	10	2
3.	Raulæuæræ	Raudvere	Raudvere	18	3
4.	Wakalæ	Væküla	Væküla	22	2
5.	Pøllula	Pøllula	Pøllula	26	6
6.	Kandukylæ	Kantküla	Kantküla	14	4

Tabel 11. Ristimiskäik K^{3C} (Vasta, kulges itta ja Varjast lõunasse)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Kokæł	Koila	Koila	40	3
2.	Vnox	Unnukse	Unukse	9	1
3.	Sacæł	Tüükri	Tüükri	5	3,5
4.	Padagas	Pada	Pada	40	2
5.	Raudanal	Raudna	Raudna	20	3,5
6.	Paymol	Koogu	Koogu	12	1,5
7.	Hergænpæ	Herjapea	Härjapea	3	1
8.	Randu	Rannu	Rannu	12	2,5
9.	Kectaelæe	Kestla	Kestla	6	4
10.	Purdus Purdis	Purtse	Purtse	32	7
11.	Muldillippæ	Moldova	Moldova	4	8
12.	Hazæ	Aa	Aa	13	2
13.	Uorumperæ	Voorepere	Voorepera	8	1
14.	Uvarelæ	Varja	Varja	24	2
15.	Rodickæ	Roodu?		5	4
16.	Lygenus	Lüganuse	Lüganuse	45	1
17.	Hæræs	Erra	Erra	28	3
18.	Kolgæl	Koljala	Koljala	3	
19.	Maydalæ	Maidla	Maidla	10	5
20.	Hermæs	Hirmuse	Hirmuse	6	2
21.	Saula	Savala	Savala	13	1,5
22.	Sonorm	Soonurme	Soonurme	1	
23.	Methias	Mehidu	Mehide	4	5
24.	Aytis	Aidu	Aidu	19	7,5

Joonis 4. Ristimiskäigud K^{3A} ja K^{3B} Mahu (Rakvere ja Viru-Nigula) kihelkonnas. Käigus K^{3A} nimetatud Paydola küla oli Uno Trummi andmeil kuni 18. sajandi teise pooleni olemas Paidla külanä, sealt edasi aga hävis. Viimane kord mainitud 1759. aastal, asus praeguse Linnuse küla maadel. Käigus K^{3B} peaks ristimise järjekord olema selline: 1. Katku, 2. Raudvere, 3. Raudlepa, 4. Vaeküla, 5. Põlula, 6. Kantküla

Joonis 5. Ristimiskäik K^{3C} Askälä (Lüganuse) kihelkonnas. Mitu korda on selle ristimiskäigu puhul arvatud lõiku Varja–Roodu–Lüganuse kulgemas läbi soode Varjast lõunasse kuni Kohtla asulani, kus Kohtla jõe ääres asuva Virunurme metsavahi koha lähedal asub Roodu-nimeline paik ja sealt tagasi loode suunas Lüganuseni. Johansen näitab veenvalt, et tänaseks kadunud Roodu nimeline küla asus Varjast 4 km kaugusel ja sealt Lüganuseni on tal märgitud 1 km. Tõenäoliselt on kunagine Roodu küla kasvanud kokku Mustmäta küla idapoolse osaga

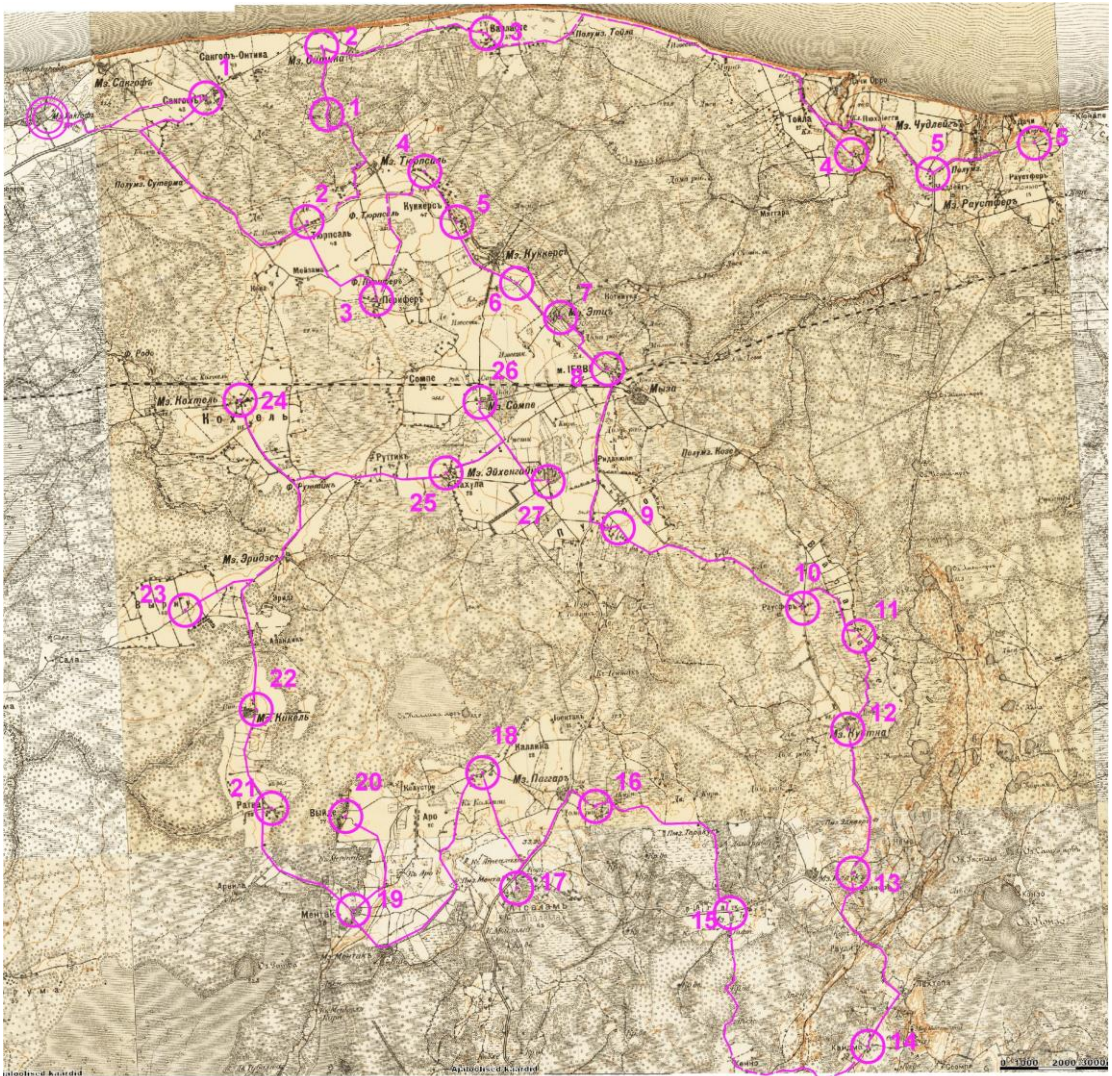
Tabel 12. Ristimiskäik K^{3D} (Aa, kulges itta ja Jõhvist lõuna)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Satzæ	Saka	Saka	20	6
2.	Jeruius	Järve	Järve	16	4
3.	Pyari	Peeri	Peeri	4	3

4.	Pategas	Paate	Paate, Kukruse	4	3,5
5.	Kuckarus	Kukruse	Kukruse	7	2
6.	Reuanal	Revinu	Revinu, Kukruse	5	1
7.	Eteus	Edise	Edise	5	1
8.	Gevi	Jõhvi	Jõhvi	20	2
9.	Poro	Puru	Puru	25	4
10.	Rausaueræ	Rausvere	Rausvere	6	5,5
11.	Wal- saræværæ	Vasavere	Vasavere	8	1,5
12.	Kirtanaos	Kurtna	Kurtna	7	3
13.	Ettiaueræ	Ädivere	Edivere	5	3,5
14.	Kaytamælæ	Kaidma	Kaidma	22	7
15.	Othaccaueræ	Ohakvere	Ohakvere	6	9
16.	Paccari	Pagari	Pagari	5	6
17.	Akimal	Atsalama	Atsalama	9	2
18.	Kaltanus	Kalina	Kalina	10	3
19.	Meintacus	Mäetaguse	Mäetaguse	11	5
20.	Wæudith	Võide	Võide	9	2,5
21.	Ragwas	Ratva	Ratva	6	2
22.	Kikalæ	Kiikla	Kiikla	5	2,5
23.	Wærkun	Võrnu	Võrnu	13	2
24.	Odris	Kohtla	Kohtla	18	9?
25.	Kawal	Kahula	Kahula	18	7?
26.	Oia	Auwe, Sompa	Sompa asula	15	3?
27.	Damicas	Tammiku	Tammiku	9	6?

Tabel 13. Ristimiskäik K^{3E} (Järve, kulges itta)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Toruascula	Tõrvaküla	Tõrvaküla	3	1
2.	Undægas	Ontika	Ontika	5	4
3.	Uvalac	Valaste	Valaste	2	4
4.	Pododt	Pühajõe	Pühajõe	6	10
5.	Portæ 2 et villæ 3				
6.	Cirpæ		?	1	
7.	Ydrigas	Udria	Utria	3	25
8.	Narvia	Narva	Narva	8	18

Joonis 6. Ristimiskäik K^{3D} Alutaguse kihelkonnas koos Narva suunas mineva ristimiskäigu K^{3E} algusega

Ristimiskäigu kulgemise, Soome lahte suubuvate ojade paiknemise, põlluharimiseks sobivate maastikuolude ja kaartide põhjal saab arvata, et tekstis märgitud kaks sadamat võisid olla Voka ja Türsamäe. Nimistus mainitud kolm küla võisid olla Voka, Päite ja Perjatsi, need on põlised Narva maantee äärde jäänud külad.

Tabel 14. Ristimiskäik ^{L1} (Lemmu (Lemme) kihelkond, Pudiviru, käik algas Laiuselt)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Silgele	Selli	Selli	5	–
2.	Viliacaueri	Villakvere	Villakvere	6	5
3.	Emomækæ	Emumäe	Emumäe	10	5
4.	Kogelæ	Koila	Koila	12	1
5.	Lestænormæ	Lasinurme	Lasinurme	17	4
6.	Tamicas I	Suur-Tammiku	Tammiku	21	5
7.	Tamicas II	Väike-Tammik	Väike-Tammik	8	2
8.	Kærsælæ	Kärsa	Kärsa	2	7
9.	Hyrulæ	Hirla	Hirla	12	5
10.	Auendoys	Avanduse	Avanduse	10	3
11.	Katcækylæ	Katkuküla	Simuna	8	2

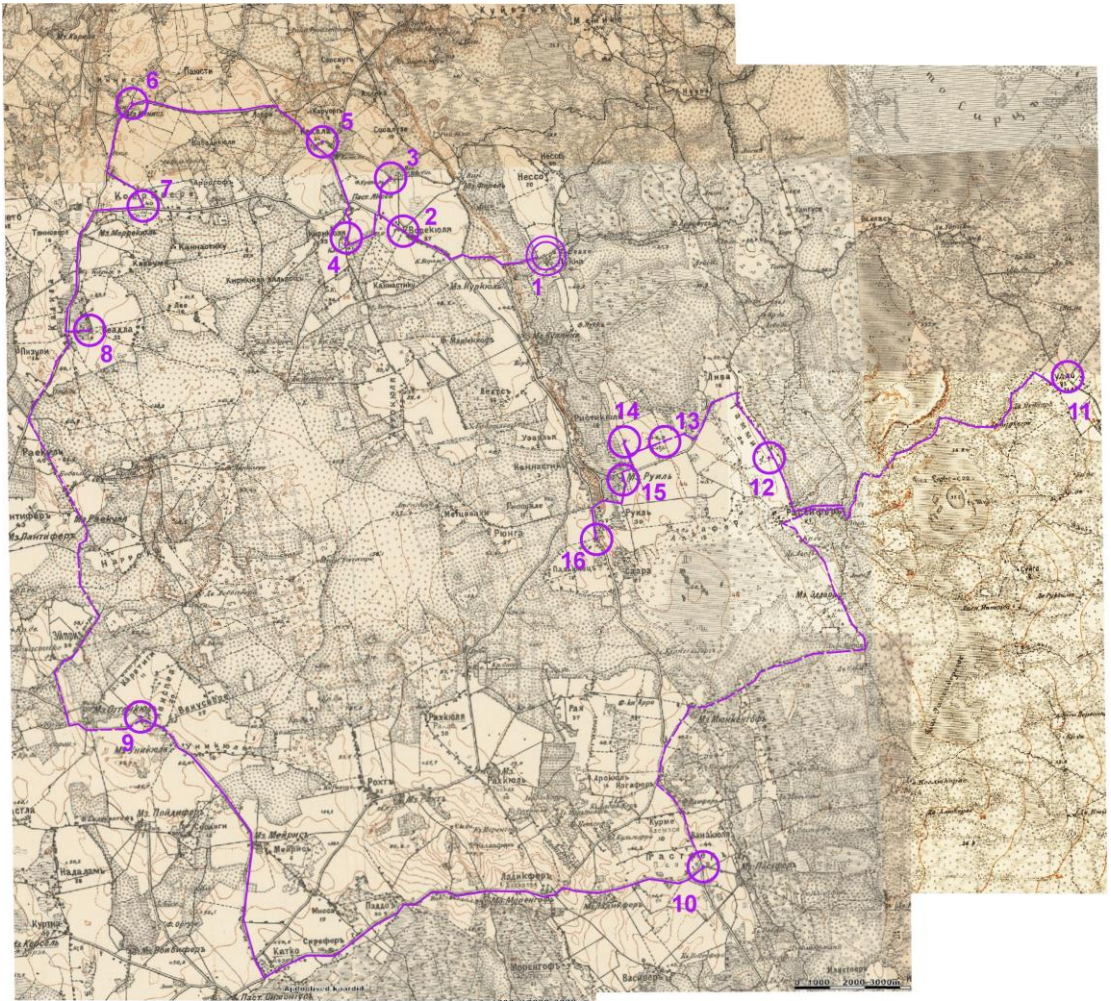
Tabel 15. Ristimiskäik ^{L2} (Koila)

Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Katinkylæ	Kadiküla	Kadiküla	3	1
2.	Salda	Salla	Salla	15	1
3.	Kægynurmi	Salla	Traksi?	12	1
4.	(Tamicas I)				5

Joonis 7. Ristimiskäigud L¹ ja L² Lemmu (Simuna) kihelkond. Sinisega esitatud sood näitavad hästi, kus said asuda põllumaad, külad ja neid ühendavad teed. Johanseni versioonis polnud Pudiviru ristijad taanlased, vaid Tartust Laiuse kaudu tulnud Riiaast pärit sakslased. Henriku kroonika tõendab, et Pudiviru ristijateks olid Henrik ja temaaga koos ristimas käinud soomlane Petrus Kaikewalde, kes tõenäoliselt oli ka tõlgiks

Tabel 15. Ristimiskäik M (Viru-Jaagupi khk)

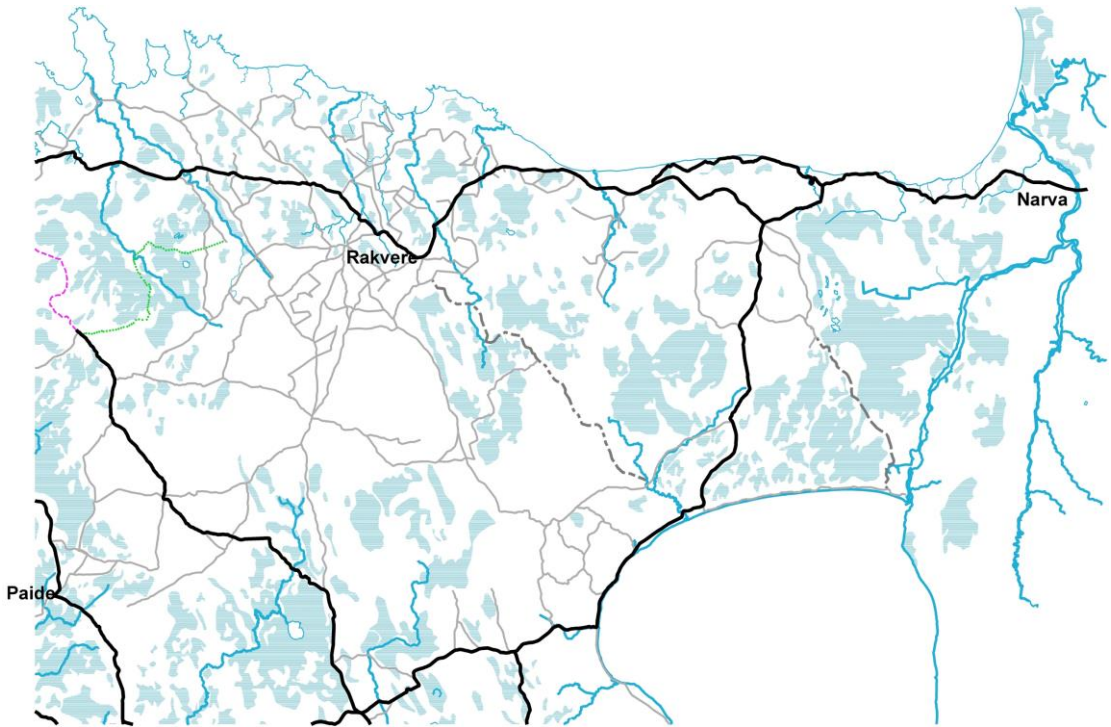
Nr	Küla nimi 1219	Küla nimi 1933	Küla nimi 2016	Adramaade arv	Vahemaa
1.	Vov	Võhu	Võhu	20	–
2.	Uorulæ	Voore	Voore	20	5
3.	Cupanal	Kupna	Kupna	18	2
4.	Røuthæ	Kirikuküla (Rõhu)	Kirikuküla	10	1
5.	Hælæ	Kehala	Kehala	40	2
6.	Inie	Inju	Inju	9	5
7.	Coraueræ	Koeravere	Koeravere	8	2,5
8.	Uvætæl	Veadla	Veadla	5	4,5
9.	Auespæ	Avispea	Avispea	8	12
10.	Paysseueræ	Paasvere	Paasvere	23	20
11.	Tydy	Tudu	Tudu	10	21
12.	Pamicus	Tammiku	Tammiku	2	12
13.	Obias	Obja	Obja	20	3
14.	Kariæl	Karila	Karila	20	2
15.	Uettærokæ	Roela	Roela	16	1
16.	Roilæ	Roela	Roela	16	9 (Vov)

Joonis 8. Ristimiskäik M Askälä (Viru-Jaagupi) kihelkonnas

Lõpetuseks

Kõikide ristimiskäikude kulgemist Virumaa kaardile asetades saame järgmise pildi.

Joonis 9. Ristimisaegsed (1219–1220) teed Virumaal

Joonisel esitatud teedevõrk on peateede osas koostatud rootslaste 17. sajandi kaartide alusel ja edasi arendatud vene kaheversta kaartide abil. Kõikide üld-, kihelkondlike ja mõisakaartide alusel tehtud teelõikude kontrollimised on näidanud, et kihelkondlike ja kohalike mõisateede kulgemine on püsinud samadel joontel üle 300 aasta, 1690. kuni 1940. aastate lõpuni. Kaarte koos *Estlandliste* ja Henriku Liivimaa kroonika (HLK) abil tagasiulatuvalt analüüsid saab väita, et Harju- ja Virumaa ristimine oli võimalik just neil teedel, mida Johansen oma versioonis esitas.

Paul Johansen seostas ristimiskäikude kulgemisi Läti Henriku kroonikaga ja tõi välja terve rea teid, mida sakslastest ristijad oma rünnakutel Harju- ja Virumaale kasutasid. Virumaa ristimisteid vaadates torkab silma, et mitmed olulised piirkonnad on

ristimisest välja jäänud. Paljud ajaloolased on juhtinud tähelepanu Virumaa lääneosas asuva Rebala-nimelise piirkonna ristimata jäämisele. Kindlasti oli sel ajal olemas tee Kolgakülast Porgasteni ja edasi üle Ilumäe Palmse, Sagadi kuni Vihulani, seda teed näitavad rootslaste kaardid 17. sajandi lõpust. Samuti paistab silma paljude külade olemasolu Rakverest kagusse jäävate teede ääres. Ristimiskäigud L ja M on läbinud seda piirkonda, mistõttu võib arvata, et teed Rakverest Avinurme ja Tudulinna suunas olid siis juba kasutuses. Need mõlemad viisid suurele Tartu–Narva teele, mille olemasolust on Hansalinnas Brügges välja antud itineraaris (teejuhhis) kirjalik viide juba nii vara kui 1380. aastal.

Läti Henrik mainib oma tekstides teid väga vähe. Tallinnast Narva viiv maantee oli sel ajal kindlasti olemas, seda tõestavad arvukad maanteeäärsed ja Muinsuskaitseameti registrites olevad külad, mis siiani püsivad algsetel asukohtadel nii Viru- kui ka Harjumaal. Teed Tarbatust põhja poole, Virumaale ja Rakverre (Tarvanpeale) pidas Henrik juba 1211. aastal üheks väga tähtsaks Põhja-Eestisse viivaks teeks. Maa ristimiseks liikusid mungad kindlasti piki tookordseid teid, mis maastiku looduslikest iseärasustest lähtudes ei saanud paikneda muudes asukohtades, kui neis, mida mitmesuguse vanusega kaardid läbi sajandite ühtemoodi näitavad. Kaartidel asuvatele teedele vaadates võime nentida, et 13. sajandi teedevõrk on olnud aluseks järgmiste sajandite teedevõrgu arengule. Joonisel 9 esitatud Virumaa teedevõrgu seis ei ole lõplik, tulevik võib tuua kindlasti veel olulisi täiendusi.

Dietrich von Kyvel – Rakvere piirkonna suurvasall

Uno Trumm

Sissejuhatus

Taani hindamisraamatu järgi oli Dietrich von Kyvel (*Theodericus* või *Thideric de Kyvel, Kivel, Kievel, Kievelle, Kivael, Дидманъ*) 13. sajandi keskel üks Virumaa suuremaid maaomanikke kuninga kõrval. Nagu nähtus paavst Alexander IV kirjast Riia peapiiskop Albert Suerbeerile ja Novgorodi leetopissist oli ta mõjukas vasall, kes suhtles otse paavstiga ning korraldas 1256. aastal ühes rootslastega ristiretke Novgorodi vürstiriigi valduses olevale Vadjamaale.

Kirjalikke allikaid tema tegevuse kohta eriti rohkelt ei ole ning seetõttu pole temast ka kuigi palju teada. Ometi on selge, et ta oli silmapaistev isiksus, keda on peetud Narva linna alusepanijaks, Taani asehalduriks Virumaal, sealse vasallide korporatsiooni juhiks ja ristisõja ettevõtjaks.

Väheseid olemasolevaid allikaid tõlgendades on tema elu ja tegevuse kohta esitatud üksteisele vasturääkivaid hüpoteese. Kuna ta oli vaieldamatult üks olulisemaid ajaloolisi tegelasi Virumaal 13. sajandi keskel, siis üritatakse järgnevalt anda ülevaade kõigist teadaolevatest D. von Kyveli elu ja tegevuse kohta käivatest faktidest ja hüpoteesidest ning kujundada sedavõrd kui võimalik oma nägemus selle Tarvanpe-Wesenbergi-Rakvere linnusega seotud suurvasalli elust, tegevusest ja isikust.

D. von Kyvel kirjalikes allikates

Esimest korda ilmus D. von Kyvel kirjalikesse allikatesse 1240. aastate alguses koostatud Taani hindamisraamatu „Suures Eestimaa nimistus”, kus ta kerkis esile peamiselt Viru-maa ja Alutaguse olulisema maaomanikuna.¹ „Suur Eestimaa nimistu” kujutas endast läänivalduste revisjoni, mis tehti pärast 1238. aastal Taani kuningriigi ja Liivi ordu vahel sõlmitud Stensby lepingut. 1245. aastal nimetati D. von Kyvelit ka Riia piiskopi vasalliks, kuid lähemaid teateid tema valduste kohta Riia piiskopkonnas see ei sisalda.²

¹ Johansen, P. Die Estlandsliste des Lieber Census Daniae. Kopenhagen-Reval 1933, S. 800.

² Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. III. Reval 1857, Sp. 34–35, nr 179a.

19. märtsil 1255 paavst Alexander IV poolt Riia peapiiskopile saadetud kirjast selgus, et D. von Kyveli ja Otto von Lüneburgi valdused asetsesid Vadja- ja Ingerimaa läheduses. Nimelt olid mainitud Tallinna piiskopkonna ja Riia peapiiskopkonna vasallid taotlenud paavst Aleksander IV käest korraldust nende valduste läheduses elunevatele, kristlasteks saada soovinud paganarahvastele (vadjalased, ingerlased ja karjalased), piiskopi nimetamiseks. Kirjas lubaski paavst Riia peapiiskopil Albert Suerbeeril neile piiskopi nimetada. Dokumendi ühe levinud tõlgendusviisi kohaselt võisid D. von Kyvel ja O. von Lüneburg olla poolvennad (*nobiles viri Otho de Luneborch et Tydericus de Kivel, fratres Rigensis et Revalensis*).³ Järgnevalt kirjeldaski Novgorodi esimene leetopiss 1256. aastal roots-laste, hämelaste, soomlaste ja D. von Kyveli (*Дидманъ*) ühisel jõul ette võetud ristiretke Vadjamaale.⁴

D. von Kyvelit ja tema venda Heinrichit on mainitud veel erinevate kokkulepete tunnistajana teiste Taani kuninga vasallide hulgas mõnedes aastaist 1254–1259 pärinevates ürikutes. Kõigis neis nimetati teda järgmisena pärast Taani kuninga Tallinna asehaldurit, mis näitab tema kõrget positsiooni toonases hierarhiasüsteemis.⁵ Pärast 1259. aastat teda enam ürikutes ei esine. Arvatakse, et ta suri kas 1259. aastal või üsna varsti pärast seda.

D. von Kyvel kirjanduses

Vaatamata sellele, et enamus D. von Kyveli tegevust ühel või teisel moel käsitlenud uurijatest on tuginenud ühtedele ja samadele, eespool viidatud allikatele, erinevad nende käsitlused tema elust ja tegevusest nagu öö päevast.

D. von Kyveli isikut käsitles oma põhjalikus Taani hindamisraamatu „Suurt Eestimaa nimistut” lahkavas uurimuses taani päritolu eesti ajaloolane Paul Johansen. Ta juhtis tähelepanu „Suure Eestimaa nimistu” koostaja ja maavalodusõiguste revisjoni läbiviija Tallinna piiskop Thorkilli ilmselgele usaldamatusele D. von Kyveli suhtes.

³ LUB, Bd. I. Sp. 363, nr 281.

⁴ IV. Новгородскія лѣтописи. – Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Томъ III. Санктъ Петербургъ 1841, стр. 56.

⁵ LUB, Bd. I. Reval 1853, Sp. 426, nr 337; LUB, Bd. III. Sp. 48, nr 270; Sp. 56, nr 299.

Seetõttu arvas ta, et viimatinimetatu kaotas järgnevatel aastatel pärast Taani hindamisraamatu koostamist oma Tarvanpe juures ning usutavasti ka mujal Virumaa lääneosas asuvad valdused.⁶ P. Johanseni arvates pakkusid Taani võimud millalgi pärast 1241. aastat D. von Kyvelile kokkulepet, millega ta andis on Rakvere ümbruses ja mujal Virumaa lääne- ja lõunaosas asetsevad valdused (361 adramaad) ära ning sai vastutasuks enda valdusse Taani hindamisraamatus nimetatud kaheksa adramaa suuruse Narva (*Narvia*) küla ja selle ümbruse ning võib olla ka muid valdusi Virumaa idaosas ehk Alutagusel, ja vabad käed maade hõivamiseks Novgorodi võimkonda kuuluvatel maa-aladel Narva jõe idakaldal, eelkõige Vadjamaal.⁷ Kaudtõenditena kinnitasid seda arvamust ka dokument, mille kohaselt kuningas Erik Adraraha läänistas 11. septembril 1249 varem vaieldamatult D. von Kyvelile kuulunud Selja külas 40 adramaad Tallinna piiskopile, ning paavst Alexander IV kirja 19. märtsist 1255, milles nimetati, et D. von Kyveli ja O. von Lüneburgi valdused asetsesid Vadja- ja Ingerimaa läheduses.⁸ Sarnaselt 19. sajandil tegutsenud Narva ajaloo uurija Heinrich Johan Hanseniga pidas P. Johansen D. von Kyvelit Narva linnuse ja linna rajajaks. Viimane toimunud 1256. aastal seoses Vadja ristiretkega.⁹

P. Johanseni hüpoteesiga D. von Kyveli saatusest „Suure Eestimaa nimistu” koostamise järgsel ajal nõustus ka Narva ajaloo uurija Arnold Süvalepp (enne eestistamist Schulbach). Viimane ei pidanud siiski õigustatuks väidet, mille kohaselt D. von Kyvel oli Narva linna asutaja ning lükkas selle täiesti põhjendatult ümber, leides D. von Kyveli 1256. aastal rajatud linnusele asupaiga Narva jõe idakaldal umbes Ivangorodi kohal.¹⁰

Erinevalt P. Johansenist käsitles Vallo Reimaa Iisaku Muuseumi toimetistes ilmunud artiklis, mis käsitles Alutaguse mõisaid ja läänimehi 13.–15. sajandil, D. von

⁶ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 137–138.

⁷ Samas, S. 510.

⁸ LUB, Bd. I. Reval 1853, Sp. 264–265, Nr. 206; Sp. 363, nr 281; Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 802.

⁹ Hansen, H. J. Geschichte der Stadt Narva. Dorpat 1858, S. 6–7; Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 138, 801.

¹⁰ Schulbach, A. Daaniaegne Narwa. Narva 1931; Süvalepp, A. Narva ajalugu. I. Taani- ja orduaeg. Narva 1936.

Kyveli tegevust täiesti teises võtmes, nähes temas Rakveres resideerivat Taani kuninga Virumaa pealikku (*Hauptmann, capitaneus*) ja mõjuvõimsat suurvasalli, kes muuhulgas oli ka üks Viru vasallide kujunema hakkava korporatiivse ühenduse juhte.¹¹

Lisaks P. Johansenile ja A. Süvalepale on D. von Kyveli tegevust käsitlenud Peter von Goetze 1845. aastal ilmunud uurimuses Riia peapiiskop Albert Suerbeerist seoses paavstile esitatud piiskopi määramise palvega Vadjamaale.¹² Nõukogude ajaloolastest on D. von Kyveli tegevust Vadjamaal käsitlenud Sergei Gadzjatski ülevaates Vadja- ja Isurimaa ajaloost Novgorodi vürstiriigi koosseisus.¹³ Novgorodimaale ettevõetud ristisõdade ja novgorodlastele rootslaste tehtud „ajaloolise ülekohtu” kontekstis on teda kui võimukat Virumaa suurvasalli, kes rootslastega oma valduste laiendamise nimel koostööd tegi, käsitlenud ka Igor Šaskolski.¹⁴

Märkimata ei saa jätta ka tuntud Eesti pseudoajalooliste uurimuste koostajat Edgar V. Saksa, kelle arvates oli D. von Kyvel eesti juurtega hilisema Kiviloo linnuse lähistelt pärit vanemate verd tegelane ning Taani kuningavõimu tugisammas Eestis.¹⁵

D. von Kyveli maavalodus

Taani hindamisraamatu „Suure Eestimaa nimistu” järgi oli D. von Kyvel Taani kuninga suurim vasall Eestimaal, kellele kuulus Rävalas 18 ning Virumaal 427 adramaad, kokku seega 445 adramaad. Tema Virumaa valdused jäid suuremas osas Haljala kihelkonda Tarvanpe (*Tharwanpe*) linnuse ümbrusse, aga neid oli ka Viru-Nigula (Mahu), Viru-Jaagupi, Simuna, Lüganuse ja Jõhvi kihelkonnas. Kokku moodustas D. von Kyveli valdus umbes 1/7 kogu Virumaa toonasest adramaade arvust. Valduste suuruselt Virumaa järgmine suurvasall oli Eilardus, kellele kuulus 166 adramaad. Järgnesid Taani kuninga asehaldur Tallinnas Saxo Agisson 161 ning Albern de Kokael 89

¹¹ Reimaa, V. Mõisad ja läänimehed Alutagusel 13.–15. sajandil – Iisaku Muuseumi toimetised. I. Iisaku 2012, lk 115–123.

¹² Goetze, P. von. Albert Suerbeer, Erzbischof von Preussen, Livland und Ehstland. St. Petersburg 1854.

¹³ Гадзяцкий, С. С. Вотская и Ижорская земли Новгородского государства. – Исторические записки. Москва 1940, стр. 100–148.

¹⁴ Шаскольский, И. П. Борьба Александра Невского против крестоносной агрессии конца 40–50-х годов XIII в. – Исторические Записки. Т. 53. Москва 1953, стр. 191–194; Шаскольский, И. П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. Ленинград 1978.

¹⁵ Saks, E. V. Commentaries on the Liber Census Daniae. Montreal 1974, pp. 154–159.

adramaaga. D. von Kyvelist suurem maaomanik Virumaal oli vaid kuningas, kellele kuulus 494 adramaad.¹⁶

D. von Kyveli valduste keskuseks oli tollal Haljala kihelkonnas paiknev Tarvanpe linnus, mille ümbruses kuulusid talle Tõrma, Levala, Sõmeru, Aluvere, Arkna, Põdruse, Essu, Ubja, Kisuvere, Kloodi ja Lepna, kokku 239 adramaaga.¹⁷ Haljala kihelkonna põhjaosas kuulus talle 45 adramaa suurune Selja, mille maa-alale jäi ka Toolse sadamakoht, mis oli juba muinasaja lõpul ning jäi ka edaspidi Rakverele oluliseks mereväravaks.¹⁸ Mahu kihelkonnas kuulus talle 25 adramaa suurune Ubja küla, Viru-Jaagupi kihelkonnas Kehala ja pool Obja küla, kokku 50 adramaaga, Simuna kihelkonnas Hirla, Avanduse ja Selli 27 adramaaga, Lüganuse kihelkonnas Saka ja Purtse 43 adramaaga ning Jõhvi kihelkonnas Järve ja Peeri, kokku 20 adramaaga.¹⁹

Rävalas paiknevad 18 adramaad (*Martækilæ* ja *Sarnæ*) olid edasi läänistatud väike-vasallidele Johannesele ja Walterile ning Alutagusel paiknevad 40 adramaad (Saka, Järve, Peeri) Eilardusele, hilisemale Wrangellide suguvõsa esiisale.²⁰ P. Johanseni arvates sai Eilardus surma 1240.–1241. aasta Vadjamaa ristiretkel ning talle lubatud (*concessos domino Eilardo*) 40 adramaa suurune ametilään läks seetõttu üle D. von Kyvelile.²¹

Osa nimetatud valdustest – 66 adramaad – ei kuulunud D. von Kyvelile, vaid olid nende seaduslikelt omanikelt ära võetud. Nii oli Kehala 40 adramaad tegelikult läänistatud Eilarduse vennale Robertusele ning Purtse 26 adramaad Ricardusele [*gener Leonis*].²² *Martækilæ*, *Sarnæ* ja Tõrma 88 adramaale pretendeeris Tallinna piiskop, väites need olevat kirikumaad.²³

¹⁶ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 775, 805, 828; Tarvel, E. Virumaa Põhjasõja lõpuni. – Koguteos Virumaa. Rakvere 1996, lk 249.

¹⁷ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 800.

¹⁸ Trumm, U. Toolse linnus. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2012. E-raamat. Rakvere 2012.

¹⁹ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 800.

²⁰ Samas; Transehe-Roseneck, A. von. Das After-Lehen in Livland. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. 1896. Mitau 1898, S. 67; Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. T.: Estland. Bd. I. Görlitz 1930, S. 534–535.

²¹ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 775, 800.

²² Samas, S. 343, 555.

²³ Samas, S. 800.

Tabel 1. D. von Kyveli valdused Harju- ja Virumaa Taani hindamisraamatu „Suure Eestimaa nimistus”

Küla nimi Taani hindamisraamatus	Küla nimi tänapäeval	Valduse suurus (adramaad)	Märkused
<i>Harjumaa, Jõelähtme kihelkond</i>			
Martækilæ	Asusid	12	Edasi läänistatud väikevasal- lidele Johannesele ja Walterile, kuulub õigusega kirikule.
Sarnæ	Maardu mõisa maal	6	
<i>Virumaa, Haljala kihelkond</i>			
Sellægæl	Selja	45	
Gesse	Essu	6	
Podrijs	Põdruse	26	
Arkenallæ	Arkna	27	
Aloueræ	Aluvere	14	
Kiskeueræ	Kisuvere	8	
Somerueræ	Sõmeru	10	
Tormas	Tõrma	70	Mõeldud kirikule.
Lippanal	Lepna	30	Limbetuselt ära võetud.
Læuel	Levala	6	
Pæitis	Kloodi	17	
<i>Mahu kihelkond</i>			
[U]bia (Vbias)	Ubja	25	Ostetud piiskop Balduini ven- nalt Nicolauselt.
<i>Viru-Jaagupi kihelkond</i>			
Hælæ	Kehala	40	Kuulub isand Eilarduse ven- nale Robertusele.
Obias	Obja	10	
<i>Simuna kihelkond</i>			
Hyruelæ	Hirla	12	
Auendoys	Avanduse	10	
Silgele	Selli	5	
<i>Lüganuse kihelkond</i>			
Satzæ	Saka	20	Edasi läänistatud isand Eilar- dusele.
Purdus	Purtse	26	Kuulub Ricardusele.
<i>Jõhvi kihelkond</i>			
Jeruius	Järve	16	Edasi läänistatud isand Eilar- dusele.
Pyari	Peeri	4	Edasi läänistatud isand Eilar- dusele.
Kokku		445	

D. von Kyveli valduste keskus paiknes, nagu eespool mainitud, Tarvanpe linnuses, mis oli juba 13. sajandi I poolel üks Virumaa tähtsamaid keskusi. Nii toimusid just seal 1226. aasta talvel paavsti legaadi Modena Wilhelmi vahendusel rahuläbirääkimised sakslaste, taanlaste ja eestlaste vahel ning vastavate lepete sõlmimine.²⁴

Pole võimatu, et just linnuse D. von Kyveli halduses oleku ajal 1230.–1240. aastatel, alus-tati eestlaste muinaslinnuse väljaehitamist kivilinnuseks. Vanimaid jälgi tollesse aega ulatuda võivast hoonestusest on leitud ordulinnuse konvendihooned edelanurgas asuvates ruumides toimunud ehitisarheoloogilistel väljakaevamistel.²⁵ Tõenäoliselt võis just linnuses ehk selle lähikonnas Teatrimäel ja Pika tänava piirkonnas paiknenud Tarvanpe asulas, kus on samuti avastatud jälgi 13. sajandi hoonestusest, olla ka tema elukoht.²⁶ Juhul kui leiab kinnitust Kaur Alttoa hüpotees, mille kohaselt võidi Rakvere Püha Mihkli (nüüdne Kolmainu) kirik ehitada 13. sajandil, võis D. von Kyvel olla ka kiriku rajamise algataja ja eestvedaja.²⁷

Üldiselt asusid D. von Kyveli valdused Virumaa kõigis strateegiliselt, halduslikult ja ideoloogiliselt olulistes piirkondades. Tarvanpe juurest kulges ida-lääne suunaline Tallinna–Novgorodi maantee, mis ristus seal põhja-lõuna suunalise Tartu–Tarvanpe–Toolse maanteega. Viimane lõppes Toolse sadamakohal, mis kuulus D. von Kyveli Selja valduse juurde. Toolset läbis ka Kolga juures hargneva Tallinna–Novgorodi maantee põhjapoolne haru. Tartu–Tarvanpe–Toolse maantee ääres – Virumaa ja Tartu piiskopkonna piiril – paiknes ka Selli. Teine oluline sadamakoht kuulus D. von Kyvelile Purtse jõe suudmes. Ühtlasi oli tema valduses samas paiknenud Tallinna–Novgorodi maantee üleminekukoht Purtse jõest. Kahe tähtsa sadamakohta omanike andis talle tõenäoliselt olulise lississetuleku nende sadamate kaudu toimuva kaubavahetuse arvelt ning täiendava mõjuvõimu teiste nimetatud sadamaid kasutavate

²⁴ Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn 1982, lk 263..õ-.

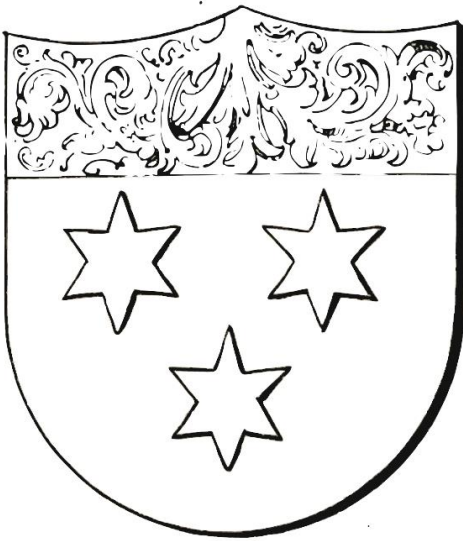
²⁵ Kirss, O. Rakvere ajalugu kõige vanemast ajast kuni 1944. aastani. Tallinn 2005, lk 15; Aus T. 1983. a. Ehitisarheoloogiliste uurimustööde aruanne. Tallinn 1984, lk 9–11, RM 6084 Ar₁ 1122:8.

²⁶ Aus, T. Neue Angaben zur älteren Besiedlung von Rakvere. – Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused. Kd. 39. 1990, Nr 4, lk 461; Aus, T. Rakvere teatrimäe vanem asustus. – Stilus. Eesti Arheoloogiaseltsi teated, 1993, Nr 4 (1), lk 5–11.

²⁷ Alttoa, K. Virumaa keskaegsest sakraalarhitektuurist. – Jõhvi Muuseumi Seltsi Toimetised. I. Jõhvi kindluskirik – legendist tegelikkuseks. Jõhvi 2003, lk 49.

vasallide ja eestlaste üle. Tallinna–Novgorodi maantee ääres asusid Saka ja Järve, mis kontrollisid teelõiku rannaäärse asustuspiirkonna ja Jõhvi kõrgustiku külade vahel. Ühtlasi algas Sakast mere äärt mööda Pühajõe suunas viiv tee. Tema Obja külas asuv valdus paiknes olulisel Väike-Maarja ja Jõhvi piirkonda ühendaval taliteel.

Lisaks strateegiliselt ja kaubanduslikult olulistele piirkondadele kontrollis ta oma valduste kaudu kihelkonnakeskusi. Kisuveres asus vahetult Haljala kihelkonna, Purtse Lüganuse kihelkonna, Kehala Viru-Jaagupi kihelkonna ja Avanduse Simuna kihelkonna keskuse naabruses. P. Johanseni arvates rajati Haljalasse ja Viru-Jaagupi kihelkonna toonasesse keskusse Võhusse kirikud juba 1221 või 1222. aastal.²⁸ Milline võis selles olla D. von Kyveli roll, on selgusetu.

Joonis 1. Kyvelite perekonnavapil oli kolm kuusnurkset tähte. Rakvere 1390. aastast pärineval pitsiril on kujutatud linna vappi, millel on samuti kuusnurkne täht. Võimalik, et tegemist oli Kyvelite vapi elemendi ülekandumisega Rakvere vapile

²⁸ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 211.

D. von Kyveli valduse kujunemisest

D. von Kyveli läänivalduse kujunemise kohta puuduvad pea igasugused andmed. Usutavasti oli ta üks neist Tartu piiskopi vasallidest, kes sai oma esimesed läänistused Virumaal üsna varsti pärast 1226. aastat, mil nimetatud piiskopi vasall Johannes Dolenist vallutas ühe Virumaa linnuse, milleks üldise arvamise järgi oli Tarvanpe. Samuti võis ta olla nende sakslaste hulgas, kelle Modena Wilhelm saatis üsna varsti pärast seda Virumaale appi tema poolt 1225. aastal Järva-, Harju-, Lääne- ja Virumaast moodustatud paavstiriigi kohalikule asehaldurile Johannesele (Giovanni).²⁹ Oma esimesed läänistused saigi D. von Kyvel tõenäoliselt asehaldur Johanneselt, kellel oli vaja võimu hoidmiseks luua oma sõjajõud. Johannesese vasallid said endale nn kümniselääni, mis andis neile õiguse seal elavalt rahvalt makse koguda.³⁰ 1227. aastal andis Johannes, kes ei suutnud kõigele vaatamata oma valdust hoida, selle ajutiseks haldamiseks üle Liivi ordule ning lahkus kodumaale Itaaliasse. Ka taanlased kaotasid samal aastal oma valdused ordule. 1233. aastal saabus Virumaale paavst Gregorius IX nimetatud uus legaat piiskop Alna Balduin, kes asus seal paavstiriiki taastama ning võttis Viru vasallidelt, teiste seas siis ka D. von Kyvelilt truudusevande.³¹

Taani hindamisraamatust on teada, et D. von Kyvel ostis legaadi vennalt Nicolauselt 25 adramaad Ubja külas.³² Usutavasti võis see ost olla seotud legaadile osaks saanud kaotusega Mõõgavendade ordule Tallinnas Toompeal toimunud lahingus 1233. aasta varasügisel, samuti tema ja ta lähikondlaste maalt lahkumisega ning toimuda 1233.–1234. aastal. D. von Kyveli osalemine Toompea lahingus pole teada, kuigi on tõenäoline, sest tema seotus Tartu piiskopkonnaga, paavsti vasalli staatus ning hiljemgi väljenduvad head suhted Rooma kuuriaga lasevad temas aimata paavstiriigi pooldajat. Nagu teisedki paavsti vasallid, pidi ka tema oma valduste säilitamiseks legaadile antud vasallivandest lahti ütlema, ordule truudust vanduma ning ränka trahvi maksma.

²⁹ Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn 1982, lk 265, 267.

³⁰ Tarvel, E. Virumaa Põhjasõja lõpuni... lk 248.

³¹ Raudkivi, P., Andersen, T. Võimümängud Põhja-Eestis aastail 1219–1238. – Acta Historica Tallinnensia, Tallinn 2008, lk 19.

³² Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 800.

Tundub, et talt võeti ära ka tema Lepna valdus ning anti Limbertusele, kes selle pärast Stensby lepingut tagasi pidi andma.³³

Samas pole tema suhted orduga tõenäoliselt ka kuigi halvad olnud, sest ta säilitas oma valdused, ning nagu näitab Ubja ostmine, isegi laiendas neid. Pole võimatu, et D. von Kyvel sai ordult uusi läänistusi Toompea lahingus hukkunud vasallide valdustes. Võimalik, et tema *Martækilæ* ja *Sarnæ* läänistused ongi saadud ordult pärast Toompea lahingut.³⁴ On iseloomulik, et Mõõgavendade ordu ei nimetanud teadaolevalt aastail 1227–1238, mil maakond nende võimu all oli, Virumaale oma foogti. Ehk oli neil kasulikum hoida Tartu piiskopkonnaga seotud endisi paavsti vasalle mõnevõrra lõdvemas sõltuvuses.³⁵ Sel juhul võis D. von Kyvel Tarvanpe ja seda ümbritsevate külade ning muude strateegiliselt oluliste piirkondade valdajana täita ka muidu foogti valdkonda kuuluvaid haldusülesandeid ning olla ordu poolt ametisse nimetatud või vaikimisi tunnustatud Virumaa asehaldur.³⁶ Pole võimatu, et ta saavutas oma positsiooni Virumaal juba paavsti asehaldur Johannese ajal.

Stensby lepingu sätete kohaselt pidid vasallid pärast Harju- ja Virumaa üleandmist Taanile säilitama oma senised valdused. Tõenäoliselt tingiski „Suure Eestimaa nimistu” loomise 1240. aastate alguses vajadus revideerida olemasolevaid läänistusi ning nende õiguspärasust. Nagu nähtus oli D. von Kyveli 445 adramaa suurusest lääni-valdusest 66 adramaad omandatud ebaseaduslikult teistelt vasallidelt ning 88 adramaale – pole teada kas ka õigustatult või mitte – pretendeeris kirik. Ülejäänud 291 adramaa osas talle pretensioone ei olnud.

Kui uskuda P. Johanseni hüpoteesi, jäi D. von Kyvel, nagu eespool nimetatud, pärast 1241. aastat Rakvere ümbruses ja mujal Virumaa lääne- ja lõunaosas asetsevatest valdustest ilma ning sai vastutasuks Narva küla ja selle ümbruse ning võib-olla ka muid valdusi Alutagusel ja vabad käed maade hõivamiseks Vadjamaal.³⁷ Tõendid selle kohta siiski puuduvad. Taani hindamisraamat nimetas piirkonnas ainult kolme küla: Narva,

³³ Raudkivi, P., Andersen, T. Võimumängud..., lk 20; Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 484, 800.

³⁴ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 731.

³⁵ Raudkivi, P., Andersen, T. Võimumängud... lk 18.

³⁶ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 124.

³⁷ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 510.

Utria (*Ydrigas*, 3 adramaad) ja Sirgala (*Cirpae*, 1 adramaa). Neist Narva ja Sirgala kuulusid hindamisraamatu andmeil kuningale ehk olid riigimaad, Utria oli läänistatud Johannes Albusele.³⁸ P. Johanseni arvates olid küll paljud Narvast lääne poole jäävad külad – näiteks Tõrvajõe, Vodova, Puhkova ja Vaivara – olemas juba Taani hindamisraamatu koostamise ajal, kuid taas puuduvad nende kuulumise kohta D. von Kyvelile või tema järglastele igasugused tõendid.³⁹ Neist näiteks üsna Narva lähistel asuv Tõrvajõe, mille kohta on kirjalikke teateid alles 1428. aastast, oli esmamainimise ajalgi veel riigi ehk siis Liivi ordu valduses.⁴⁰ Samuti kuulus Narvast loetud kilomeetrid põhja pool asunud Vepsküla – esmamainimine 1374. aastal – veel Liivi sõja järgselgi ajal riigi valdusse.⁴¹ Tundub, et P. Johanseni hüpotees oli pigem ekslik, sest paavsti kirjas esile toodud D. von Kyveli valduste Vadjamaa naabruses asumist võib mitmeti mõista. Ka Virumaa asus Vadjamaa naabruses. Nagu järgnevalt näeme, annab selliseks arvamuseks alust ka 1256. aasta Vadjamaa ristiretke käsitlev katke Novgorodi esimeses leetopissis. P. Johanseni hüpoteesile räägivad samuti vastu 1250. aastatest pärinevad ürikud, kus D. von Kyvel esines erinevate kokkulepete tunnistajana. Kõigis neis nimetati teda järgmisena Taani kuninga Tallinna asehalduri järel, mis viitas tema kõrgele positsioonile Eestimaa vasallide hierarhiasüsteemis ega kinnita tema ebasoosingusse sattumist.⁴² D. von Kyveli seaduspäraste läänistuste ümbervaatamine oli lisaks kõigele muule vastuolus Stensby lepinguga.

Pigem võib uskuda vastupidist, D. von Kyveli läänistused kinnitati – vähemalt tal- le seaduslikult kuuluvate valduste osas – nii pärast kuningas Valdemar II surma

³⁸ Samas, S. 432–433, 510–512, 674.

³⁹ Samas, S. 44.

⁴⁰ LUB, Bd. VII. Riga, Moskau 1881, S. 464 nr 681; Schirren, C. Verzeichnis livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. Dorpat 1861–1868, S. 12, nr 117, 118; S. 139, nr 385, 387.

⁴¹ Hueck, W. v. Die Herkunft der Ritterschaftlichen Geschlechter in Wierland zu schwedischer Zeit. – Beiträge zur Baltischen Geschichte. Bd. I. Hannover-Döhren 1973, S. 158; Baensch, H. von. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre Zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart. Berlin und Dresden, 1887, S. 195; EAM 124, 1, 23: 1–3.

⁴² LUB, Bd. I. Reval 1853, Sp. 426, nr 337; LUB, Bd. III. Sp. 48, nr 270; Sp. 56, nr 299.

28. märtsil 1241 kui ka pärast tema järglaste Erik IV ja Abeli tapmist vastavalt 10. augustil 1250 ja 29. juunil 1252.⁴³

Kindlasti jäi D. von Kyvel enne 1249. aastat ilma 40 adramaa suurusest valdusest Seljal, mille kuningas, nagu eespool mainitud, läänistas Tallinna piiskopile, kuid see võis olla ka näiteks vahetuskaup Tõrma eest, mida kirik varem endale oli nõudnud. Kuna Selja valduse suurus Taani hindamisraamatus oli 45 adramaad, peab märkima, et D. von Kyvelile jäi Seljal alles 5 adramaa suurune valdus, mis usutavasti võis olla seotud sadamaga.

Tõenäoliselt muudeti Stensby rahulepingu järel Eestimaa läänisüsteem sarnaseks Taani omaga, kus sel ajal oli kasutusel ametilään, mis ei olnud päritav.⁴⁴ Ilmselt seetõttu läkski D. von Kyveli valdus pärast tema surma tagasi kuningale. Suur osa sellest oli riigi käsutuses ning moodustas Rakvere linnuse pealiku ametilääni ka siis, kui Eestimaa hertsogkond Saksa ordu Liivimaa harule üle anti. D. von Kyvelile kuulunud valdustest – kui kõik ülejäänud kõrvale jätta – oli veel 15. sajandi alguseski Liivi ordu Rakvere foogti halduses Arkna, Aluvere, Kisuvere, Tõrma, Lepna, Levala ja Kloodi ning Narva foogti halduses Saka.⁴⁵ Küllap säilitas D. von Kyvel oma juhtiva positsiooni Virumaal ka Stensby lepingu sõlmimise järel ning oli 1240.–1250. aastatelgi ametis Rakvere linnusepealikuna. Võib isegi arvata, et sel ajal laiendas ta oma võimupiire veelgi. Viimast soosis pärast kuningas Valdemar II surma riigis järgnenud võimuvõitlusest tekkinud kaos ning kuningavõimu nõrgenemine. Samal ajal tugevnes ka Virumaa vasallkond tervikuna ning hakkas kujunema nende korporatiivne ühendus, mis oli 14. sajandil formeerunud Harju-Viru rüütelkonna eelkäija. Virumaa suurvasalli ja Rakvere linnusepealikuna oli D. von Kyvel arvatavasti ka vasallkonna eestvedaja.⁴⁶

⁴³ Reimaa, V. Mõisad ja läänimehed Alutagusel... lk 117–118.

⁴⁴ Raudkivi, P., Andersen, T. Võimumängud... lk 17.

⁴⁵ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 314, 318, 433, 474, 484, 528, 593, 624.

⁴⁶ Reimaa, V. Mõisad ja läänimehed Alutagusel... lk. 115–117, 123; Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 124.

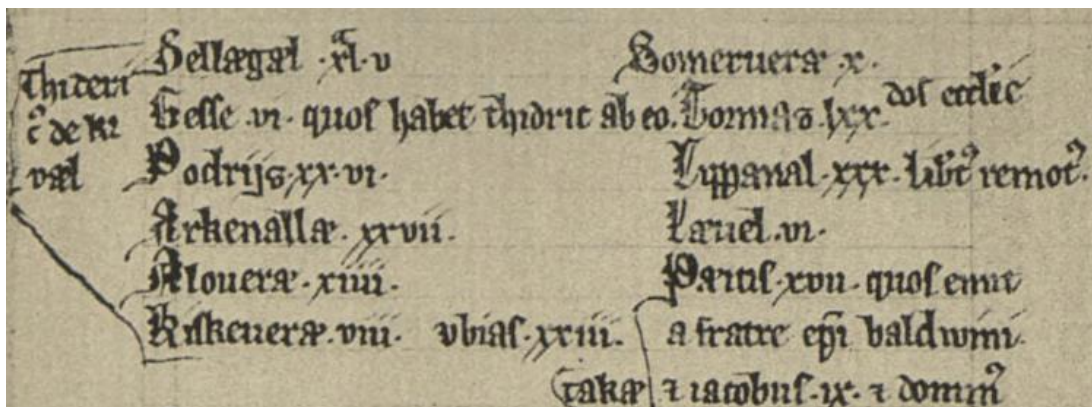

Foto 1. Väljavõte Taani Hindamisraamatu „Suurest Eestimaa nimistust”, kus on loetletud Dietrich von Kyveli Rakvere ümbruses asunud valdused

Novgorodi ristiretk (1240–1241)

1238. aastal Taani kuningriigi ja Liivi ordu vahel sõlmitud Stensby lepinguga lahendati osapoolte vaheline tüli Eestimaa kuuluvuse üle ning lepiti kokku ühine tegevus ristisõja jätkumisel Novgorodi valduses olevate alade vastu. Leppe järgi pidi $\frac{2}{3}$ vallutatud aladest minema Taanile ja $\frac{1}{3}$ ordule. Aastail 1240–1270 toimus selle leppe realiseerimiseks mitu Liivimaa riikide (Liivi ordu, Tartu piiskopkond, Taani kuningale kuuluv Eestimaa) sõda Novgorodi vürstiriigi vastu, mille käigus korraldati aastail 1240–1241 ristiretk Novgorodi vürstiriigi alale ning 1256. aastal ristiretk Novgorodile kuuluvale Vadjamaale. Mõlemast retkest on säilinud kirjeldused Novgorodi leetopisides ning esimest neist kirjeldab osaliselt ka Liivimaa vanem riimkroonika.

Sõda algas Liivi ordu, Taani kuninga Eestimaa vasallide, Tartu piiskop Hermanni ja Pihkvast pagendatud vürst Jaroslav Vladimirovitši ühise sõjakäiguga Pihkvamaale. 16. septembril 1240 vallutasid liitlased Irboska ning piirasid seejärel nädal aega Pihkvat. Piiramine lõppes ordu liitlase bojaar Tverdilo Ivankovitši võimule saamisega linnas, pantvangide võtmise ning orduvägede paigutamisega linna. Usutavasti oli sõjaretkest osa võtnud taani vasallide „ühe toreda sõjasalgaga” kaasas ka D. von Kyvel.⁴⁷

⁴⁷ IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 53; Bonnell, E. Russisch-Liwländische Chronographie von der Mitte des 9. Jhs. bis zum Jahre 1410. St. Petersburg 1862, S. 57, 59; Liivimaa Vanem riimkroonika. Tallinn 2003, lk 49–50, nr 2081–2082, 2113–2114.

Ristiretk Novgorodile kuuluvale Vadjamaale algas 1240/1241. aasta talvel, mil orduvägi ühes eestlaste ja võimalik, et ka Taani kuninga Eestimaa vasallidega tungis Vadjamaale ning hakkas seal Koporje pogosti linnust ehitama. Ristisõdijad vallutasid ka Luga ja Tesovo, jõudsid välja 30 versta kaugusele Novgorodist, Sableni (*Сабле*) ning häirisid kauplemist. Allutatud vadjalastelt nõuti kümnist. Nagu leetopissist selgub, rüüstati sõjakäigu ajal põhjalikult Luuga jõe äärsed piirkonnad, ajades sealt ära nii kariloomad kui ka hobused, mistõttu polnud sealsetel talupoegadel kevadiste põllutööde hooajal veoloomi, keda adra ette rakendada.⁴⁸

1241. aasta kevade lõpus või suve alguses kinnitas paavst Gregorius IX Liivi ordu palvel Vadjamaa piiskopiks Saare-Lääne piiskop Heinrichi (1234–1260). Viimasel pidi vastavalt sama aasta 13. aprillil orduga sõlmitud lepingule olema vallutatud alal võimalik võim ning ta pidi saama kümnendiku kõigilt tuludelt võetavast kümnisest, välja arvatud tulu karusnahkadelt. Ordu ja selle läänimehed olid kümnisest vabastatud. Kõik muud vallutatud aladelt laekuvad tulud ja õigused (kirikute patronaadiõigus, kalastamisõigused jms) pidid jääma ordule paganarahvaste vastase võitluse käigus kantavate kulude katteks.⁴⁹

Oma piiskopivõimu Vadjamaal Heinrich siiski teostama asuda ei saanud, sest novgorodlased kutsusid linna tagasi 1241. aasta alguses pagendusse aetud vürsti Aleksander Nevski, kes kogus kokku novgorodlastest, ladogalastest, karjalastest ja isuritest maakaitseväge ning vallutas 1241. aasta suve lõpupoole või sügisel Koporje linnuse ja hävitas selle. Linnuses vangistatud sakslased lasi ta Novgorodi viia, lubades teistel vabalt lahkuda. Linnuses olnud vadjalastest ja tšuudidest „äraandjad” poodi tema käsul üles. Viimane akt näitab, et sakslastel oli vadjalaste ja Narva tagusel alal elutsevate tšuudide seas oma kindel toetajaskond. S. Gadzjatski arvates oli tegu vadja ja tšuudi ülikutega, kes lootsid sakslaste abiga takistada oma õiguste kärpimist, mis toimus

⁴⁸ IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 53; Bonnell, E. Russisch-Liwländische Chronographie... S. 59–60.

⁴⁹ LUB, Bd. III. S. 43, nr 190, a; Sp. 33–34, nr 169, a.

seoses Novgorodi mõjuvõimu laiendamise ja novgorodlastele suurmaavalduste annetamisega Vadjamaal.⁵⁰

Kuigi leetopissis taani vasallide osalust risticõjas ei nimetanud, oli see siiski ülimalt tõenäoline. Paavst Gregorius oli vahetult sõjakäigu eel, 14. detsembril, pöördunud Lundi peapiiskopi Uffe ja tema piiskoppide poole üleskutsega jutlustada risticõda Venemaal elavate – vastristitud eestlasi ohustavate – paganate vastu. Olid nad ju osalenud ordu sõjakäigul neist üsna kaugel asuvasse Pihkvasse ning osalesid ka ordu järgneval, 1245. aastal toimunud ning veelgi kaugemale ulatunud sõjakäigul Kuramaale.⁵¹ Pealegi polnud ordul Vadjamaaga ühist piiri ning sõjakäik sinna sai lähtuda ainult Eestimaalt. Sama sõjakäigu ajal võisid D. von Kyvelil tekkida sidemed Novgorodile opositsiooniliste vadja ülikutega, kellele järgnevalt viidataksegi kui kristlasteks saada soovivatele paganatele. A. Selart on P. Johansenile tuginedes avaldanud arvamust, et oma esimese läänistuse Vadjamaal võis D. von Kyvel saadagi juba kirjeldatud sõjakäigu ajal.⁵²

Vadja ristiretk (1256)

1256. aasta ristiretke kohta on säilinud kolm dokumentaalset allikat. Kõigepealt paavst Aleksander IV eespool mainitud kiri Riia peapiiskopile Albert Suerbeerile korraldusega nimetada vendade D. von Kyveli ja O. von Lüneburgi valduste läheduses elavatele ja kristlasteks saada soovivatele paganarahvastele piiskop.⁵³ V. Reimaa arvates eelnes sellele kirjale D. von Kyveli ja O. von Lüneburgi reis 1252. aastal Taani kuningas Abeli surma järel oma lääniõigusi kinnitama, 1253. aastal reis Riiga peapiiskop Albert Suerbeeri juurde ning aastail 1254–1255 reis Rooma paavst Aleksander IV juurde, kus nad saavutasid paavsti toetuse oma Vadjamaa risticõja plaanile.⁵⁴ 3. augustil 1255 kinnitas paavst kirjas Riia peapiiskopile veel kord vajadust nimetada

⁵⁰ IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 53; Bonnell, E. Russisch-Liwländische Chronographie... S. 59; Гадзятский С. С. Вотская и Ижорская земли... стр. 105–106.

⁵¹ Selart, A. Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Tartu 2002, lk 145.

⁵² Samas, lk 201.

⁵³ LUB, Bd. I. Sp. 363, nr 281.

⁵⁴ Reimaa, V. Mõisad ja läänimehed Alutagusel... lk. 122–123.

Vadja- ja Ingerimaa ning Karjala paganarahvastele, kes on avaldanud nõusolekut ristiusku astuda, piiskopiks üks tark mees.⁵⁵ Selle kirjaga kinnitati uue loodava piiskopkonna kuulumist Riia peapiiskopkonna vaimuliku võimu alla. Kolmas allikas, mis 1256. aastal toimunud ristiretkest teadust annab, on Novgorodi esimene leetopiss:

Suvel 6764 (1256). Tulid rootslased ja hämelased ja soomlased ja Didman oma maakonnaga ja palju väge ning hakkasid ehitama linna Narva jõel. Sel ajal ei olnud vürsti Novgorodis ja novgorodlased saatsid alamjõe maadele vürsti juurde sõjaväe järele, ka oma maad mööda saatsid [nad käskjalad] laiali [sõjaväge koguma]. Saanud sellest kuulda, jooksid need neetud mere taha. Sama aasta talvel tuli vürst Aleksander [Nevski] ja metropoliit ühes temaga ja läks vürst teele ja metropoliit ühes temaga.

Ja novgorodlased ei teadnud, kuhu vürst läheb, mõned arvasid, et läheb tšuudide peale – läks Kaporjeni. Ja läks Aleksander [Nevski] Häme peale, metropoliit aga läks Novgorodi...⁵⁶

Senised vaidlused nimetatud allikate ümber keskendusid põhiliselt asjaolule, kas D. von Kyveli rajatud linn oli Narva või ei olnud, kuid täielikult on jäänud tähelepannuta, et senised uurijad on üsna omapäi talitanud leetopissi teates esinenud mõiste *волость* tõlkimisel. Varasemalt on tekstis kaks korda esinev väljend tõlgitud esimesel juhul kui 'vald', teisel juhul kui Novgorodimaa, seega on ühele mõistele antud sisuliselt kaks erinevat tähendusvälja. Kuna mõiste kasutamine terve Novgorodimaa tähenduses, kust koguti maakaitseväge vaenlaste vastu minemiseks, vastab teksti loogikale, siis peaks ka esimesel puhul kasutama tõlkes pigem samaväärset väljendit „maakond”. D. von Kyveli maakond oli Virumaa ning ta ise Taani kuninga asehaldurina Rakvere linnusepealik. See vastaks leetopissist jt dokumentidest jäävale muljele, et ainsana nimeliselt mainitud ja paavstilt volituse saanud D. von Kyvel oli sõjakäigu üldjuht, kes käsutas rootslaste, soomlaste, hämelaste ja taani vasallide ühendväge, mistõttu pole leetopissis mainitud ka ühtegi sõjakäigul osalenud rootslaste

⁵⁵ LUB, Bd. III. Sp. 55, nr 283b.

⁵⁶ Originaalis: В лѣто 6764. Придоша Свѣи и Емь и Сумь и Дидманъ съ своею волостью и множество рати и начаша чинити городъ на Наровѣ. Тогда же не бѣша князя въ Новѣгородѣ и послаша Новгородци въ Низъ къ князю по полкы, а сами по своей волости розлаша, они же оканънии услышавше побѣгоша за море. Въ то же лѣто на зиму, приѣха князь Олександръ и митрополить съ нимъ, и поиде князь на путь и митрополить съ нимъ; и Новгородци не вѣдяху кдѣ князь идетъ, друзии творяху яко на Чюдъ идетъ – идоша до Копорьи; и поиде Александръ на Емь а митрополить поиде въ Новѣгородъ...

IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 56.

väepealikut. Esimene Sofia leetopiss lisas kallaletungijate hulka muuseas ka eestlased, mis tõenäoliselt just nii oligi.⁵⁷

Paavsti kirjadest ja leetopissist kerkib D. von Kyvel esile Roomas, Taanis, Rootsis ja Novgorodis tuntud poliitiku ja diplomaadina, kes suutis erinevate huvidega valitsejad ühiste huvide teenistusse kokku tuua. Tema selja taga seisid paavst, Riia peapiiskop ning Rootsi ja Taani kuningad, kel kõigil olid selle retkega seotud oma huvid. Paavst Aleksander IV ja Riia peapiiskop Albert Suerbeeri huviks oli risticõja jätkamine Vadjamaa, Ingerimaa ja Karja paganarahvaste ning skismaatikute venelaste vastu. Eriti oli asjast huvitatud peapiiskop, kes nägi Vadjaristicõjas võimalust oma peamise missiooni – paganarahvaste ristimise – jätkamiseks ning Vadjamaale, Ingerimaale ja Karjalasse rajatava piiskopkonna abil oma vaimuliku ja ilmaliku võimu piiride laiendamiseks.⁵⁸ Rootslased, kes olid alles mõned aastad tagasi (1249–1250) Lõuna-Soomes asuva Hämemaa oma võimu alla saanud ning venelastega sisuliselt lähikontakti saavutanud, olid huvitatud puhvrast oma uue valduse ja Novgorodimaa vahel vähemalt seni, kuni nad on oma võimu Hämemaa üle põlistanud.⁵⁹ Taani kuningas, kel riigi siseprobleemide tõttu puudus igasugune pealetungivõimekus, oli samuti nagu tema asehaldur Virumaal, D. von Kyvel huvitatud oma valduste laiendamisest nimetatud piirkondade arvelt. Oma huvid olid ka D. von Kyveli ristiretke toetaval vadjaristicõjal. Nad soovisid Novgorodi mõju vähendamist piirkonnas, olid valmis senised võimusuhted uute vastu vahetama ning avaldasid seetõttu soovi kristlasteks saada.⁶⁰

Tõenäoliselt oli D. von Kyvel kas siis oma vadjaristicõja kaudu või muul moel kursis 1255. aastal Novgorodi haaranud sisemise konfliktiga Aleksander Nevski pooldajate ja vastaste vahel, mis päädis Aleksander Nevski poja vürst Vassili lahkumisega Novgorodist. Aleksander sundis küll juba samal aastal novgorodlasi taas oma

⁵⁷ Originaalis: ...и Дидманъ, и чюдъ съ всею властию и множествомъ рати... Софийская первая летопись старшего извода. – Полное собрание русских летописей. Т. 6. Вып. 1. М. 2000, ст. 333.

⁵⁸ Goetze, P. von. Albert Suerbeer... S. 73.

⁵⁹ Samas, S. 74–75.

⁶⁰ Selart, A. Eesti idapiir... lk 30. Гадзяцкий С. С. Вотская и Ижорская земли... стр. 105–106.

võimu tunnistama, kuid vürst Vassili, kes oli Novgorodi maakaitseväe juht, ei pöördunud linna tagasi enne 1256. aasta lõppu. Seega oli olukord sissetungiks soodus, kuna novgorodlased olid jäänud peata.⁶¹

D. von Kyveli ristiretk toimus arvatavasti kas 1256. aasta suvel või varasügisel. Oma positsioonide kindlustamiseks asusid risticõdijad Narva jõe lähedusse linnust ehitama. Järgnevalt lähtutakse eeldusest, et see ei olnud Narva, vaid asus jõest ida pool Vadjamaal, kuid pigem mitte hilisema Jaanlinna kohal, nagu arvas A. Süvalep, vaid kusagil Narva ja Luuga jõe vahelisel alal, nagu arvas S. Gadzjatski, või Narva ja Rosona jõe suudmealal, nagu I. Šaskolskile toetudes arvas Anti Selart.⁶²

Talve saabudes, saanud kuulda novgorodlaste maakaitseväe kogumisest ja Aleksander Nevski saabumisest oma Suzdal-Vladimiri polkudega Novgorodi, lahkusid rootslased koos soomlastest ja hämelastest liitlastega Vadjamaalt, D. von Kyvel oma toetajatega jäi sinna aga usutavasti edasi. 1256. aasta talvel (detsembris?) asus Aleksander Nevski oma polkude ja Novgorodi maakaitseväe eesotsas sõjaretkele. Vägi liikus kuni Koporjeni ning ei pöördunud siis Vadjamaale, nagu oleks võinud oodata, vaid hoopis Hämesse.⁶³ Ühest küljest tähendas see ilmselt, et linnus – niivõrd-kuivõrd see oli valmis ehitatud – oli suurvürsti vägede lähenemise tõttu maha jäetud ning ka D. von Kyvel oma meestega Virumaale tagasi pöördunud, teisest küljest ei pruukinud retk Narva jõe taha Alutagusele olla suurvürstile lihtsalt kasulik, kuna seda ala olid novgorodlased ja pihkvalased alles mõned aastad tagasi korralikult rüüstanud.⁶⁴ Sel juhul pole võimatu, et teatud Vadjamaa piirkonnad jäidki esialgu D. von Kyveli kontrolli alla ning leetopissis mainitud linnus ehitati ikkagi valmis. Viimast näib kinnitavat Novgorodi leetopissi teade 1294. aastast, mille kohaselt:

Samal suvel [6802. aastal] ehitas Titmanovitš [üles] isa linnuse Narva jõe siinpoolsel kaldal; Novgorodlased aga läksid, põletasid linnuse ja tema suure küla võtsid ja põletasid [maha].⁶⁵

⁶¹ Шаскольский, И. П. Борьба Руси против крестоносной... стр. 213.

⁶² Selart, A. Eesti idapiir... lk 39; Шаскольский И. П. Борьба Александра Невского... стр. 193.

⁶³ IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 56

⁶⁴ Bonnell, E. Russisch-Liwländische Chronographie... S. 68.

⁶⁵ IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 66; Schulbach, A. Daaniaegne Narwa... lk 13; Selart, A. Eesti idapiir... lk 39.

Ühtaegu on teada, et veel 1262. aastal olid ametis Vadjamaa, Ingerimaa ja Karjala piiskop Heinrich ning 1268. aastal Karjala piiskop Friedrich von Haseldorf. Mõlemad piiskopid resideerisid siiski Saksamaal ning nende piiskopiseisus oli ainult nimeline.⁶⁶

1256. aasta ristiretkest sai alguse sõjategevus venelastega, mis lõppes alles 1270. aastal. Sellesse perioodi kuulub ka venelaste suur Rakvere linnuse vastu suunatud sõjakäik 1268. aastal, millest võtsid possaadnik Mihhaili juhitud Novgorodi vägede kõrval osa ka suurväest Jaroslav Jaroslavitši väed tema poegade Svjatoslavi ja Juri juhtimisel, Perejaslavi vürst Dmitri Aleksandrovitši, vürstide Juri Andrejevitsi, Konstantin Rostislavovitši, Jaropolki ja Pihkva vürst Dovmonti (*Daumantas*) ning veel mitme teise väiksema vürsti väed. Sellise esindusliku sõjakäigu korraldamine nimelt Rakvere linnuse vastu näitab, et seda linnust pidasid venelased taanlaste vallutuslike ambitsioonide keskuseks ja esmaseks ohuallikaks. Väärrib tähelepanu, et leetopissi teatel valmistati linna piiramiseks koguni piiramismasinaid.⁶⁷ Usutavasti oli D. von Kyvel selleks ajaks Narva jõest ida poole jääva linnuse juba maha jätnud ning see oli hävinud, sest sõjaretke kirjelduses Novgorodi leetopiss seda ei maininud. Tõsi küll, linnus ei pruukinudki taliteid mööda liikuvale vene väele tee peale jääda. Rakvere alla venelased siiski ei jõudnud, sest neile astus Kegola jõe ääres (на рѣцѣ Кѣгола; Kunda jõgi?) vastu taanlaste, riialaste, orduvendade ja Tartu piiskopi ühendvägi, millesse oli kaasatud ka palju eestlasi. Lahingu võitsid küll venelased, kuid niisuguse hinnaga, et pöördusid linnust piiramata koju tagasi.⁶⁸ 1270. aastal sõlmitud rahulepinguga jäi Taani ja Novgorodi valduste vahel piiriks Narva jõgi.

⁶⁶ Kala, T., Kaljundi, L., Kreem, J., Leimus, I., Markus, K., Mänd, A., Põltsam-Jürjo, I., Russow, E., Selart, A., Tamm, M., Valk, E. Eesti ajalugu. II. Eesti keskaeg. Tartu 2012, lk 59; Selart, A. Friedrich von Haseldorf, Bischof von Karelien. – Sõnasse püütud minevik. Tallinn 2009, lk 79–91.

⁶⁷ IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 59.

⁶⁸ Süvalep, A. Narva ajalugu... lk 10; IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 59–61.

D. von Kyveli isikust

D. von Kyveli isikust ei ole teada kuigi palju. Tema täpne sünniaasta on teadmata, kuid selle võib tõenäoliselt paigutada 13. sajandi esimesse kümnendisse, ning suri ta tõenäoliselt kas 1259. aastal, mil teda viimast korda kirjalikes allikates mainiti või pärast seda.⁶⁹ Üks seni nimetamata võimalustest oli näiteks tema hukkumine Kuramaal leedukate vastu peetud katastroofiga lõppenud Durbe lahingus 13. juulil 1260, millest Taani kuninga Eestimaa vasallid Liivi ordu liitlastena osa võtsid.⁷⁰

Allikatest ilmneb, et tal oli vend Heinrich von Kyvel (*Kiwele*), kellele kuulus 1257. aastal Atuküla Harjumaal Padise kloostri lähikonnas.⁷¹ Taani hindamisraamatu „Suures Eestimaa nimistus” teda veel ei mainitud, mis lubab arvata, et ta oli oma vennast oluliselt noorem või asus Eestimaale temast hiljem. Nagu eespool nimetatud, võis D. von Kyvel olla O. von Lüneburgi poolvend, kellega neil oli ühine ema.⁷² Sel juhul oli ta Helmhold von Lüneburgi (*de Luneborch*) kasupoeg ning võis samuti pärineda Alam-Saksimaalt Lüneburgi piirkonnast. H. von Lüneburg ilmus allikatesse 1224. aasta kevadel, mil ta saabus Riiga palverändurite-ristisõdijate ühe juhina (*advocatus peregrinorum*). Hiljemalt 1224. aasta sügisel oli ta toonase Lihula ja hilisema Tartu piiskop Hermanni suurvasall, kellele läänistati üks Ugandi maakonna kihelkondi. Ühes teiste piiskopi vasallidega elas ta esialgu Otepää linnuses. Läti Henriku teatel olnud ta arukas ja suursugune mees.⁷³

P. Johansen samastas O. von Lüneburgi Taani hindamisraamatus ettetuleva *dominus* Ottoga, kellele kuulusid Harjumaal Kose kihelkonnas Rooküla (*Rocol*), Kaiavere (*Kaipiavere*) ja Alavere (*Alauere*) ning Simuna kihelkonnas Suure-Tammiku (*Tamicas*) ja Lasinurme (*Lestaenormae*) kokku 51 adramaaga. Sarnaselt D. von Kyveliga oli

⁶⁹ LUB, Bd. I. Sp. 426, nr 337.

⁷⁰ Arbusow, L. (sen). Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga 1908, S. 41–42; Liivimaa vanem riimkroonika. Tallinn 2003, lk 101, nr 5538–5540.

⁷¹ LUB, Bd. I. Sp. 386–387, nr 299; LUB, Bd. III. Sp. 55–56, nr 299a; Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 14–15.

⁷² Goetze, P. von. Albert Suerbeer... S. 71; Transehe-Roseneck A. von. Die ritterlichen Livlandfahrer in Heinrichs Chronicon Livoniae. – Mittheilungen aus der Livlandischen Geschichte. Bd. 21, H. 4. Riga 1928, S. 336.

⁷³ Henriku Liivimaa kroonika... lk 253.

temagi Riia piiskopkonna vasall ning osales aktiivselt Vadja ristiretke ettevalmistamises. Teda mainiti allikates viimati 1272. aastal.⁷⁴

D. von Kyveli abikaasast pole midagi teada, kuid 8. aprillil 1287 ilmus allikatesse tema arvatav poeg Tidemann von Kyvel (*Kiwel*), keda Lübecki kaupmehed ühes mitmete teiste Virumaa vasallide ja Kärkna kloostri munkadega süüdistasid rannaröövis.⁷⁵ Rööv leidis aset Rakvere foogtkonnale kuuluvas rannas ning selles osalesid Haljala kihelkonna idapoolse osa, Mahu kihelkonna ja Lügänu kihelkonna läänepoolse osa rannaalade elanikud ja vasallid, mis viitab, et ka T. von Kyvelil oli valdus(i) kusagil samas piirkonnas.⁷⁶ Kõne alla võiks tulla näiteks perekonna valdus Ubjas. Nagu eespool kirjeldatud, mainis teda ka Novgorodi esimene leetopiss seoses isa linnuse ebaõnnestunud taastamiskatsega 1294. aastal.⁷⁷

Carl Julius Albert Pauckeri arvates võis Kyvelite perekonnanimi tuleneda Kiviloo (*Fegefeuer*) linnuse juures asunud Kiviloo (*Kiulo*) küla nimest.⁷⁸ Sama kinnitas ka E. V. Saks, kes ühtlasi väitis D. von Kyveli olevat eesti päritolu.⁷⁹ Mõlemad oletused on aga pigem alusetud ja spekulatiivsed, sest mingit seost Kyvelite perekonna ja Kiviloo puhul pole õnnestunud välja selgitada. P. Johanseni arvates võis Kyvelite perekond nime saada ka Riia piiskopkonnas asunud valduse järgi. Tema arvates võisid need asuda kaasaegses Ogre maakonnas, Suntažu (*Sunzel*) mõisa ja Madliena (*Sissegal*) vahel, Keweli (*Kewweln*) kõrvalmõisa ja vana liivlaste linnamäe piirkonnas, mille juures olevat asunud Keweli või Keuweli nimeline talu.⁸⁰ Asjaolu, et D. von Kyvel oli Riia piiskopi vasall, on dokumentaalselt tõestatud, kuid kahjuks ei mainita dokumendis tema valduse asukohta, mistõttu on tema seostamine Keweliga ning võimaliku liivi päritoluga sama spekulatiivne.

⁷⁴ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 823.

⁷⁵ LUB, Bd. I. Sp. 636–637, nr 513.

⁷⁶ LUB I. S. 144–149, R. nr 582, 584, 585, 592; Sp. 634–637, 643–646, nr 511, 512, 513, 519.

⁷⁷ IV. Новгородскія лѣтописи... стр. 66.

⁷⁸ Paucker, C. J. A. Der Güterbesitz in Ebstland zur Zeit der Dänen-Herrschaft. Dorpat 1853, S. 41. Vt ka Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 804.

⁷⁹ Saks, E. V. Commentaries... pp. 53, 154–159.

⁸⁰ Johansen, P. Die Estlandsliste... S. 804.

Kokkuvõtteks

Kuigi D. von Kyveli elu ja tegevust valgustavaid allikaid pole ülearu, kerkib neist vähestestki esile jõuline ja tugev isiksus, suurfeodaal, kõrge aukandja, edukas poliitik ja diplomaat, kes suutis oma huvide teenistusse rakendada nii Rooma paavsti ja Riia peapiiskopi kui ka Taani ja Rootsi kuningad. Nõrgemaks jäi tema sõjaline võimekus, kuna tema eestvõttel korraldatud ning tõenäoliselt ka juhitud Vadjamaa ristiretkest asja ei saanud.

Narva linna rajamine tuleb talle omistatud tegude hulgast küll maha arvata, kuid tema teened Tarvanpe/Rakvere/Wesenbergi linnuse muutmisel Virumaa halduskeskuseks ja seeläbi ka linna arengule tõuke andmises on igal juhul olemas. Ta võis olla nii Vallimäele kivilinnuse ehitamise initsiaator kui ka Rakvere kivikiriku ehitamise algataja.

Palmse Pahlenid raamatupeeglis – põgus pilguheit mõisahärra raamatukokku.

Susanna Murel

Foto 1. Perekond von der Pahleni raamatud Tallinna Ülikooli Akadeemilise raamatukogu Baltika osakonna varukogus (foto: Susanna Murel, 2017)¹

Sissejuhatus

Raamatukogud olid mõisakultuuri lahutamatu osa, kuid täielikult või osaliselt on neid säilinud üsna vähe – suurem osa hävisid laialimüümise ja -jaotamise teel seoses baltisakslaste lahkumisega Eestist 20. sajandi alguses ning keskaigas. 1940. ja 1950. aastatel natsionaliseeriti kogude jäänused ning jaotati muuseumide ja raamatukogude vahel. Nimetamist vääriksid Liphartide perekonnale kuulunud 30 000-köiteline raamatukogu ja Samson-Himmelstjernade 17 000-köiteline kogu, mis mõlemad erinevatel oksjonitel maha müüdi.² Selle artikli südameks on Palmse mõisa pea 3000-köiteline raamatukogu, mis on õnneks terviklikult säilinud.

Alates 1676. aastast kuulus Palmse mõis (*Palms*) von der Pahlenite aadlisuguvõsale, kes elasid seal kuni 1917. aasta sügiseni, mil viimase mõisahärra Gustav Friedrich von der Pahleni abikaasa Kitty alguses Tallinnasse, hiljem Saksamaale kolis. Palmse mõisaga seotud arhiivallikaid on säilinud suhteliselt arvukalt, leidub nii

¹ Kõik fotodel nähtavad raamatud asuvad Tallinna Ülikooli Akadeemilises raamatukogus.

² Petina, L. Krahv Bobrinski raamatukogu Põltsamaal. Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 1999. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, lk 196–203.

mõisamajandust puudutavaid dokumente³, mõisahärrade isiklikke kirjutisi⁴ kui ka kõrvalseisjate kirjeldusi ja jutustusi⁵ ning rohkelt topograafilist materjali rahvusarhiivi kaartide kogus.⁶ Nende allikate põhjal on võimalik kokku panna üsna täpne ja detailide rohke lugu Palmse Pahlenite elust-olust, mõisa majandamisest ning isegi killukesi nende tööst Vene Keisririigis ja mujal. Lisaks leidub etnograafilisi materjale Eesti Rahva Muuseumi arhiivis, kuhu on kogutud Palmse elanike meenutusi 19. sajandi lõpuaastatest. Suurema osa moodustavad kirjalikud ajalooallikad – kirjeldused, kaardid, dokumendid, vähe leidub originaalesemeid, mis annaksid piltlikult edasi härrasrahvast ümbritsenud atmosfääri v.a mõisakompleksi ise. Mööbel ja isiklikud asjad saadeti koos viimase mõisaprouaga Tallinnasse ja sealt edasi Saksamaale, maha jäänud osa kandsid kohalikud laiali või see hävis.

Siiski on õnnelikul kombel TLÜ Akadeemilise raamatukogu varukogus säilinud üks tähtis osa Palmse mõisa ajaloost, nimelt perekonna raamatukogu. Kuigi seda raamatukogu on põgusalt uurinud Mare Luuk, kes keskendus oma uurimuses pigem omanikumärkidele, võib nentida, et Palmse mõisa ajaloo perspektiivist pole seda raamatukogu käsitletud. Käesoleva artikli eesmärk on uurida Pahlenite kogu paralleelselt Palmse mõisa ajaloo ja ning proovida leida uut informatsiooni nende inimeste kohta, kes kuue põlvkonna vältel raamatukogu valdasid ja täiendasid. Loomulikult ei saa lähendada teadmist, et kõiki raamatuid kindlasti loeti, osa raamatuid saadi kingiks või osana pärandist, kuid siiski võimaldab isiklik raamatukogu teha mitmeid järeldusi lugemisvara mitmekesisusest, perekonna majanduslikust olukorrast ja vaimuelust. Lugemisharjumused ja nende muutumine ajas peegeldavad omakorda erinevate ajastute vaheldumist ning moesuundi nii trüki- kui ka kirjakunsti. Kuigi eelneva väite analüüsimiseks ja kirjeldamiseks kuluks ära eraldi artikkel, on autor püüdnud lühidalt neid muutusi Pahlenite raamatukogu näitel täheldada. Lisaks raamatutele leidub kogus dokumente, joonistusi ja muud, mis lisavad elulisi detaile Pahlenite perekonnelule.

³ Marburgi arhiiv DHSI 190 Estland: 206-255.

⁴ Tallinna Ülikooli Akadeemilises raamatukogus asuvad kalendermärkmikud.

⁵ Nt Olga von Grünewaldt ja Eduard von Dellingshausen.

⁶ www.ra.ee/kaardid

Töö raamatukoguga

Nagu eespool mainitud, asub Pahlenite raamatukogu TLÜ Akadeemilise raamatukogu Baltika osakonnas, mis tähendab, et see ei ole tavalugeja jaoks otsitav ega kättesaadav. 2015. aasta sügisel sattus artikli autor internetis viitele, et selline raamatukogu eksisteerib. Kuna viimaste aastate jooksul on tulnud Palmse mõisa ja perekond Pahlenitega rohkesti tegeleda, tundus loogiline ka raamatukogu lähemalt uurida. Teisalt inspireeris seda tegema Mare Luugi artikkel, mis andis põhjaliku ülevaate raamatukogus leiduvaist omanikumärkidest.

Kindlasti ei kujutanud autor ette eesseisva töö mastaapi ega isegi töö käiku, alustada tuli täiesti puhtalt lehelt, mis võimaldas tegutseda ilma igasuguste eelarvamuste ja kinnistunud faktiteadmisteta. Eestis on uuritud 18. sajandi raamatukogusid põhiliselt varaloendite põhjal,⁷ antud uurimustöö kujunes vastupidiselt ja ehk kergemakski. Suure osa tööst moodustas köidete järjekorda seadmine, mida osalt hõlbustasid üks olemasolev kataloog ning raamatute osaline märgistus. Siiski oli tükk tegemist märgistamata raamatute paigutamise ja otsustamisega, kas teosed kuuluvad Pahlenite raamatukogu kollektsiooni. Siinkohal oli abi Pahlenite perekonnaajaloo tundmisest, kuna leidis nii mõnigi Pahlenite perekonnaga seotud inimese autograaf. Lisaks sai lähendada köidete välimusest ning teoste temaatikast. Kokkuvõtvalt võib öelda, et praeguseks hetkeks on Pahlenite raamatukogu peaaegu terviklikult koos, välja arvatud mõnikümme teistes raamatukogudes asuvat teost.

Perekond Pahlenite raamatukogu

Pahlenite perekond loovutas raamatud 1936. aastal Eesti Kirjanduse ühingu raamatukogule, mis tänapäeval moodustab Tallinna Ülikooli Akadeemilise raamatukogu (edasipidi TLÜAR) baltika kogu põhivara.⁸ Teadaolevalt on väike osa teoseid sattunud ka Rahvusraamatukogu haruldaste raamatute kogusse ja Tartu Ülikooli raamatukokku.

⁷ Tarvas, M. Raamatud XVIII sajandi Tallinna varaloendis. Ilukirjanduse tee literaatide kogudesse. Keel ja kirjandus, 2012, nr 11, lk 807–823; Tarvas, M. Valgustusaja kirjavara Tallinna 18. sajandi raamatukogudes Johann Conrad ja Bernhard Johann Greve raamatuloendi näitel. – Kaju, K. Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk 311–323; Jürjo, I. Raamatukaubandus Tallinnas valgustusajandil. Tuna 2000, lk 20–41.

⁸ Luuk, M. Kuue põlvkonna omanikumärgid Palmse Pahlenite raamatukogus. Omanikumärgid vanaraamatus, 2008, lk 44–60.

Suurem osa raamatukogust asub siiski baltika osakonna varukogus, kuid mõned haruldasemad raamatud on ka arvele võetud ning lugejaile kättesaadavad. See on kahjuks Palmse raamatukogu omakorda killustanud, mis teeb üldpildi saamise keerulisemaks, kuna Pahlenite teoseid üldkogust üles leida oli keeruline ning mõned teosed võisid jääda kahe silma vahele. Ometi on suurt tööd teinud bibliograafid, kelle panuseks võib lugeda ESTER kataloogist leitavaid Pahlenite sissekirjutustega raamatuid.

Palmse mõisa raamatukogu võib ajaliselt jaotada nelja põhiossa, mida väliselt eristavad etiketid raamatute seljal ning seestpoolt omanikumärgid tiitellehtedel. Ka sisu poolest on kogud väga erinevad ning sisult mitmekesised. Vanim osa säilinud raamatukogust on märgistatud valge etiketiga raamatu seljal, millele on ilusa käekirjaga lisatud järjekorranumber. Tegemist on Arend Dietrich II von der Pahleni (1707–1753) ja Gustav Friedrich von der Pahleni (1735–1792) raamatukoguga, mida võib pidada säilinud raamatukogu alustalaks. Siiski on andmeid Palmes asunud raamatukogust juba varasemast ajast. Marburgi arhiivis on säilinud 1724–1725. aasta Palmse mõisa inventariloend,⁹ millest üks väike osa on pühendatud raamatutele. Dokumendis on kirjeldatud tammepuust kasti, mille kaas on üle tõmmatud hülgenahaga ning mis sisaldab raamatuid.¹⁰ Nimekirjast on näha, et raamatud on välja antud põhiliselt 17.–18. sajandi vahetusel, sellegipoolest leidub loetelus ka varasemaid trükiseid. Vanim neist on 1636. aastal Pariisis välja antud „Les oeuvres du Medecin charitable”.¹¹ Ühtekokku on varaloendis mainitud tolle aja kohta tagasihoidlikud 45 nimetust.¹² Lõviosa raamatuist moodustavad ladinakeelsed teosed, mille teemad puudutavad nii majandust, ajalugu, meditsiini, geograafiat kui ka poliitikat ning ei puudu ka aadliperekondade raamatukogu kohustuslik asunik ladina keele grammatika. Loendist leiab ka ühe antiikkirjanduse näite:

⁹ Inventariums Liste gewilligt und angefertigt von dem Constituierten Vormünder herrn Capitaine Ditmar und Secreterio Brehm, für Baron Arend Dietrich Von der Pahlen, zu Palms. Anno 1723. Marburgi arhiiv DSHI 190, Estland 245.

¹⁰ Marburgi arhiiv DSHI 190, Estland 245: 85.

¹¹ Samas: 87. Pealkirjad on inventariloendis lühendatud. Arvatavasti on see Philibert Guyberti teos „Toutes les oeuvres charitables” 2. trükiga.

¹² DSHI 190, Estland 245: 74–90.

„M: Tullii Ciceronis Epistolae Hamburgi ao 1682”.¹³ Lisaks veel saksa- ja prantsuskeelseid ning isegi üks hollandikeelne teos: „D’Engelsche Arcadia van de Gravinne van Pebrock. Amsterdam 1659”.¹⁴

Trükitud on raamatud põhiliselt Stockholmis, Lepizigis, Strasbourgis, suur osa Amsterdamis ja Pariisis. Ühel teosel on ilmumiskoht märkimata jäänud, nimelt Christian Kelchi 1695. aastal ilmunud „Liefländische Historia”¹⁵, mis teadaolevalt trükiti Tallinnas Johann Mehneri trükikojas ja ka Rudolphstadtis.¹⁶ Teada on, et Arend Dietrich I (1675–1710) lahkus 1695. aastal Hollandisse sõjaväeteenistusse ning naasis koju 1699. aastal, misjärel astus Rootsi sõjaväe teenistusse. Suure tõenäosusega oli tema see, kes raamatud Euroopast Palmsesse tõi. Samuti ei saa välistada, et mõned raamatud on pärit tema isalt, kes valdas mõisa aastail 1677–1702, ning mõned vanemad köited võisid nimistusse sattuda perekond Metzackenite kaudu.¹⁷ Kahjuks ei õnnestunud ühtegi nimistus esinevat teost leida olemasolevate raamatute seast. Kuna tegemist on niivõrd vanade raamatutega võiks arvata, et vähemalt mõned neist on leidnud tee raamatukogu põhifondi, kuid ka see otsing ei andnud tulemusi. Nagu ülal mainitud, asus suur osa raamatuid veel 1725. aastal tammepuust kastis, millest võib järeldada, et neid oli Põhjasõja ajal ning sellele järgnenud perioodil ühest paigast teise liigutatud ja mujal hoiustatud ning need on viimaks kogu kastiga kaduma läinud.

Varaloendis leiduv raamatute nimistu võimaldab lähemalt analüüsida raamatukogu omanud isikuid. Siiani moodustasid Arend Dietrich I von der Pahleni eluloo mõned olulised faktikillud. Raamatukogu põhjal võime järeldada, et ta oskas vähemalt nelja keelt: saksa, prantsuse, ladina ja hollandi. Kirjandusteadlane Mari Tarvas on uurinud Euroopa ja Tallinna raamatukogusid 18. sajandi varaloendite põhjal ning leidnud, et kui Saksamaal leidus juba 17. sajandi aadliraamatukogudes raamatuid

¹³ DSHI 190, Estland 245: 87.

¹⁴ Samas.

¹⁵ Christian Kelch, *Liefländische Historia, oder Kurze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-, Lief- und Lettlandes* (Reval ja Rudolphstadt 1695).

¹⁶ Tamm, M., Kaljundi, L. *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Routledge 2016, lk 385.

¹⁷ Metzackenite aadlisuguvõsa valdas mõisa 155 aastat (1522–1677), kuni selle omanikuks sai Gustav Christian von der Pahlen, kes abiellus suguvõsa viimase esindaja Margaretha Dorothea von Metzackeniga.

paljudes erinevates Euroopas kõneldud keeltes, siis Eestis domineerisid veel 18. sajandil saksa- ja ladinakeelne kirjavara.¹⁸ Sellest seisukohast võib Arend Dietrich I raamatukogu pidada üsna eesrindlikuks. Teisest küljest vaadatuna puuduvad nimistust täielikult ilukirjanduslikud teosed, mis Saksamaal moodustasid juba suure osa 17. sajandi aadliraamatukogude sisust.¹⁹ Tegemist on valdavalt teabekirjandusega, huvi on tuntud geograafia, poliitika ning Euroopa- ja antiikajaloo vastu. Usuteemalist kirjandust leidub vähe – lisaks kahele piiblile leiduvad nimekirjas veel järgmised teosed:

- „Philippi Kegeli Zwölf geistliche Andachten”²⁰
- „Sebastiani Castellionis Dialogorum sacrorum Libri quatuor.” Lipsiae 1705 in 8vo ²¹

Mitmekesise kirjavara põhjal saab väita, et raamatute omanik oli laia silmaringiga inimene, kes oli ka materiaalselt heal järjel, kuna materjal ja töömahukas valmistamisprotsess tegid raamatutest hinnalise vara.

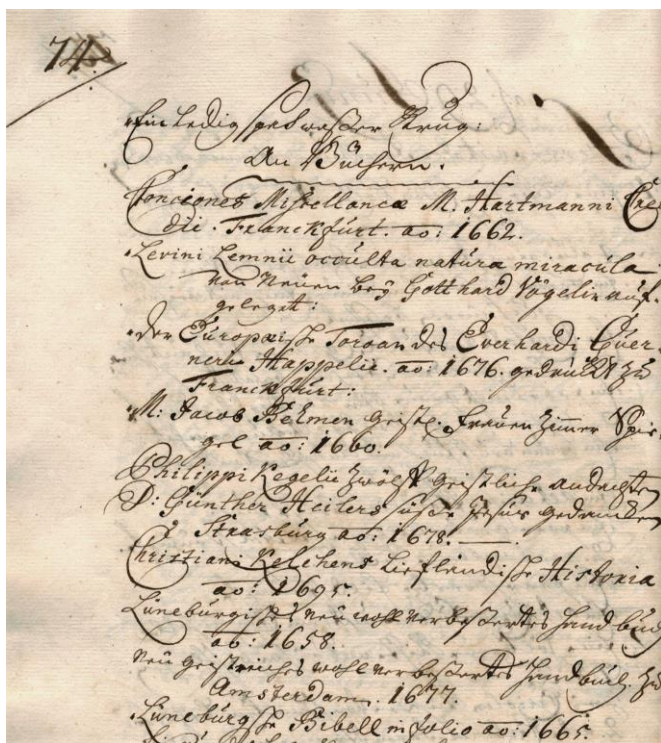

Foto 2. Lehekülg Palmse 1725. aasta inventariloendist, mis käsitleb raamatuid (DSHI 190, Estland, 245: 51p)

¹⁸ Tarvas, M. Valgustusaja kirjavara... lk 311–323.

¹⁹ Samas, lk 311.

²⁰ DSHI 190, Estland 245: 74.

²¹ Samas: 88–89.

Gustav Friedrich von der Pahleni raamatud

Foto 3. Nummerdatud teosed Palmse raamatukogu vanimast säilinud osast (foto: Sussanna Murel, 2017)

Kuna eelnevalt kirjeldatud raamatukogu enam ei eksisteeri, on paslik seostada Palmse kogu algus Arend Dietrich II von der Pahleniga (1707–1753), kelle autograafid leiame näiteks Leonhard Christian Sturmiga teosest „Anweisung Innerer Austheilung der Gebäude“ (1720).²² Siiski moodustavad tema raamatud vaid murdosa Palmse vanemast kogust. Nagu kirjutas Mare Luuk, saame suuremast raamatukogust Palmse mõisas rääkida alles seoses Gustav Friedrich von der Pahleniga.²³ Palmse mõisa ajalookäsitluses on Gustav Friedrich tuntud kui mõisahäärberi ümberehituste läbiviija aastail

²² Sturm, L. Chr. Anweisung innerer Austheilung der Gebäude. Augsburg 1720. TLÜAR IX-3598.

²³ Luuk, M. Kuue põlvkonna... lk 44–60.

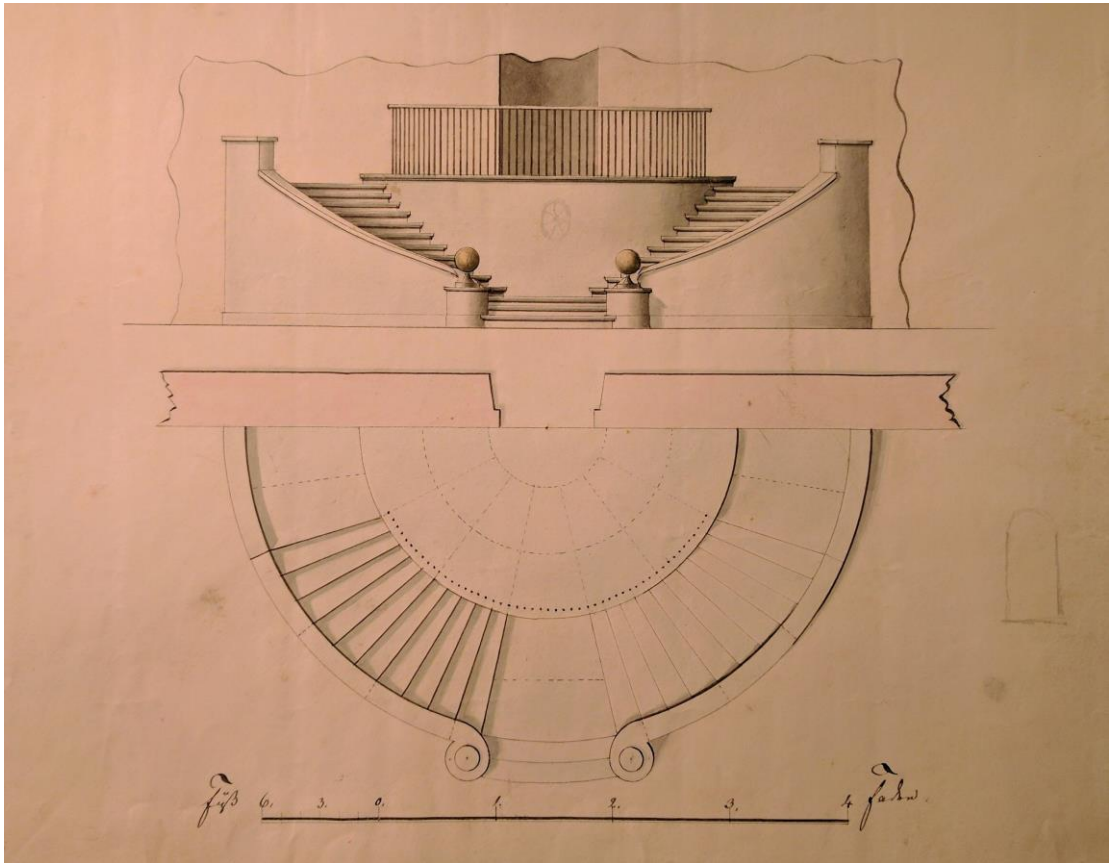

Foto 4. *Gustav Friedrich von der Pahleni joonistatud trepi kavand, mis on äärmiselt sarnane Palmse mõisa pargipoolse trepiga (foto: Susanna Murel, 2017)*

1782–1785. Sama võib järeldada ka tema raamatutest. Kindlasti tuleb siinkohal ära märkida neljaosaline nahkköites kogumik Leonhard Christian von Sturm ja Nicholas Goldmanni traktaatidest, mille ta päris oma isalt, kes oli ka arhitektuurihuviline ning ammutas raamatuid kindlasti inspiratsiooni Palmse mõisa kavandades ja ehitades. Raamatukogus on säilinud ka mapp Gustav Friedrichi joonistustega, milles mõnikord võib üks-ühele ära tunda raamatuis leiduvaid gravüüre.

G. Friedrich saabus 1763 aastal 23-aastasena sõjaväest, et aidata oma emal, Magdalena Elisabeth (snd Derfelden) von der Pahlenil, mõisamajandust korraldada. Raamatuid kogunes mehele juba noorukieast peale – esimene teadaolev sissekanne on teh-

tud pisut lapseliku käega 29. detsembril 1744, ehk 14-aastaselt, Samuel von Pufendorffi raamatusse „Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten von Europa”. Järgnevalt võime jälgida raamatukogu kujunemist läbi pea nelja aastakümne, mille Gustav Friedrich Palmes veetis. Tema oli ka esimene aadlik, kes Ilumäe kabeli Pahlenite hauaplatsile maeti.

Varasemal perioodil leidub raamatute hulgas teoseid väga erinevatest eluvaldkondadest: meditsiinist, teoloogiast, ajaloost, ehitusest, sõjandusest ja loodusteadustest, leidub erinevaid käsiraamatuid ning noorte aadlaste haridusteel vajaminevaid raamatuid, sealhulgas mitmeid ladina keele grammatikaid. Ülaltoodud nimekirjast saame järeldada, et suure osa raamatukogust moodustas tarbekirjandus, alates arstikäsiraamatutest lõpetades tulekasutamise käsiraamatuga „Vvulcanus Famvlans. Oder Soberbahre Feuer-Nutzung”.²⁴ Aina kasvavat raamatukogu saab seostada ka muutustega raamatukaubanduses valgustusajastul: raamatute valik ning kättesaadavus suurenesid märkimisväärselt ning sellega seoses ka lugejate soovid.²⁵ 18. sajandi keskpaigas leidis Saksamaal aset nn lugemisrevolutsioon – nii lugejate arv kui ka kättesaadava kirjanduse hulk kasvas.²⁶ Läänemereprovintsid olid 18. sajandi keskpaigaks Põhjasõjast kosuda jõudnud ning „[m]õisnikud rikastusid viinamüügist Venemaale ja ehtasid uhkeid mõisahooned.[...] Mõistagi mõjus mõisnike ostuvõime suurenemine positiivselt ka kohalikule raamatuturule. Balti aadlist sai muide ungari aadli kõrval üldse üks olulisemaid saksa ilukirjanduse ostjaid väljaspool Saksamaad.”²⁷

Eelpoolmainitud grammatikaõpikuile võikski paar rida pühendada, kuna raamatute seisukord reedab, et neid kasutasid mitu põlvkonda Pahlenite järeltulijaid äärmise innukusega. Raamatuid ei muuda põnevaks niivõrd kasutusjäljed kui erinevad sissekirjutused ja joonistused lastelt, kelle mõtted ehk keeletunnis rändama kippusid. Raa-

²⁴ Vvulcanus Famvlans. Oder Sonderbahre Feuer-Nutzung welche durch gute Einrichtung... 1723. Wittenberg.

²⁵ Jürjo, I. Raamatukaubandus... lk 20–41.

²⁶ Samas.

²⁷ Samas, lk 25.

matutest võib leida mitmete Palmse aadlaste varajaseid autogramme, muuhulgas Gustav Friedrichi noorima venna Peter Ludwigi esimesed käeharjutused. Lisaks on leheküljed täis erinevaid portreid ja muid joonistusi.

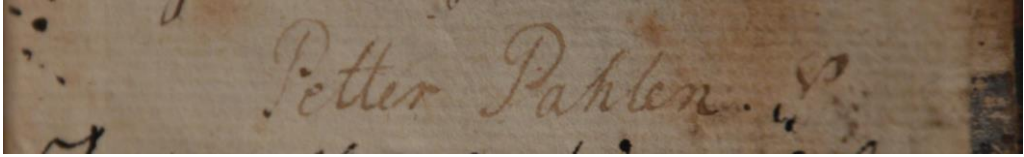

Foto 5. Peter Ludwig von der Pahleni sissekirjutus ladina keele õpikus (foto: Susanna Murel, 2017)

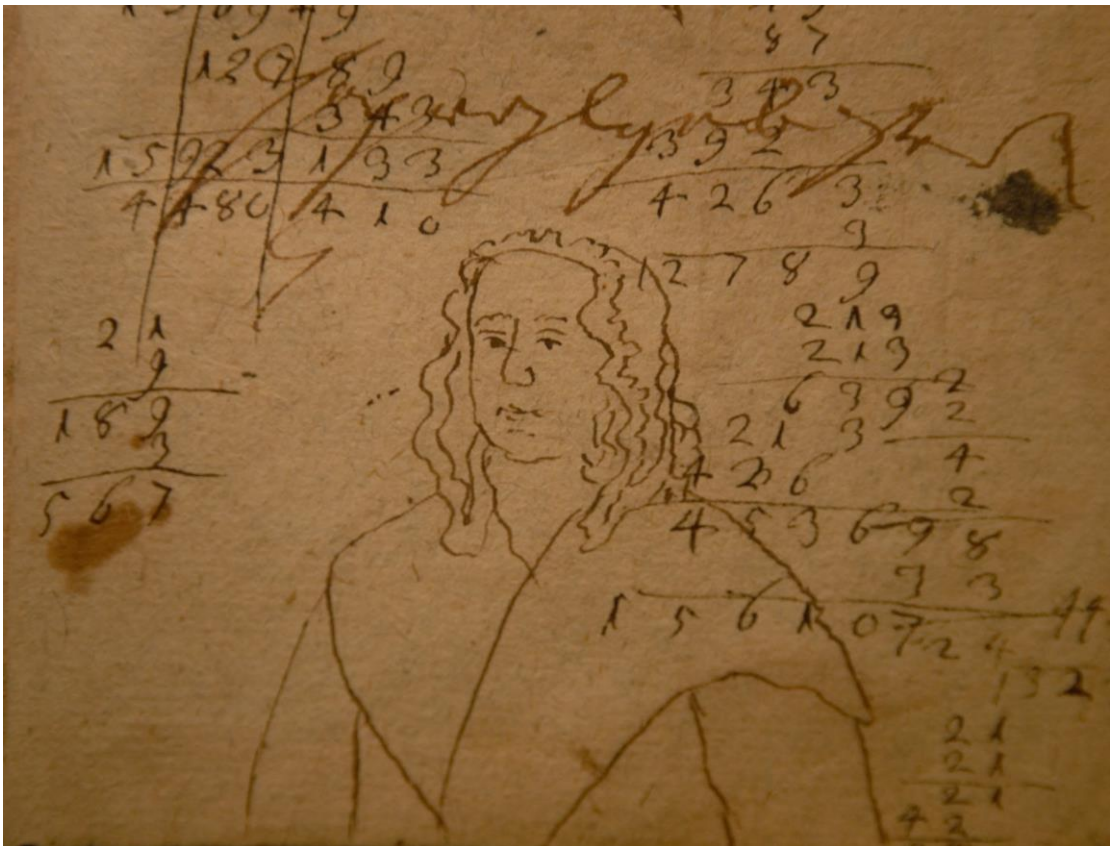

Foto 6. Perekond von der Pahleni mitmeid põlvkondi teeninud ladina keele õpiku sisekaante illustratsioonid ja arvutused (foto: Susanna Murel, 2017)

Gustav Friedrichi aegsest raamatukogust leiame mitmete inimeste sissekirjutusi, sealhulgas tema vanaisa, Christian von Derfeldeni autograafi kasvatusteemalises raamatus „Der Jungling in der Einsamkeit”, Berlin 1761. Naistele kuulunud raamatud on valdavalt usuteemalised, nii raamatukogu vanemas kui ka uuemas osas. Magdalena Derfeldeni sissekirjutuse leiame vähemalt kahest sellisest raamatust. Heaks näiteks on 1734. aastal ilmunud „Geistliches Gesangbuch”²⁸. Käepärases nahkköites raamat, arvatavasti lihtsaks kaasaskandmiseks, käib kaitsva karbi sisse, tänu millele on raamatu seisukord hea. Arvatavasti on lauluraamat läinud edasi emalt tütrele, kuna lisaks Magdalena von Derfeldeni autogrammile esilehel leiab pöördelt ka tema tütre, Anna Wilhelmina sissekande. Huvitavaks näiteks on ka nahkköited, mille kaantele on pressitud omaniku nimi. Üks selline kuulus Gustav Friedrichi ja Hansu õele, Helena Friederike von der Pahlenile (1735–1805). Nii tema kui ka tema õde, Anna Wilhelmine (1734–1799), veetsid oma elupäevad Palmses ega abiellunud, mistõttu on nende raamatud Palmse raamatukogus säilinud.

Raamatukogu vanemas osas ei leidu rohkem Pahleni suguvõsa naiste sissekandeid kui Isabella von Ungern-Sternbergi (snd von der Pahlen) pühendusega teos, kus on kaunis käekirjas tekst: „*Zum Andenken. Isabella von Ungern-Sternberg*”. Kuna Isabella eluaeg oli märgatavalt hiljem (1846–1915), on pühendus tehtud juba olemasolevasse raamatusse. Kahjuks jääb selgusetuks, kellele raamat on kingitud.

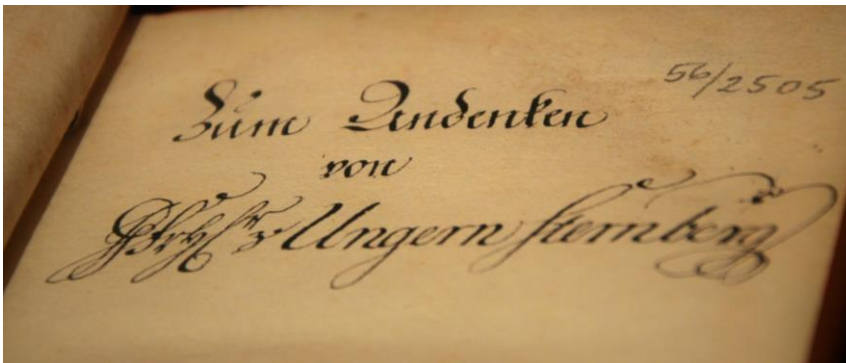

Foto 7. Isabella von Ungern-Sternbergi kaunikäeline pühendus (foto: Susanna Murel, 2017)

²⁸ Geistliches Gesangbuch. Den Kern Alter und Neuen Lieder, Wie auch die Noten der unbekanntnen Melodien und dazu gehörige nützliche Register. 1734, Halle. TLÜAR BA13/13.

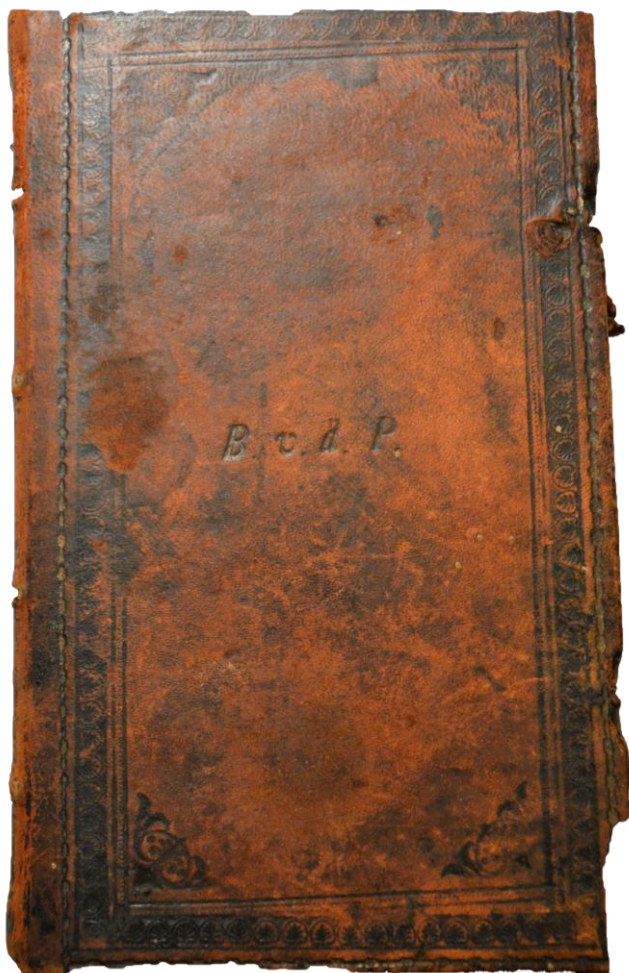

Foto 8. Beate Ulrike von der Pahleni initsiaalidega nahkköites piibel (foto: Susanna Murel, 2017)

Ka Gustav Friedrichi vend, Magnus Christoph von der Pahleni (1732–1757) nimi tuleb ette mitu korda, peamiselt prantsuskeelsetes sõjandust puudutavates teostes. Heaks näiteks on ühe-teistkümnest köitest koosnev „Cours de la science militaire”.²⁹ Kahjuks langes ta 25aastaselt 1757. aasta augustis Gross-Jägersdorfi lahingus Ida-Preisimaal.³⁰ Kümnenda köite vahelt ilmus välja huvitav leid 19. sajandi algusest – ühe Londonis asuva külalistemaja visiitkaart. Seetõttu on alust arvata, et keegi von der Pahlenite perekonnast külastas 19. sajandi alguses Londonit ning peatus Michael Parye külalistemajas, mis asus aadressil Suffolk Street 5.

Peale selle, et raamatukogu on õnnestunud pea 100 aastat ühtsena säilitada, on üks oluline raamat leidnud tee Saksamaalt tagasi Eestisse. Beate Ulrike von der Pahleni (snd Stenbock; 1759–1845) suur, pruunis nahkköites piibel rändas koos perekonnaga 1918. aastal Saksamaale. Samamoodi säilis see perekonna põgenemisel Mecklenburgist Lääne-Saksamaale 1945. aastal. Irmgard von der Pahlen (snd von Mitzlaff) kinkis selle 2004. aastal Tallinna

²⁹ TLÜAR IX-4084 1–12.

³⁰ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. T.: Estland, Bd I. Görlitz 1930, S. 168

Teaduste Akadeemiale, et raamat oleks koos teiste Palmse raamatutega. Oluline on köide veel selles leiduva sissekirjutuse ning kuivatatud lillekimbu tõttu. Muidugi ei saa lillekimpu kindlalt dateerida ning see võib pärineda palju hilisemast ajast, kuid poeetiline on mõelda, et Palmsest korjatud lillekimp perekond Pahleneid saatis. Sissekirjutuse on raamatusse lisanud Gustav Friedrich:

„In diesen Bibel hat unsere Mutter Beate von der Pahlen geb. Gräfin Stenbock [---] bis ein paar Jahre vor ihr Lebens Ende [---] am 4ten Juny [---], die Schrift war für Sie zu fein geworden und Sie kaufte sich ein Bibel mit größeren Schrift.“

Muikede raamatukogu

Seoses ühe huvitava leiuga tuleb teha kõrvalpõige Pahlenite raamatukogust ühe teise Palmse asunud kollektsiooni juurde. Nimelt leidub ühes Gustav Friedrichi autograafia raamatus veel rida lapsekäälisi sissekirjutusi, millest üks teistest oluliselt erineb – Joseph Muick. Ei ole teada, miks selge käekirjaga Joseph Muicki autogramm raamatus ette tuleb, kuid võib oletada, et tegemist võis olla kingitusega härrale, mis viitaks tavapärasest teistmoodi suhet mõisahärra ja valitud talupoegade vahel. Peale Joseph Muicki nimega raamatu leiab Pahlenite raamatukogust veel ühe sarnase näite. August Hermann Franckeni teoses „Schriftmäßige Betrachtung von Gnade und Wahrheit – Zur Erkenntniß der Herrlichkeit“ on tiitellehel Daniel Muicki kirjutatud saksakeelne religioosne sissekanne 21. jaanuarist 1782. Järgmisel lehel on taas G. F. von der Pahleni nimi. Kuna allpool näeme, kuidas isikliku raamatukogu tarbeks tehtud sissekirjutused on tehtud eesti keeles, võime järeldada, et saksakeelse tekstiga raamat oli mõeldud mõisniku raamatukogu täiendamaks.

Need ei jäänud ainsaiks raamatuiks sellest perioodist, milles leiame viiteid Muikede perekonnale ja nende raamatuhuvile. SA Virumaa Muuseumide põhifondi raamatukogus leidub Johann Christoph Henckeli teos „Jummala surest Teggudest Ma ilma peal. Esimenne Jäggo”³¹, mille kaanelehel olev sissekirjutus seob selle Muikede raamatukoguga. Peale selle on raamatus ka järjekorranumber 147, mis annab ettekujutuse 18. sajandi lõpul Muike talupoegade raamatukogu suuruselt. Daniel Muick, Jakobi

³¹ RM 2936 Ar 571.

poeg, on ilusa käekirjaga tiitellehele ja sellele järgnevale kirjutanud pika eestikeelse teksti:

“See on Jakob Muike Ramat. Se armolinne Jummal on temale kolm poega siin ilmas annud, ja need ellawad weel keik. Selle esimesse poia nimmi on Jakob Muik, ja teise nimmi on Johan Muik, ja kolmanda nimmi on Daniel Muik. Ja minna temma noorem poeg ollen lasnud selle Ramato ueste kokko panna sest se olli lohki kistud, 1782 astal Neari kuul. [...] Kirjutatud Tallinnas, Toompeal, Künnapäeval, 1782 Astal.”

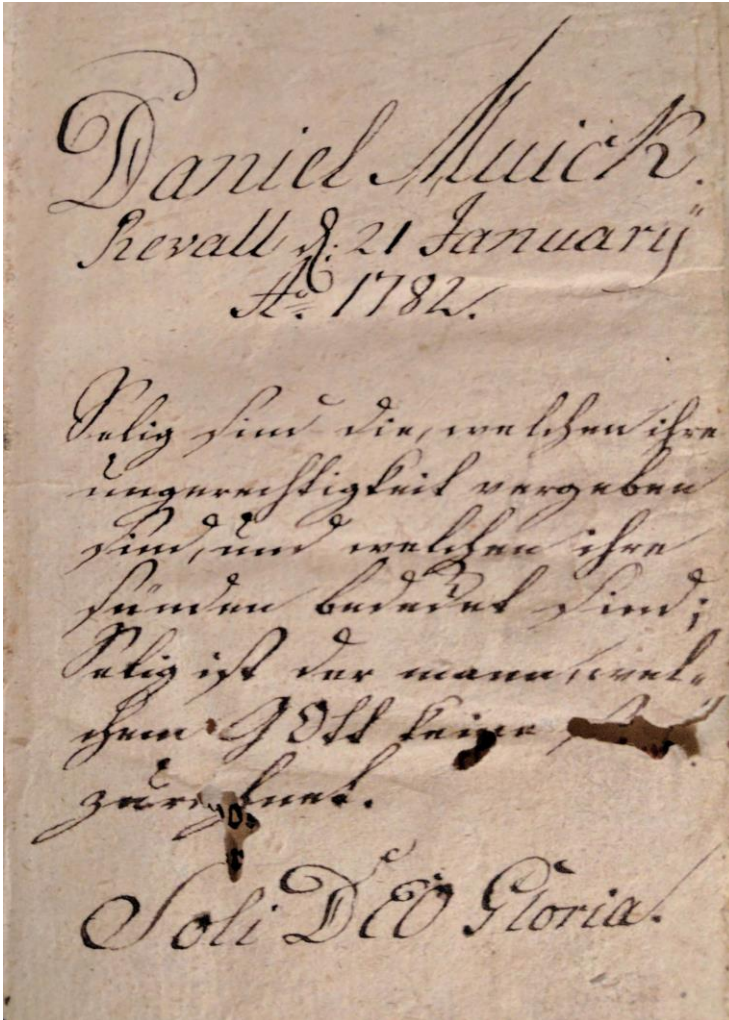

Foto 9. Daniel Muicki saksakeelne sissekanne (foto: Susanna Murel, 2017)

Muikede (*Muick, Muicke*) suguvõsa arvestavale jõukusele ja tähtsusele viitab juba asjaolu, et suguvõsa esindajaile on pühendatud neljateistkümnest Ilumäe kirikus paiknenud klaasvitraažist tervelt kolm: Ewalt Muick, Dietrich Muick ja Jacob Muick. Ilmselt on nimi tuletatud Muike talukohast, ning esitatud saksapärasel viisil lisanimena. Muikel asus 1726. aasta adramaarevisjoni kohaselt kaks peret: Vanapere ja Noorpere. Revisjonis esineb Vanapere Muike Jak või Muicke Wanna Jak, kes oli kirikuvoormünder. Ükski revisjonides ning vitraažidel nimetatud isikuist ei olnud vabatalupoeg. Jacob Muike oli

täisadrik Muike külas, arvatavasti üsna silmapaistev põllumees, kuna ka tema on üks Ilumäe vitraažide „omanikest”, millel on kujutatud paari künnihärgi harkadra ees.³² Hiljem, 1768. aastal paiknes sel kohal juba Muike karjamõis.

Võib väita, et lugemus ja raamatuhuvi oli Palmse talupoegkonna hulgas üsna suur, kuna ka ühe talupoegade laenuraamatukogu alged saab siduda Palmse mõisaga. Nimelt alustas raamatute kogumisega Võsuperes elanud mõisa õllepruul Hans Pruul (1796–1864), kes jättis oma pojale ligemale 100 raamatut, millest sai alguse Metsiku raamatukogu – üks esimesi eesti talupoegade asutatud laenuraamatukogusid.

Foto 10. 1729. aastal valmistatud vitraaž, mis ehtis Ilumäe kiriku akent (foto: Susanna Murel, 2017)

³² Tarvel, E. Lahemaa ajalugu, 1993.

Sankt Petersburgische Kalender 1748–1816

Koos raamatukoguga on säilinud ka terve hulk käsikirjaliste märkustega kalendreid, mis annavad ülevaate Palmse majanduselust, ilmavaatlustest ning elanike tegevusest.³³ Pole kindel, kas antud märkmikke kunagi raamatukogu osaks on peetud – neil puuduvad igasugused omanikumärgid või katalooginumbrid –, kuid käsitlen neid siinkohal siiski. Päevikuid on peamiselt täitnud Hans von der Pahlen (1740–1817), kuid leidub ka üksikuid erandeid. Peterburis Keiserliku Teaduste Akadeemia poolt alates 1726. aastast välja antud kalendermärkmikke on Pahlenid kasutanud kuue aastakümne vältel. Pole kindel, kas esimene, 1748. aastast säilinud kalender võis kuuluda Arend II von der Pahlenile, kuid 1758. ja 1762. aasta kalendreid täitis Gustav Friedrich Peterburis sõjaväeteenistuses olles. Viiel leheküljel on märkmeid nii kreeka kui ka saksa keeles, põhiliselt teateid kirjadest emale Palmsesse.³⁴ Sissekanded viitavad Gustav Friedrichi tihedale suhtlusele ema ja vendade Dietrichi ja Hansuga. Kaheteistkümne järgneva aasta kalendrid ei ole kahjuks säilinud ning 1774. aastal teeb sissekandeid juba Hans von der Pahlen. Tema märkmed kalendrisse on tihedad ning sisukad – kirjeldatakse ilmastikku ja majandust ning eraldi leiame Palmset külastanud inimeste loetelu. Näiteks leiab kalendrist teateid kapsaste istutamisest, puude lõikamisest ja mee korjamisest ning loomulikult ka teateid erinevate talupoegadega tehtud kokkulepete ja tehingute kohta. Tihtilugu on kuupäevaliselt ära märgitud hoonete ehitamise algus- ja lõpukuupäevad. Palmse mõisnike täidetud kalendrid on suurepärase allikas mõisa majanduse uurimiseks ja kirjeldamiseks just seetõttu, et võimalik on jälgida tööde käiku mitme aasta vältel.

Carl Magnus von der Pahleni vanem kogu

18. sajandi lõpust ning 19. sajandi algusest pärineb Carl Magnus von der Pahleni vanem varajane raamatukogu, mis eristub ülejäänust raamatuseljal oleva kleebise ja numeratsiooni poolest. Sel ajal on raamatute märgistamiseks kasutatud vaheldumisi ovaalseid ja kandilisi nummerdatud kleebiseid. Eraldi kataloogi pole säilinud ning pole

³³ St. Petersburgische Kalender 1748–1816, TLÜAR XIII-104.

³⁴ St. Petersburgische Kalender 1758. TLÜAR XIII-104.

kindel, kas see üldse kunagi eksisteeris. See sektsioon Pahlenitele kuulunud raamatukogust on kõige räsituma väljanägemisega. Suurema osa moodustavad ajaloolainetes väntsutatud pehmed paberköited, kuid leidub ka lihtsas nahkköites teoseid. Siit leiame Carl Magnus von der Pahlenit noorusajal saanud raamatud ning alates sellest osast võib täheldada laiemat huvi ilukirjanduse vastu. Paberköited on eelkõige prantsuskeelne teatri- ja romaanikirjandus. Raamatute arv ja köidete uhkus olid sel ajal omaniku majandusliku olukorra peegliks. Tema kirjadest isale aastaist 1812–1814 saab välja lugeda, et hiljem majanduslikult eesrindlik mees on noore ratsaväekindralina vaevelnud rahapuuduses. 23. jaanuaril 1812 on Carl Magnus kirjeldanud isale oma majanduslikku olukorda järgmiselt:

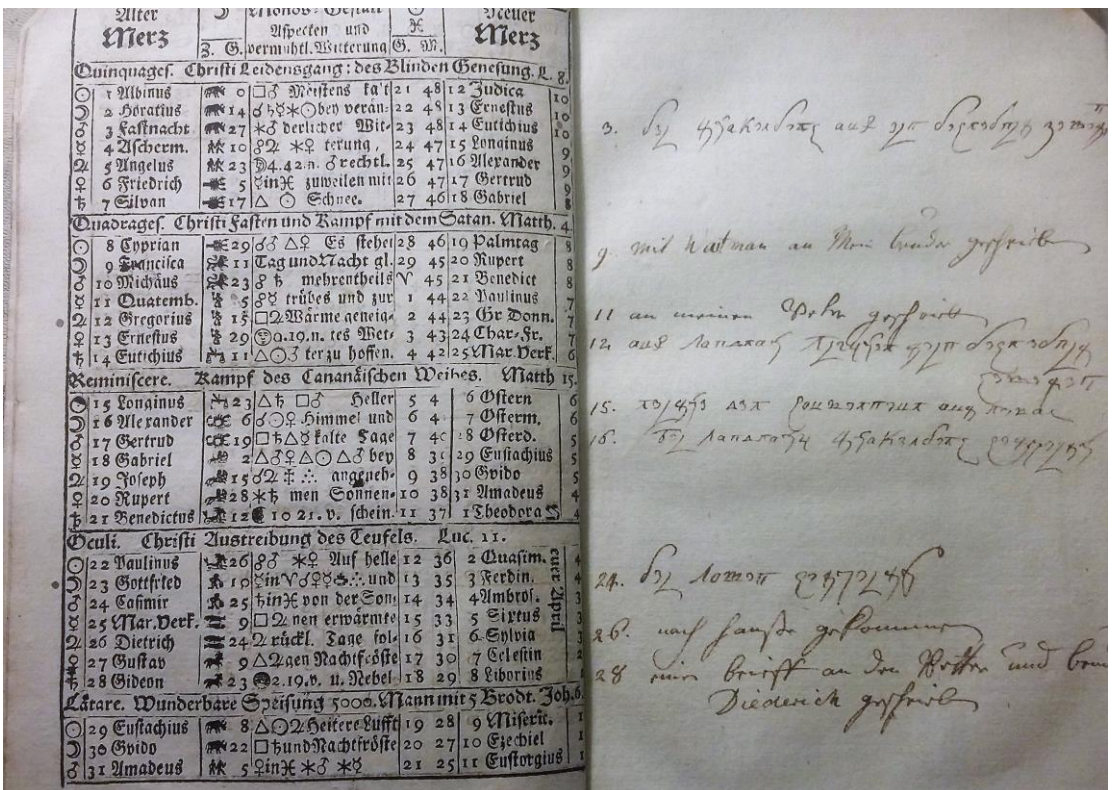

Foto 11. G. F von der Pahleni sissekirjutused 1762. aasta kalendermärkmikusse (foto: Susanna Murel, 2017)

„Neis oludes [armees] vajan raha ja tänan jumalikku ettehoolet, et mulle on antud nii hea ja armastav isa, kelles olen kitsikuse päevil leidnud alati heatahtliku sõbra ning hoolekandja, kelle poole võin pöörduda täieliku usaldusega. Juba kuus kuud on mul raha otsas olnud, ilma et saaksin teha endale vähimatki etteheidet selle kasutu raiskamise pärast. [...] Seetõttu pean oma kohustuseks teavitada Teid, hea isa, võlgadest, mis minust siia maha jäävad.”³⁵

Ja järgmises kirjas, 28. veebruaril 1812:

„Asume teele varem, kui ootasin. [...] Seetõttu pean kordama oma eelmises kirjas esitatud palvet ja alandlikult anuma Teid, parim isa, et saadaksite mulle järgmise postiga selle mulle nii hädavajaliku abi, mida Teilt palusin.”³⁶

Seesugune kitsikus ei kestnud noorel parunil kaua. Pärast isa surma 1817. aastal päris ta Palmse mõisa ning 1821. aastal sai temast Eestimaa maanõunik. 1828. aastal naasis ta keiser Nikolai I palvel salanõuniku ja Senati liikmena riigiteenistusse.

Foto 12. Killuke C. M. Pahleni vanemast raamatukogust (foto: Susanna Murel, 2017)

³⁵ Wistingshausen, H. Revali ja Peterburi vahel. Tallinn: Argo, 2016, lk 26.

³⁶ Samas, lk 28.

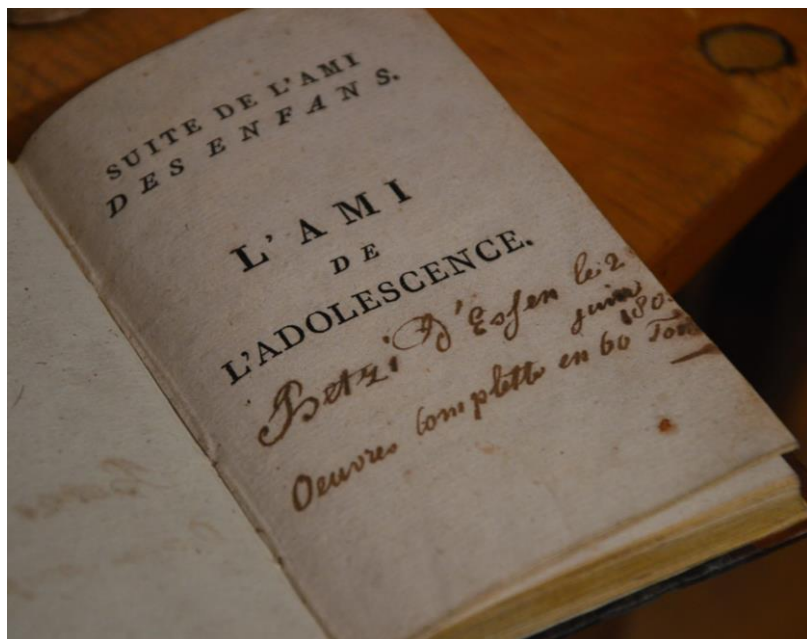

Foto 13. Elisabeth von Esseni autogramm (foto: Susanna Murel, 2017)

Abielu kaudu Elisabeth (Betsy) von Esseniga on Palmsesse üle tulnud osake von Esseni perekonna raamatukogust. Arnaud Berquini mitmeköiteline „L’ami des enfants”,³⁷ mis hakkas Pariisis ilmuma aastal 1786,³⁸ on Betsy lapseliku käega sissekirjutuse saanud

1803. aasta juunis, kui tüdruk oli kõigest kuueaastane. Nagu tol ajal kombeks, abiellus Betsy Carl Magnusega üsna noorelt, 19-aastaselt. Kahjuks suri Betsy paari aasta möödudes, mistõttu leiamegi Betsy raamatute seast pigem lastele ja noortele mõeldud kirjandust, hiljem ka valgustusajastu pärleid Voltaire’i ja Rousseau sulest. Lisaks leiame tema autograafi 1804. aastal Berliinis ilmunud inglise keele lugemikust, ent Betsyle kuulunud raamatud pole ainsad Essenite raamatukogust pärit teosed. Arvatavasti Kalvi mõisast pärit, paruness von Esseni sissekirjutuse ja katalooginumbriga raamatud on saanud hiljem Palmse mõisa raamatukogule omase sinise kleebise. Need on lihtsad paberköited ning nende sattumine Palmsesse on ebaselge – ehk oli tegemist kingitusega, ehk jäid raamatud peale Betsy enneaegset lahkumist Palmsesse. Kuidas tahes, igatahes said ka need raamatud Palmse raamatukogu osaks.

³⁷ Laste sõber – Tlk.

³⁸ <http://hockliffe.dmu.ac.uk/items/0060.html>

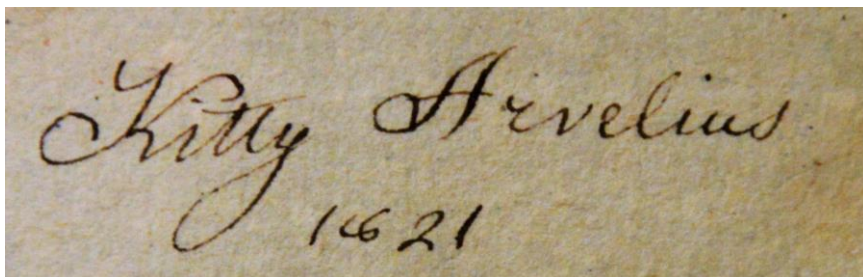

Foto 14. Elisabeth von Esseni kasuõe, Katharina Arveliuse autogramm (foto: Susanna Murel, 2017)

Palmse 1872. aasta raamatukataloog

Peale 1725. aasta juuli inventariloendit leiame järgmise dokumendi Palmse asunud raamatutest pea 150 aastat hilisemast ajast. Alexander von der Pahlen on koostanud või lasknud koostada kataloogi „Katalog sämmtlicher Werke der Palmschen Bibliothek. Palms 1872”, kuhu on kantud 2235 köidet.³⁹ Kataloog on kuldses ehisraamis must nahkköide, keskel surutrükis initsiaalid A.v.d.P. Raamatud on kataloogis keeleliselt ja temaatiliselt organiseeritud ning varustatud vastava katalooginumbriga raamatu seljal. Kataloogi pole lisatud ei varasemat, 18. sajandi raamatukogu ega Carl Magnuse nooruspõlve raamatuid. Kataloogitud on valdavalt 19. sajandil trükitud raamatud, millest suur osa kannab C. M. von der Pahleni templit. Alexander von der Pahleni enese sissekirjutus on hetkel teada vaid ühes teoses. Selle ajastu raamatutest joonistub välja Carl Magnus von der Pahleni majanduslik olukord ning tähtsus toleaegses ühiskonnas. Palju leidub kingituseks saadud pühendusega raamatuid, millest väljapaistvaim on Liivimaa maanõuniku Wilhelm Friedrich von Ungern-Sternbergi pühendus M. Lucas Davidi raamatus „Preussische Chronik...”, mille väljaandmist mees oli toetanud.

Raamatukogu koosneb põhiliselt vene-, prantsus-, ja saksakeelsetest teostest. Esimene alajaotus kannab pealkirja „русскіе книги”, ning sisaldab 151 köidet erinevatest teemavaldkondadest, põhiliselt ajaloost (keisrite ja keisrinnade biograafiad) ja 19. sajandi alguses peetud Vene keisririigi sõjalistest konfliktidest, lisaks Lomonosovi,

³⁹ TLÜAR Msc XIV-1577.

Puškini, Marlinski jt teosed. Järgnevad prantsuskeelsed teosed: klassikalised autorid (*auteurs classiques*) 188, ajalugu 134, reisirid ja geograafia (*voyages et geographie*) 41, sõnaraamatud 18, noortekirjandust (*ouvrages pour la jeunesse*) 22, varia 18, romaane 134 teost.

Kahjuks ei ole teada, kus täpselt asus Palmse mõisa raamatukogutuba (*Bibliotheks-zimmer*), ning arvatavasti muutus selle asukoht mitmete ümberehituste käigus. Siiski on olemas 1889. aastast pärit inventariloend. Sellest selgub, et aastal kui Alexander andis mõisa üle oma pojale, Alexis von der Pahlenile asus raamatukogu 1. korrusel ning seal asus kolm raamatukappi, üks suur raamatulaud, viis polsterdatud tugitooli, üks kapp, üks marmorvaas, kaks gloobust ja üks nõu sülitamiseks (*Speibecken*).⁴⁰ Ülejäänud tubade mööbliloendist ei leia ühtegi vihjet raamatute paiknemise kohta. Kahjuks ei ole teada, kui suured nimetatud raamatukapid (*Bücherschrank*) olid, kuid kindlasti ei mahutanud need tervet kogu.

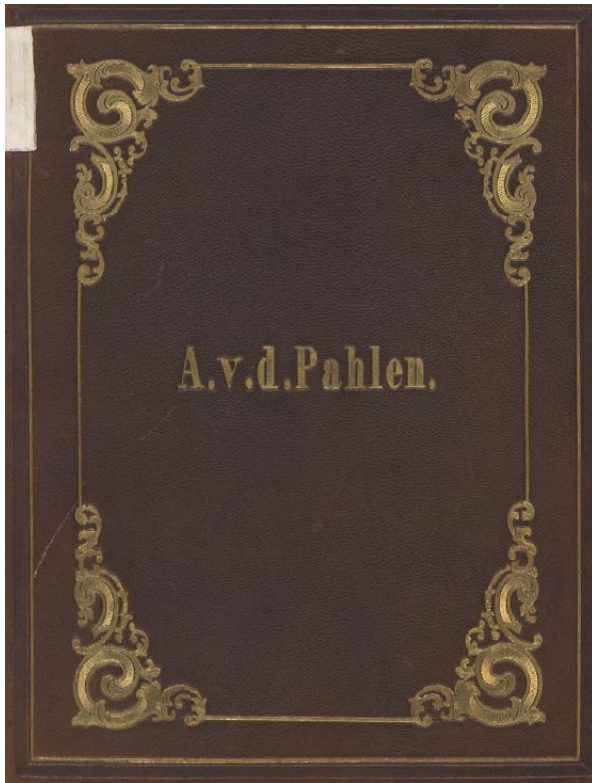

Foto 15. Palmse mõisa raamatukogu ainuke teadaolev kataloog 1872. aastast, koostanud Alexander von der Pahlen (foto: Susanna Murel, 2017)

⁴⁰ Inventar (Möbel) von Palms 1889. LVVA Riga 766/2/i6 94.

S^r. Excellenz!

Dem Hochwohlgebornen Freyherrn
von der Pahlen,

S^r. Kaiserlⁿ Majestät Allerhöchstbe-
 stellten General-Gouverneur der Herzogthümer Liv-
 Est- und Curland, General-Lieutenant, Curator
 der Kaiserlⁿ Universität, des S^t. Annen-Ordens
 erster und des S^t. Vladimir, wie auch des Königl.
 Schwedischen Schwerdt-Ordens erster Classe und
 verschiedener anderer hohen Orden Ritter,

Meinem Hochgeneigten Herrn!

Riga,
 den 28ten Junij
 1830.

gehorsamst gewidmet von
 W. Fr. Freyherrn Ungern-Sternberg
 Landrath des Herzogthums Sioland.

Foto 16. Liivimaa maanõunik W. Fr. Ungern-Sternbergi pühendus (foto: Susanna Murel, 2017)

Reval. Gedruckt bei Lindfors Erben.

C. M. PAHLEN.

Foto 17. Carl Magnuse hilisemas eluetapis soetatud raamatuid iseloomustab isiklik templijäljend tiitellehel, mis on välja vahetanud käsikirjalise autogrammi (foto: Susanna Murel, 2017)

Märgistuseeta raamatud Palmse kogus

Märkimisväärne osa teostest, mille on soetanud 19. sajandi viimasel veerandil Alexander või tema poeg Alexis von der Pahlen, on märgistamata – puudub nii sissekirjutus kui ka katalooginumber. Kuigi ei saa olla lõpuni kindel, et teosed tõepoolest kuuluvad Pahlenite raamatukogu juurde, on siiski alust arvata, et see nii oli. Esiteks paiknesid nad teiste Pahlenite raamatute läheduses ning tegu on ilusate nahkköites teostega, mis visuaalselt raamatukokku sobivad. Teiseks on tegemist põhiliselt loodusteadust ja ekspeditsioone puudutavate teostega, mis mõlemad olid Pahlenite suureks kireks. Lisaks on Palmse kataloogi viimane osa pühendatud loodusteaduslikule kirjandusele (*Naturwissenschaftliche Schriften*), mille katalogiseerimine on jäänud pooleli seetõttu, et kataloogis lõppesid otsa tühjad lehed ning uut kataloogi ei alustatud. Katalogiseerimata osast leiame Palmse viimaste elanike teoseid – mõned neist juba 20. sajandi teosed, mis märgivadki viimaseid lisandusi sajandite jooksul kasvanud, mitmeid põlvkondi tarkusega toitnud raamatukogusse. Sinna mahuvad mõned Alexis von der Pahleni ja tema poja Friedrichi bioloogiaraamatud. Palmse raamatukogu lõpetavadki Katharina (Kitty) von der Pahleni ilukirjanduslikud teosed ning viimase mõisahärra Gustav Christiani põllumajandusteatmikud. Palmse mõisa viimaseid aastakümneid iseloomustab eelkõige majanduslik langus ja vana mõisaatmosfääri hääbumine, mis peegeldub ka mõisa raamatukogus. Enam ei lisandu suurtes nahkköidetes teatmeteoseid ega arvukate illustatsioonidega loodusteatmikke, kaob huvi poliitika ja ajaloo vastu. Piirdutakse põhiliselt saksakeelse, lihtsas köites ilukirjandusega. Kitty raamatute hulgast leiame siiski ka prantsuskeelseid romaane.

Suurte pakkidena on kokku köidetud 19. sajandi teisel poolel ilmunud perioodika.

Muud leiud raamatukogust

Lisaks raamatutele on raamatute vahel säilinud killukesi Pahlenite igapäevaelust. Eriti kui raamatuid on palju ning neid pidevalt ei kasutata, peidavad end nende kaante vahel huvitavad aarded, mis on sinna kunagi kergekäeliselt pistetud ning seejärel unustatud. Oma tööst raamatutega mäletan, et just need harvad leiud, olgu tegemist riidejupi, visiitkaardi või märkmepaberiga, tekitasid tunde, et viibin Pahlenitele eriti

lähedal. Üheks näiteks on Palmsest saadetud kiri Arend Dietrich von der Pahlenile 9. detsembrist 1894. aastal.

Ainulaadne on ka mapp alleshoitud joonistustega, mille autoriks on Carl Magnus von der Pahlen. Suleharjutused pärinevad 1792. aastast, kui C. M. von der Pahlen oli 13aastane, ning nende põhjal saab tõdeda, et kunstiannet jagus Pahlenite suguvõsas heldesti. Aasta hiljem leiame Carl Magnuse nime juba mitmete kunstipäraselt illustreeritud Palmse mõisa kaartide alt. Raamatukogust leitud sulejoonistused kujutavad enamasti loodusvaateid ja kindluseid, kuid kahjuks ei leidu ühtegi pildiallkirja, mis viitaks mõnele kindlale paigale. Samuti on säilinud samalaadseid joonistusi tema venna Alexis von der Pahleni (1787–1804) sulest.

Foto 18. Erinevad leiud Helena Frederica von der Pahleni raamatu vahelt (foto: Susanna Murel, 2017)

Foto 19. Carl Magnus von der Pahleni käeharjutus 1792. aastast (foto: Susanna Murel, 2017)

Foto 20. Alexis von der Pahleni sulejoonis 1794. aastast, kui poiss oli kuueaastane (foto: Susanna Murel, 2017)

Foto 21. 1795. aastal Carl Magnus von der Pahleni joonestatud ja illustreeritud kaart Eru lahe piirkonnast (foto: Susanna Murel, 2017)

Kokkuvõte

Palmse raamatukogu on ääretult põnev uurimismaterjal nii vanaraamatu huvilistele kui ka ajaloolastele ning eelkõige neile, kelle uurimisobjektiks on Palmse mõisa [aja]lugu. See artikkel on püüdnud anda ülevaate Pahlenite raamatukogu erinevatest osadest ning leida seoseid raamatukogu ja perekonna arengust. Raamatutesse talletatud nimed ja pühendused, lugemise käigus tekkinud veiniplekid ja märkmed, kuivatatud lilled, visiitkaardid ja kirjad võimaldavad uurijal interpreteerida Pahlenite perekonna liikmete isiklikke ja tööalaseid huvisid, majanduslikku olukorda, omavahelisi suhteid ning palju muud. Lisaks võimaldab erinevatesse etappidesse jaotatud raamatukogu vaadelda ja võrrelda baltisakslaste raamatukultuuri üldisemalt.

Tehtud uurimustöö põhjal jaotas autor raamatukogu arengu nelja põhijärku, mis seonduvad erinevate etappidega Palmse mõisa ajaloos. Kõige vanem osa on kahjuks säilinud ainult nimekirjana inventariloendis ning kuulus arvatavasti Arend I Dietrich

von der Pahlenile või tema isale, Gustav Christian von der Pahlenile. See asus Palmse veel pärast Põhjasõda, kuid säilinud raamatute hulgast nimekirjas olnud köiteid enam ei leia. Teise perioodina käsitleti 18. sajandi keskpaigas kogunenud raamatuid, mille omanikeks olid põhiliselt mõisahärra Arend II Dietrich von der Pahlen ja tema pojad Hans ja Gustav Friedrich von der Pahlen. Lisaks leidub Palmse prouadele kuulunud lauluraamatuid ja piibleid. See periood kestis kuni 19. sajandi alguseni, mil raamatukokku hakkasid sügenema Carl Magnus von der Pahleni esimesed raamatud, mis moodustavadki kolmanda osa. Viimane, kindlalt määratletav periood koosneb Alexander von der Pahleni 1872. aastal koostatud kataloogis ülesmärgitud raamatuist, mida nimekirjas on 2235. Tegemist on peamiselt siiski tema isa, Carl Magnuse, raamatutega. Väike osa raamatuid on soetatud hiljem, 19. sajandi viimastel kümnenditel, ning neil puudub igasugune omanikutähis. Sellest ajast võibki täheldada Palmse raamatukogu aeglast allakäiku – raamatuid lisandub vähem, neil puuduvad omanikumärgid ning põhiliselt on tegu ilukirjandusega. 19. ja 20. sajandi vahetus on ka Pahlenite perekonnas ärev aeg – sureb Alexander von der Pahlen, Palmse viimane edukas mõisahärra, ning mõis vahetab tihti omanikke, kuni tema viimane härra, Gustav Christian von der Pahlen 1914. aasta augustis Esimeses maailmasõjas hukkab. Selle sündmusega lakkab Palmse mõis oma endisel kujul eksisteerimast ning põlvkondade vältel kogutud raamatukogu jääb üheks terviklikuks materiaalseks sidemeks seal elanud inimestega.

Raamatukogu edasine uurimistöö näeb ette raamatukogu tervikliku kataloogimise, mis annaks detailsema ülevaate erinevate perioodide kirjandusest ning võimaldaks teha rohkem ja täpsemaid järeldusi. Käesolev artikkel on ülevaatlik sissejuhatus raamatukogu uurimise järgmisesse etappi.

Katkuepideemia Palmse mõisas 1710–1711

Uno Trumm

Sissejuhatus

Katkuepideemiad on Eesti alasid perioodiliselt laastanud teadaolevalt juba 1211. aastast alates, mil Toreida lahinguväljal matmata surnute tõttu alguse saanud katk levis Sakalas, Ugandis ja mujal Eestimaal.¹ Viimane suur katkuepideemia Eestis toimus Põhjasõja ajal aastatel 1710–1711, mil Virumaal suri katku 73,6% maakonna talurahva üldarvust.²

Teadaolevalt sai Eestimaad aastail 1710–1711 laastanud katk alguse Põhja-Aafrikas juba 1701. aastal ning levis sealt Konstantinoopolisse ja seoses Türgi ja Austria vahel peetava sõjaga 1704. aastal Ungarisse. Edasi levis epideemia 1705. aastal Poolasse, kus laastas eriti hullusti Krakowi piirkonda. Sealt levis see omakorda 1708. aastal mööda Visla jõe transpordikoridori Poola Preisimaale, tühjendades rahvast Toruni linna ja selle ümbruse. 1709. aastal jõudis katk Danzigisse ja Preisimaale, Leedusse ja Kuramaale. Riias puhkes epideemia 1710. aasta varakevadel, kui Vene väed linna ümber piirasid, ning levis ka maapiirkondades ja linna piiravate Vene vägede hulgas. Rootsi ja Vene vägede vahendusel levis haigus sõjategevuse käigus suvel Pärnusse ja sealt Tallinna.³

Haiguse sümptomiteks oli kõrge palavik, tugev peavalu, äärmine füüsiline kurnatus ühes ajutiste teadvusekaotustega, meeltesegadus ja kõhulahtisus. Haigestunu näojooned moondusid ning jäid selliseks kuni haiguse lõpuni. Enamikul haigestunutel tekkisid kaenla alla ja kaelale katkumuhud (tursunud lümfisõlmed) ning mädapaised. Kriis saabus tavaliselt nelja päeva pärast. Üldjuhul lõppes haigus surmaga, kuigi ellu jäid siiski mõned neist, kel katkumuhud olid ainult kaenla all, ning üksikud neist, kel katkumuhud olid ka kaelal. Neist, kel tulid paised, ei jäänud ellu ükski.⁴

¹ Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn 1982, lk 127; Vahtre, S. Muinasaja loojang Eestis. Tallinn 1990, lk 87.

² Oja, T. Katk Põhjasõja ajal Eestis. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks, Tartu 1996, lk 237.

³ Jordan, P. E. Geschichte der Pest in Estland im Jahre 1710. Separat, 1880, S. 66–67, 79–82.

⁴ Samas, lk 66.

Allikad

Katkuepideemiast Palmse mõisas ja selle mõjust talurahvale annavad andmeid kolm põhilist allikat. Tuntuim neist on 1712. aasta inkvisitsiooni protokoll, kus on esitatud üldised arvandmed mõisas surnud ja ellu jäänud inimeste ja neile kuulunud loomade – hobused, härjad, veised – kohta.⁵ Kahjuks pole dokumendis nimetatud, millisest ajahetkest kogutud andmed pärinevad, kuid tõenäoliselt koostati dokument sarnaselt teiste kihelkondadega 1712. aasta veebruaris-märtsis.

Vähem tuntud, kuid ometi põhjalikum on tõenäoliselt 1711. aasta kevadel-suvel Tallinna kindralkuberneri korraldusel koostatud katku surnute nimekirjad „Notizen über die Pest“, mis annab ülevaate katku surnutest taluperede kaupa. Nimekiri on seni teadaolevalt esimene dokument, kus oli esitatud täielik nimekiri Palmse peredest ning arvandmed neis elavatest inimestest.⁶ Mõödaminnes ja väga lühidalt puudutas katkuepideemiat ka 18. sajandi II poolel koostatud Palmse mõisa kroonika „Zusammene getragene Nachrichten von dem Guthe Palms, mit Anzeige derer ersten Besitzer und Dokumenten“.⁷

Kahjuks ei anna Kadrina kihelkonna meetrikaraamatud mingeid andmeid katku surnute kohta, kuna sealne pastor Johann Meister suri 1710. aastal ning meetrika alaseid sissekandeid hakkas uuesti tegema Haljala kihelkonna pastor Constans von Seldern 1711. aastal, mil epideemia oli juba möödas.⁸ C. von Seldernilt võttis pastoriameti üle Georg Handtwig (1676–1733), kes oli Kadrina pastor ajavahemikus 1711–1733. Kihelkonna 1711.–1734. aasta meetrikaraamatu järgi toimus kihelkonnas esimene laulatus 14. veebruaril, esimene ristimine 18. veebruaril ning esimene matus 4. juunil.⁹

Palmse mõisa kohta on talletatud ka hulk rahvasuust korjatud katkupärimust, mida on publitseerinud Reet Hiimäe ja Jaan Jung.¹⁰

⁵ EAA 3, 1, 448: 44p–45.

⁶ Palmse nimekiri on dateerimata. EAA 3, 1, 445: 23p–24.

⁷ DSHI 190, Estland 261: 38.

⁸ Oja, T. *Katk Põhjasõja ajal Eestis*. – Artiklite kogumik *Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks*, Tartu 1996, lk 235.

⁹ EAA 1227, 3, 1: 1, 64, 363.

¹⁰ Hiimäe, R. *Eesti katkupärimus*. – *Monumenta Estoniae Antiquae*. II. Tartu, 1997; Jung, J. *Muinasajateadus eestlaste maalt*. III. *Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt*. Tallinn 1910.

Sõda, halb ilmastik, ikaldus ja nälg

Epidemiat Eestimaal võimendasid 1708. aasta hilissuvel ja sügisel Virumaal venelaste ja rootslaste vahel hoogustunud sõjategevus, mis häiris oluliselt 1709. aastal viljalõikust ja talivilja külvi ning halbadest ilmastikuoludest põhjustatud viljaikaldus, millele järgnev näljahäda nõrgestas inimeste organismi ja muutis selle katkule vastuvõtlikuks. Viru-Jaagupi pastor Ch. Kelchi Liivimaa ajaloo järgi põletasid venelased pärast 16. augustil 1708 toimunud võidukat Vinni lahingut mitme päeva jooksul palju külasid, sh ka Kadrina kihelkonnas, tapsid ja piinasid hirmsal kombel inimesi. Teise rüüsteretke, mis Kadrina kihelkonnani siiski ei ulatunud, tegid venelased septembri keskel. Kuigi pole teada, et kumbki venelaste rüüsteretkedest oleks otseselt Palmse mõisa piirkonda puudutanud, häirisid need usutavasti ometi saagikoristuse ja sügiskünni ning talirukki külvamise kulgu. Tõenäoliselt jäi ka Palmse külades osa suviljast lõikamata ning osa taliviljast külvamata. Samuti sadanud 1708. aastal kohe pärast mihkclipäeva, mis uue kalendri järgi (ukj) oli 10. oktoobril, maha nii paks lumi, et ulatus lõpuks poole mehe kõrgusse. Lumesaju tõttu jäi Virumaal lõikamata palju ilusat otra, „*sest me ei jõudnud pidevas vaenlase hirmus lõikusega algust teha*”.¹¹ 18. veebruaril 1709 koostatud Eestimaa kindralkubermangu valitsuse protokollis kohaselt kinnitasid Vasknarva piirkonnast pärit talupoeg Jeremey Gerassimpoik ja Kurtina mõisa Soompea küla talupoeg Michel Jacobpoik, et 1708. aastal oli rukkisaak Venemaa võimu all olevas Alutaguse piirkonnas olnud halb, odrad ja kaerad aga olnud head.¹² Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli kroonika järgi oli ka 1709. aastal erakordselt tugev talvekülm ning väga sügav lumi: külm võtnud ära viljapuud, lume sulamine aga põhjustanud kevadel suuri üleujutusi.¹³ O. F. von Wrangelli teadet erakordselt külmast talvest 1709. aastal kinnitas ka Jelgava (*Mitau*) Püha Kolmainu kiriku pastor David Diston.¹⁴

¹¹ Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 404–405.

¹² Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail... lk 93–94, nr 57.

¹³ Vanamölder, K. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitlusvõimalustest. Magistritöö. Tartu 2007, lk 44.

¹⁴ Diston, D. Notizen aus den Kalendern eines Predigers in Mitau. – Das Inland, 1840, nr 31, veerg 487. Ilmastiku kohta vt ka: Tarand, A., Jaagus, J., Kallis, A. Eesti kliima minevikus ja tänapäeval. Tartu 2013, lk 137–138.

Lumerohkest talvest põhjustatud kevadised üleujutused ei lasknud kevadtöödega õigel ajal alustada. Tallinna linnusekohtu fiskaalfoogt J. Ch. Drommeri ettekande järgi Eestimaa kindralkubernerile 10. septembrist 1709 (ukj) „*oli rukis ja oder niihästi mõisa- kui talupoegade põldudel erakordselt halvas seisukorras ja nimelt selline, et mõnes kohas võidakse lõikusega napilt seeme kätte saada, mõnes kohas ei saa aga sedagi.*” Rukkikasv olnud parem mõningatel kõrgematel ja liivastel maadel, samuti olnud parem ka hiljem külvatud suvivili. Kuid viimane oli veel roheline ega olnud selgust, kas see jõuab ka valmis saada. Seemnepuudusel jäänud talupoegadel paljudes kohtades talivili külvamata ning ka nende härrased ei saavat neid aidata. Herned ei õnnestunud ja tatar õitses alles, mistõttu olnud maa täis „*haledat hädaldamist*” ning viletsust, mida „*ei suuda küllaldaselt kirjeldada*”¹⁵. J. Ch. Drommeri ettekanne puudutas küll Saare-, Lääne- ja Harjumaad, kuid vaevalt sai olukord vahetult Harjumaaga piirnevas Palmse mõisas oluliselt parem olla. Kõigele muule lisaks oli aastaist 1708–1709 teateid ka Eestimaa kubermangus levivast loomataudist ja loomade lõppemisest.¹⁶

Katk levis Virumaale Lätist

Kahe aasta jooksul kestnud alatoitumisest nõrgestatud organismiga inimesed olid nakkushaigustele vastuvõtlikud ning sellega on seletatav ka erakordselt kõrge suremus maarahva hulgas. Kuidas katkuepidemia Eestimaa maapiirkondades, sh Virumaal aastail 1710–1711 kulges, pole täpsemalt teada. Üldlevinud arvamuse kohaselt levis katk kõigepealt Läänemaalt Harjumaale ehk Pärnust Tallinna ning seejärel Harjumaalt itta Virumaa suunas. Vastavalt sellele oli ka enim katku surnuid Lääne- ja Harjumaal ning vähem Järva- ja Virumaal.¹⁷

Virumaa suremust vaadeldes kerkib aga esile teatud anomaalia. Katku tõttu kannatasid enam Virumaa keskossa jäävad kihelkonnad: Viru-Jaagupi (katku surnuid 82,2%), Rakvere (80,9%), Haljala (77,5%) ja Lüganuse (74,5%) samal ajal kui kõige

¹⁵ Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Tallinn 1960, lk 98–99, nr 62.

¹⁶ Samas, lk 97, nr 61; Seppel, M. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu 2008, lk 44.

¹⁷ Konks, J. 1712. aasta revisjonist Eestimaal. – TRÜ Toimetised. Vihik 114. Tartu 1961, lk 256.

vähem surnuid oli hoopis Harjumaaga piirnevas Kadrina kihelkonnas (57,3%). Samamoodi oli Harjumaa keskmisest (80%) vähem surnuid ka Kadrina kihelkonnaga piirnevas Kuusalu kihelkonnas (69,9%). Nimetatud asjaolusid arvestades, pole tõenäoline, et katk levis Virumaale Harjumaalt. Kui vaadata Tartu- ja Võrumaa andmeid katku surnute hulga kohta, siis torkab silma, et seal oli enam surnuid Valga–Tartu–Rakvere maantee äärde jäävates kihelkondades (Laiuse, Palamuse, Äksi, Nõo, Kambja, Otepää ja Sangaste), samal ajal kui nende naaberkihelkondades oli suremus oluliselt, isegi kordades väiksem. Professor Johan Kõpp esitas oma uurimuses katku laastamistööst Liivimaa Eesti distriktis katku surnute kohta Tartumaal järgmised andmed: Laiuse 1625, Nõo 1514, Kambja 1119, Äksi 1113, Otepää 1002, Puhja 944, Maarja-Magdaleena 902, Rannu 852, Rõngu 849, Palamuse 706, Tartu Jaani 566, Kodavere 409, Torma 250, Võnnu 245, Kursi 119. Võrumaal oli katku surnuid: Sangaste 1351, Hargla 395, Urvaste 454, Kanepi 382, Vastseliina 246, Rõuge 137, Põlva 26, Räpina ja Karula kohta andmed puuduvad. Kahjuks ei nimeta J. Kõpp ellujäänute arve kihelkondades, mistõttu pole võimalik välja arvutada ka kihelkondade protsentuaalseid kaotusi. Tartu- ja Võrumaal kokku suri katku keskmiselt 44,47% maarahvastikust. Küll aga pidi surnute osakaal eespool välja toodud kihelkondades olema nimetatud maakondade keskmisest oluliselt kõrgem.¹⁸ Seega on tõenäoline, et Virumaale levis katk hoopis läbi Võru- ja Tartumaa Lätist, mitte aga Tallinnast nagu seni arvatud.

O. F. von Wrangelli teatel olid mõisad 1710. aasta lõpus, 1711. aasta alguses varemeis ning hirmus katk talupojad hauda viinud. Katk ei hoolinud seisusevahest. Ka pärast Harku kapitulatsiooni sõlmimist maale siirdunud aadlist „*surid paljud veel maalgi ning kestis säärane Kõigevägevama kibe karistus kuni 1711. aasta alguseni nii, et paljud mõisad ja külad jäid tühjaks ja võsastusid*”.¹⁹

Valdavalt lõppes epideemia Virumaal siiski juba 1710/1711. aasta talvel, kuid siiski mitte igal pool. Vastavalt O. F. von Wrangelli kroonikale hääbus katk Rakvere piirkonnas alles 1712. aastal:

¹⁸ Kõpp, J. Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastail 1710–1711. – Ajalooline Ajakiri, 1929, nr 1, lk 19–20.

¹⁹ Vanamõlder, K. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli... lk 48.

Sellel aastal vaibus taud maal, tänu Jumalale! täielikult. Ainult Rakvere distriktis olid mõningad külad sellest haaratud, mille tõttu anti maa ülematelt hea korraldus, et ükski inimene nendest nakatunud küladest ei tohtinud ei linna, ega ka tervetesse küladesse tulla, kuni taud ainult nendesse küladesse jäi ja ka nii lõppes, et enam kuskil sellest kuulda polnud.²⁰

Selleks, et tõkestada Virumaa nakkusohtlikest piirkondadest pärit inimeste satumist piirkondadesse, kus nakkusoht oli juba möödunud, andis Tallinna kindralkubermangu valitsus 2. augustil 1712 välja plakati, mille kohaselt rajati Narva ja Tartu maanteele sõjaväe kontrollpunktid ning keelati surmanuhtluse ähvardusel katkupiirkondadest pärit inimestel mujale reisida. Kui katkust vabanenud aladelt pärit talupoegadel tekkis vajadus maal ringi liikuda, pidid nad võtma oma mõisahärralt või kihelkonna kirikuõpetajalt allkirja ja pitsatiga varustatud tervisetõendi, mille alusel nad kontrollpunktist läbi lubati.²¹ Katk häabus Virumaal lõplikult alles 1712/1713. aasta talvel.²²

Elavad ja surnud

Kuna epideemia lõi segi kogu senise asustuspildi ja paljud mõisad olid purustatud ning suur hulk talupoegi surnud ja laiali paisatud, ei sobinud Rootsi-aegsete revisjonide andmed enam mõisatele riigimaksude määramise aluseks. Seetõttu nõudis kindralfeldmarssal Šeremetjev 5. novembril 1710 Eestimaa rüütelkonnalt sõjamaksude määramiseks andmeid mõisate adramaade arvu kohta. Rüütelkond omakorda tegi ettepaneku viia läbi adramaade inkvisitsioon, et teha selgeks sõja ajal mõisatele ja talupoegadele tekitatud kahju, sest viimaste laostumise tõttu 12 aastat kestnud, sõja, nälja ja katku toimel olevat mõisad maksujõuetud.²³

19. jaanuaril 1712. andiski Tallinna kindralkubermangu valitsus korralduse inkvisitsiooni läbiviimiseks. Rüütelkonna komisjon sõitis läbi kõik mõisad ning kogus kokku vajalikud andmed: taluperedes elavate inimeste ja loomade ning katku surnute arv.²⁴

²⁰ Samas, lk 57.

²¹ Eesti rahva ajaloost... lk 270–271, nr 211.

²² Samas, lk 273–274, nr 214.

²³ Ligi H. 1725.–1726. aasta adramaarevisjon, eriti Harjumaal. – Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. Harjumaal. I. Tallinn, 1988, lk 10.

²⁴ Samas, lk 10–11.

85.

Das Kirchspiel St. Catharina

Namen der gütigen	Pard. Galt L. S.	Lebendige Seelen						Für die Seelen				
		Wahl	Wieder	Paar	Einzel	Waisen	Alte	Waisen	Waisen	Waisen	Waisen	
Fonackel Laska	12 $\frac{1}{2}$ <small>197</small>	58	55	7	1	11	6	50	385	53	82	64
Wolrich	9 $\frac{1}{2}$ <small>94</small>	22	26	8	4	4	2	28	83	29	28	34
Kürrißack	5 <small>38</small>	8	9	5	2	2	1	11	24	11	9	12
Wattküll	5 <small>78</small>	15	14	2	3	1	1	12	110	12	18	8
Hobber	5 <small>99</small>	22	19	4	2	13	9	30	70	24	31	36
Röndes	2 $\frac{1}{2}$ <small>45</small>	12	9	2	1	0	3	9	65	6	15	15
Palms ee Hennig	12 $\frac{1}{2}$ <small>191</small>	47	44	19	5	22	15	29	229	46	87	73
Hülßel ee Ringenberg	7 $\frac{1}{2}$ <small>79</small>	28	23	7	5	11	5	20	129	30	27	27
Wüder	6 $\frac{1}{2}$ <small>67</small>	20	21	8	3	5	—	10	112	19	22	24
Appeler	2 $\frac{1}{2}$ <small>31</small>	10	9	4	1	—	—	7	22	10	5	9
Büchhoffen	5 $\frac{1}{2}$ <small>51</small>	15	13	3	3	6	2	9	78	22	12	22
Lafemois	3 $\frac{1}{2}$ <small>39</small>	11	10	3	2	5	—	8	62	14	19	19
Temper	6 $\frac{1}{2}$ <small>64</small>	15	15	0	4	3	3	15	96	16	14	23
Röndes ee Somohs	2 $\frac{1}{2}$ <small>51</small>	12	11	6	4	3	4	11	30	11	13	18
Henrichs ee Hennig	7 <small>73</small>	18	23	2	4	6	3	20	58	23	36	41
Pallaf	2 $\frac{1}{2}$ <small>36</small>	10	10	2	1	2	—	13	41	8	13	12
Summa	24 $\frac{1}{2}$	323	311	98	45	103	54	211	1712	334	431	437

Foto 1. 1712. aasta inkvisitsiooniprotokoll Kadrina kihelkonna mõisate katku surnute ja ellujäänute andmetega (EAA 3, 1, 448: 44p–45)

Tabel 1. Palmse mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokollil alusel²⁵

Adramaade arv	Elavad inimesed								Katku surnud	Hobused ja veised		
	Peremehed	Perenaised	Pojad	Tütred	Sulased	Tüdrukud	Sulaste lapsed	Kokku		Hobused	Härjad	Lehmad
12 ¹ / ₁₂	47	44	18	5	22	15	29	180	229	46	87	73

1712. aasta inkvisitsiooniprotokollist (tabel 3) selgus, et enne epideemiat elas Palmse mõisa taluperedes 409 inimest, kellest suri katku 229 inimest ehk 56%. Kahjuks ei täpsusta Kadrina kihelkonnast kogutud andmed surnute soolist, vanuselise ega sotsiaalset kuuluvust. Palju täpsemad on andmed ellujäänute kohta. Täiskasvanuist (alates 16. eluaastast) jäi ellu 47 peremeest ja 44 perenaist ning 22 sulast ja 15 tüdrukut, lastest (kuni 15-aastased) 23 pererahva last (18 poissi ja 5 tüdrukut) ning 29 sulasrahva last. Viimaste soolist koosseisu inkvisitsioon välja ei toonud. Ühtekokku jäi taluperedes ellu 180 inimest ehk 44%. Tähelepanu väärrib, et sulasrahva lapsi jäi ellu proportsionaalselt rohkem kui talurahva lapsi. Inkvisitsiooni andmeil oli talude käsutuses üsna palju loomi: 46 hobust, 87 härja ja 73 lehma.²⁶ Nimetatutest olid hobused ja härjad olulised veo- ja tööloomad ning andsid ühes lehmadega ka ainsat tollaegset põlluväetist – sõnnikut.

Oluliselt täpsemaid andmeid katku surnutest 1711. aasta seisuga esitas Palmse mõisa katku surnute nimekiri (tabel 1), kus perede kaupa esitati andmed ellujäänute ja surnute kohta.²⁷ Nimekirjast selgus, et enne katku oli mõisa külades kokku 51 peret, millest Võsuperes (*Wossober*) viis, kokku 34 elanikuga, Uuskülas (*Udenküll*) seitse, kokku 39 elanikuga, Vatkus (*Wattko*) üheksa, kokku 47 elanikuga, Tõugus (*Toucko*) kuus, kokku 41 elanikuga, Võhmas (*Wochmast*) neliteist, kokku 85 elanikuga, Muikes

²⁵ EAA 3, 1, 448: 44p–45.

²⁶ EAA 3, 1, 448: 44p–45.

²⁷ EAA 3, 1, 445: 23p–24.

(*Muick*) kolm, kokku 29 elanikuga, ja Võsul (*Woso*) seitse, kokku 52 elanikuga. Eru küla nimekirjas ei nimetatud, tõenäoliselt kajastusid Eru piirkonnas elavad pered Võsu küla all.

Nimekirja kohaselt oli Palmse mõisa peredes inimesi enne katkuepideemiat 327, neist mehi 168 ja naisi 159. Meestest jäi ellu 95 ja naistest 70, ühtekokku 50,46% enne katku peredes elanud inimestest. Kõige paremini läks Vatu küla talupoegadel, kes jäid epideemia laastamisest täielikult kõrvale ega kaotanud katku tõttu ühtegi inimest, Uuskülas jäi ellu üle kolmveerandi elanikest, Muikes üle poole, Tõugus ja Võhmas alla poole ning Võsuperes pisut üle ühe kolmandiku. Kõige hullemini laastas katk aga Võsul, kus ellu jäi ainult 9,62% perede liikmeist, kokku kolm meest ja kaks naist (tabel 2). Kahjuks ei sisalda Palmse mõisa katkunimekiri andmeid inimeste vanuse kohta, seega pole võimalik välja selgitada, kuidas mõjutas vanus katku suremist, küll aga oli surnute hulgas oluliselt rohkem naisi (55%) kui mehi (45%). Ellujäänute hulgas oli meeste osakaal 57,6%, samas kui naisi oli ellujäänute hulgas vaid 42,4%.

Täielikult jäi katkust puutumata 18 taluperet, kellest vähemalt kolmandik elas hajataludes (Kanno Matdis, Jakob Falck, Joaweske Jürri, Petraloppe Jahn, Lemmingke Arendt, Porkaste Arendt), seitsmes pere suri ainult üks inimene ning kahes peres kaks inimest. Kõige suurem hukkunute arv ühes peres – 11 inimest – oli Hansu Micku (Tõugu), Kankuste Micku (Võhma), Muick *neugesind* Jacku (Muike), Pällo Jahni ja Wolmer Jürri (Võsu) peres. Kõik elanikud langesid katku ohvriks kuues peres – Tönno Keste Peter, Jähre Mart, Micko Mick, Simona Mart, Mattis ja Rütel Jürri –, millest kaks esimest asusid Võhmas ja neli viimast Võsul. Kokku suri Võsul 52-st inimesest 47. Tõenäoliselt põhjustas massilise suremuse sealse rannaküla avatus võõrastele. Ka teine suurema suremusnäitajaga küla – Võsupere – oli vastuvõtlik välismõjudele, asudes kõige lähemal Tallinna–Narva maanteele. Pole võimatu, et katk jõudis mõisa ühtaegu nii maa kui ka mere poolt. Kui jätta katkust puutumata 18 peret ning neis elanud 89 inimest arvestusest välja, on pilt katku laastamistööst ülejäänud peredes sootuks karmim, katkus haaratud piirkonnas jäi ellu ainult 76 inimest ehk ainult 32% taluperede elanikest.

Tabel 2. Palmse mõisa katkunimekiri 1711. aastast²⁸

Jrk nr	Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Elujäänuid (%)	Kokku	
		Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
<i>Võsupere (Wossober)</i>								
1	Ustallo Jahn	1	1	3	2	28,57	2	5
2	Kotlasse Claus		1	3	4	12,50	1	7
3	Otza Thomas	1	1	4	5	18,18	2	9
4	Hanso Tönno	2	1			100	3	0
5	Orro Weske Jack	2	2	1		80,00	4	1
Kokku		6	6	11	11	35,29	12	22
<i>Uusküla (Udenküll)</i>								
6	Rütel Friedrich	3	1			100	4	0
7	Pitka Matty	2	1	2		60,00	3	2
8	Nano Arend	4	2		1	85,71	6	1
9	Jahny Mart	2	1			100	3	0
10	Hanneske Madty	1	2	2	4	33,33	3	6
11	Prasse Mick	3	3			100	6	0
12	Rütell Claß	2	3			100	5	0
Kokku		17	13	4	5	76,92	30	9
<i>Vatku (Wattko)</i>								
13	Watko Hanß	2	2			100	4	0
14	Petry Jaack	2	4			100	6	0
15	Tönno Hanß	2	1			100	3	0
16	Jaacko Jaack	3	4			100	7	0
17	Porkaste Arendt	2	1			100	3	0
18	Lemmingke Arendt	2	1			100	3	0
19	Petraloppe Jahn	4	2			100	6	0
20	Joaweske Jürry	5	3			100	8	0
21	Jackob Falck	4	3			100	7	0
Kokku		26	21			100	47	0
<i>Tõugu (Toucko)</i>								
22	Jürri Hanß	3	1			100	4	0

²⁸ EAA 3, 1, 445: 23p–24.

23	Hanso Mick	1	1	3	8	15,38	2	11
24	Ustallo Jürri	1	2	1	3	42,86	3	4
25	Marte Peter	3	2			100	5	0
26	Ado		1	2	3	16,67	1	5
27	Erro Ado	5		1		83,33	5	1
Kokku		13	7	7	14	48,78	20	21
<i>Võhma (Wochmast)</i>								
28	Piðkeste Mick	2			1	66,67	2	1
29	Naukaste Thomas	2	1	1	2	50,00	3	3
30	Tõnno Keste Peter			2	2	0,00	0	4
31	Kankuste Mick	1	1	4	7	15,38	2	11
32	Kingo Jürri	2	2		1	80,00	4	1
33	Berendt	3	2			100	5	0
34	Welje Jürri	2	1	2	1	50,00	3	3
35	Rüncka Jaack	2	1	3	1	42,86	3	4
36	Reo Matdy	1	1	2	4	25,00	2	6
37	Jähre Mart			4	2	0,00	0	6
38	Wolmer Mick	2	1		1	75,00	3	1
39	Wolmer Jürri	2	1	1	1	60,00	3	2
40	Reino Hans	1	1	2	1	40,00	2	3
41	Elaste Matty	2		4	2	25,00	2	6
Kokku		22	12	25	26	40,00	34	51
<i>Muike (Muick)</i>								
42	Muick altgesind Jaack	4	2		1	85,71	6	1
43	Muick neugesind Jack	1	3	5	6	26,67	4	11
44	Kanno Matdis	3	4			100	7	0
Kokku		8	9	5	7	58,62	17	12
<i>Võsu (Woßo am Strande)</i>								
45	Pällo Jahn	1	1	3	8	15,38	2	11
46	Micko Mick			2	2	0,00	0	4
47	Simona Mart			6	2	0,00	0	8
48	Mattis			3	1	0,00	0	4
49	Wolmer Jürri	1	1	3	8	15,38	2	11
50	Matzo Jürri	1		2	2	20,00	1	4
51	Rütel Jürri			2	3	0,00	0	5
Kokku		3	2	21	26	9,62	5	47
Mõis kokku		95	70	73	89	50,46	165	162

Tabel 3. Katkus ellujäänud ja surnud külades 1711. aasta katkunimekirja järgi²⁹

Küla nimi	Inimesi		Ellu-jäänuid (%)	Katku surnuid (%)
	Enne katku	Pärast katku		
Võsupere	34	12	35,29	64,71
Uusküla	39	30	76,92	23,08
Vatku	47	0	100,00	0,00
Tõugu	41	20	48,78	51,22
Võhma	85	34	40,00	60,00
Muike	29	17	58,62	41,38
Võsu	52	5	9,62	90,38
Mõis kokku	327	165	50,46	49,54

Katkunimekirja ja 1712. aasta inkvisitsiooni andmed erinevad ellujäänute osas võrdlemisi vähe, esimese järgi oli ellujäänuid 165 ja teise järgi 180, seega oli vahe vaid 15 inimest. Surnute osas lahknesid andmed aga oluliselt. Kui 1712. aasta inkvisitsiooni järgi oli surnuid 229, siis katkunimekirja järgi ainult 162, vahe seega 67 inimest. Lahknevused tekkisid tõenäoliselt sellest, et katkunimekirja ei kandud surnud vabadikkude andmeid. Kui võrrelda mõisa taluperede arvu 1711. aasta katkunimekirja ja 1726. aasta adramaarevisjoni andmeid, siis pole see eriti muutunud, olles vastavalt 51 ja 50. Ka katku tagajärjel ei vähenenud perede arv oluliselt. Vaatamata sellele, et katku suri pea pool taluperede liikmeid, jäid elanikud alles 45 peres. 1712. aasta inkvisitsiooni-protokolli andmeil oli aga peremehi juba 47, mis näitab, et talude taastasustamine algas sisuliselt kohe pärast epideemia möödumist. Samas oli 1726. aasta revisjonis nimetatud lisaks veel üle 30 pere vabadikke (umbes 130 inimest), kelle kohta andmed katkunimekirjades aga puudusid. Tundub, et mõisal polnud vabadike suhtes ka erilist huvi. 1726. aasta adramaa-revisjoni vakuraamatusse vabadike kohta lisatud märkustest selgus, et need elasid talupoegade maal ega omanud mõisa ees mingeid kohustusi ning vaba maa, mida neile asustamiseks anda, mõisal puudus.³⁰ Usutavasti tuleneski vahe nimekirja ja inkvisitsiooni vahel vabadike arvestamata jätmisest nimekirjas. Seega võib oletada, et enne katku elas mõisa vabadikuperedes umbes 80 inimest. Eeltoodust järeldub, et

²⁹ EAA 3, 1, 445: 23p–24.

³⁰ Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. III. Virumaa. Tallinn, 1988, lk 65–66; EAA 3, 1, 445: 23p–24.

vabadikuperedes oli ellujäänuid oluliselt vähem kui taluperedes, ainult umbes 20% vabadikuperedes elanud inimestest.

Kumbki allikas siiski täielikku pilti mõisa maa-alal elanud talurahva kohta ei anna, sest arvestusest on välja jäänud kõik peredest võetud mõisateenijad: toapoisid ja toatüdrukud, kokad, köögitöölised, käsitöölised, tallimehed, karjused, vahimehed, aednik(ud) jt.

Palmse mõisa kroonika järgi olnud mõisal 1712. aastal 8½ revisjoniadramaad ning iga adramaa kohta tulnud 12 töövõimelist (15–60-aastased) meest.³¹ Selle alusel järelendas Ants Hein, et Palmse mõisas jäi pärast epideemiat ellu 102 töövõimelist meest.³² Nagu eeltoodud andmetest nähtub, ei ole see aga õige. Eksitused algavad juba kroonikast, sest mõisa suuruseks ei olnud 1712. aasta inkvisitsiooni alusel mitte 8½, vaid 12¹/₁₂ revisjoniadramaad, mis teeks kroonika loogikat järgides töövõimeliste meeste arvuks 145.³³ Kuna see pole aga võimalik, siis on usutav, et inkvisitsioonis on mõisa adramaade arvestusaluseks meeste asemel kõigi mõisa töövõimeliste inimeste arvestus, kusjuures töövõimeliste hulka on loetud ka 16 vanemat last.

Herbert Ligi hinnangul ei olnud aga 1712. aasta inkvisitsiooni andmed päris täpsed ega usaldusväärsed. Nende tõe le vastavust ei kontrollitud, sinna võisid sattuda juhuslikud vead inkvisiitorite ekslikkuse tõttu, aga puhuti olevat mõisnikud esitanud suisa valeandmeid, et vähendada oma mõisate maksukoormust.³⁴ Ka on võimalik, et osa inimesi oli sõja- ja katkupaos metsades ja rabades ega olnud inkvisitsiooni ajaks veel kodudesse tagasi pöördunud. Kahjuks pole Palmse mõisa 1716. aasta inkvisitsiooni andmed mõisa talupoegade osas säilinud, mistõttu pole võimalik võrrelda, kui

³¹ Alates 1712. aastast võeti revisjoni- ehk maksustamisele kuuluva taluadramaad arutamisel aluseks tööjõuliste inimeste arv taluperedes. 1712. aastal moodustasid ühe revisjoniadramaad 12 tööjõulist – vanuses 15–60 eluaastat – meest, 1726. aasta adramaarevisjoni puhul määrati normiks neli tööjõulist meest ühe adramaad kohta, millelt nõuti kuus rakmepäeva nädalas, 1732. aasta adramaarevisjoni puhul loeti normiks kaheksa kuni üheksa tööjõulist inimest, kellest viis olid mehed. Tarvel, E. Adramaad. Tallinn, 1972, lk. 152–159; DSHI 190, Estland 261: 38; EAA 3, 1, 448: 44p–45; DSHI 190, Estland 249: 85.

³² Hein, A. Palmse/Palms. Ein Herrenhof in Estland. Tallinn 1996, lk 20.

³³ EAA 3, 1, 448: 44p–45; DSHI 190, Estland 249: 85.

³⁴ Ligi, H. 1725.–1726. aasta adramaarevisjon... lk 11.

palju mõisa rahvaarv vahepealse nelja aastaga tõusis, kuid Ligi hinnangul ületas see paljudes kohtades oluliselt loomuliku iibe võimalused.³⁵

Foto 2. Palmse mõis Schmidt Eestimaa kaardil (1844)

³⁵ Samas.

Specification van een goede Palmse Mōisa van
 100 Moudh. op een in Wickelend. St. Catharinen
 Mōisa. Die Mōisa van de Mōisa op de Mōisa van
 op de Mōisa van de Mōisa van de Mōisa van de Mōisa van
 de Mōisa van de Mōisa van de Mōisa van de Mōisa van
 de Mōisa van de Mōisa van de Mōisa van de Mōisa van

	1711	1712	1713	1714
Donk. Kuperen				
23	Donk. Messen			
W. H. L. J. J.	1	1	3	2
W. H. L. J. J.	—	1	3	4
W. H. L. J. J.	1	1	4	—
W. H. L. J. J.	2	1	—	—
W. H. L. J. J.	2	2	1	—
Donk. Weeshull				
W. H. L. J. J.	3	1	—	—
W. H. L. J. J.	2	1	2	—
W. H. L. J. J.	4	2	—	1
W. H. L. J. J.	2	1	—	—
W. H. L. J. J.	1	2	2	4
W. H. L. J. J.	3	3	—	—
W. H. L. J. J.	2	3	—	—
Donk. Matto				
W. H. L. J. J.	2	2	—	—
W. H. L. J. J.	2	4	—	—
W. H. L. J. J.	2	1	—	—
W. H. L. J. J.	3	4	—	—
W. H. L. J. J.	2	1	—	—
W. H. L. J. J.	4	2	—	—
W. H. L. J. J.	5	3	—	—
W. H. L. J. J.	4	3	—	—
Donk. Touste				
W. H. L. J. J.	3	1	—	—
W. H. L. J. J.	1	1	3	8
W. H. L. J. J.	1	2	1	—
Transp. 5A AA. 19 27				

Foto 3. Palmse mōisa katku surnute nimekiri 1711. aastast (EAA 3, 1, 445: 23p)

	1711	1712	1713	1714
<i>Transport</i>				
Maasta järe	54	44	19	27
Arde	3	2	-	-
Low arde	-	1	2	3
<i>Dorff Mochmaß</i>				
Wolmow Hill	2	-	-	1
Wolmow Hill	2	1	1	2
Wolmow Hill	1	1	2	2
Wolmow Hill	2	2	-	1
Wolmow Hill	3	2	-	-
Wolmow Hill	2	1	2	1
Wolmow Hill	2	1	3	1
Wolmow Hill	1	1	2	4
Wolmow Hill	-	-	4	2
Wolmow Hill	2	1	-	1
Wolmow Hill	2	1	1	1
Wolmow Hill	1	1	2	1
Wolmow Hill	2	-	4	2
<i>Dorff Mochmaß</i>				
Wolmow Hill	4	2	-	1
Wolmow Hill	1	3	5	6
Wolmow Hill	3	4	-	-
<i>Dorff Mochmaß</i>				
Wolmow Hill	1	1	3	8
Wolmow Hill	-	-	2	2
Wolmow Hill	-	-	6	2
Wolmow Hill	-	1	3	1
Wolmow Hill	1	1	3	8
Wolmow Hill	1	-	2	2
Wolmow Hill	-	-	2	3
Summa	95	70	73	89

Foto 4. Palmse mõisa katku surnute nimekiri 1711. aastast (EAA 3, 1, 445: 24)

Meetrikaraamatud katkust

Kuigi Kadrina kiriku meetrikaraamatutes on viiteid katkuepideemiaale ainult üksikutes kohtades ning konkreetsete isikutega seotult, leidub seal siiski mõningaid kaudseid viiteid. Nii pole Palmse mõisas 1711. aastal registreeritud ühtegi surnut, ilm- selt suri enamus nõrgemaid inimesi katkuepideemia ajal. Seega ei olnud epideemia- puhang mõisa maa-alal eriti pikaajaline, piirdudes vaid suhteliselt lühikese perioodiga enne 1710. aasta talvekülmade saabumist ja sellest johtuvat epideemia lõppu. Samal ajal toimus aastail 1711–1712 plahvatuslik abiellumiste kasv. Nii sõlmiti Kadrina ki- helkonnas 1711. aastal 144, 1712. aastal 67, 1713. aastal 31 ning 1714. aastal 53 abielu. Ajavahemikus 1715–1733 sõlmiti keskmiselt 27 abielu aastas. Kõige vähem – 16 abielu – 1720. ning kõige rohkem – 38 abielu – 1727. aastal.³⁶

Palmse mõisaga oli 1711. aastal sõlmitud abieludest seotud 26, kuid et osa abielu osapooli oli mujalt, abiellus 41 inimest. Nende hulgas oli ka seitse lesknaist: Simmona Jürri lesk Marret ja Pällo Marti lesk Wolber Vösult, Orroweske Peteri lesk Liso, Kotlaße Clausi lesk Ewa Vösuperelt, Rehhepappi Ado lesk Mall ja Rättseppa Marti lesk Ann Tõugult ning Palmse mõisast Rüütli lesk (*Reuters Wittwe*) Wappo.³⁷ Kui palju oli leski abiellunud meeste hulgas abielumeetrikast teada ei saa. 1712. aastal oli pulmi vaid 19 ning abiellunud inimesi 26. Leski oli nende seas vaid üks – Pitka Maddi lesk Elß, kes abiellus Jahni Marti (Pitka) Tönnoga. Aastail 1711–1712 abiellus ka kuus ka- sutütart.³⁸ Järgnevail aastail abielude arv kahanes ning jäi tavaliselt alla kümne abielu aastas.

Palmse mõisa katkupärimust

Katku laastamistöo kohta Palmse mõisa külades on säilinud ka mõningad rahvasuust üles kirjutatud lood. Nende kohaselt lähenenud katk Palmsele Narva poolt, mis on kooskõlas eespool esitatud arvamusega, et katk ei jõudnud Palmssesse Tallinna, vaid Rakvere suunast:

Kord möllanud katk jälle rahva seas, tulles Narva poolt, kus ta oma teekonda on alustanud ja liikunud Tallinna poole. Jõudes Palmse valda Kivikatku talu kohta, lõppenud äkki katku

³⁶ EAA 1227, 3, 1: 1–34p.

³⁷ Samas: 1–1p, 2p, 3p–4p.

³⁸ Samas: 1p, 5p–6p, 7–7p.

laastamistöö. Et säääl kohal oli läinud katku ratas kivide vahel katki, on ka talul säilinud [nimi] Kivikatku.³⁹

Kivikatku-nimelist pere katkunimekirjas ei mainita, kuid tegemist oli juba enne Põhjasõda olemas olnud perega, mis asus umbes poolel teel Ilumäelt Uuskülla, jäädes teest siiski mõnevõrra kõrvale.⁴⁰ Nagu nähtus katkunimekirjast, surid inimesed siiski ka Uuskülas.

Kui mõisa rannaala kõrvale jätta, oli Võsupere üks suurima suremusega küladest, seda tõenäoliselt seetõttu, et küla jäi Tallinna–Narva maanteele kõige lähemale ning katk tabas seda kanti esimesena:

Kalme männik on Võsapära küla juures, paar versta Palmse mõisast Viitna kõrtsi poole paremat kätt kiriku ja külateede vahel. Sinna on katkuajal s.o. 1710. aastal surnuid maetud. Umbes 30 aasta eest on sealt (liivakünkast karduhvlikoopaid kaevates) mitmed terved inimese kondid välja tulnud.

Aastal 1710, kui Tallinnamaal suur katk olnud, surnud Võsupära Külaotsa talus seitse inimest ära katku kätte. Andrekse peresse ei ole katk läinud – seal olnud must kass ja kukk.

Mitu aega peale katku leitud Külaotsa karjalauda seinast seitse raudnaela, mis surnud inimeste mälestuseks sinna olla löödud, sest keegi pole kirjutada oskanud.⁴¹

Katkunimekirja järgi suri seitse inimest Kotlasse Clausi peres, kus ellu jäi ainult üks naisterahvas, Kotlaße Clausi abikaasa Ewa ning ainus Võsupere pere, mis jäi katkust puutumata, oli Hanso Tönno pere, kus jäid ellu kõik kolm pereliiget. Hanso Tönno esines veel ka mõisa 1723. aasta vakuraamatus ning 1726., 1732. ja 1739. aasta draamaarevisjonides.⁴²

Osades lugudes, selgitatakse ka põhjuseid, miks katku laastamistöö Palmse mõisa külades polnud üldiselt nii suur kui mujal:

³⁹ ERA II 216, 598/9 (12) <Kadrina khk., Palmse v. ja k. – õpil. E. Kristelstein < Jakob Kuusikvald, 39 a. (1939), vt kogumikus: Hiiemäe, R. Eesti katkupärimus. – Monumenta Estoniae Antiquae. II. Tartu, 1997, lk 369.

⁴⁰ EAA 3724, 4, 1684. Kiwwikatko perest vt lähemalt: Trumm, U. Palmse talupoegade elulood 18. sajandi algusest. – SA Virumaa Muuseumid toimetised 2017, Rakvere 2017, lk .

⁴¹ E 46216/7 <Haljala khk., Palmse v. – A. Seemann, vt kogumikus: Hiiemäe, R. Eesti katkupärimus. – Monumenta Estoniae Antiquae. II. Tartu, 1997, lk 224.

⁴² DSHI 190, Estland 245: 10; EAA 1227, 3, 1: 3p; EAA 3, 1, 460: 77p; EAA 3, 1, 469: 5p; EAA 3, 1, 475: 3p.

Sõdade ajal käinud Palmse rahvas Vatu iies ja Lemingi metsas katku eest paus. Vatu iieski surd inimesi. Katk akand säält Lemingi metsa menema, aga tõllaratas lähend Katkusoonde katki – ei ole pääst.⁴³

Siinkohal mälestused küll eksivad, sest katku surnuid polnud lisaks Lemminge perele ka üheski teises Vatu küla peres. Lemminge metsa ja Vatu hiit kui katku-aegseid varjupaiku kirjeldas Johannes Sõsteri teadete põhjal ka Jaan Jung:

Palmse wallas Loobu jõe ääres metsa sees on üks talu, mille nimi Lemmingi on. Wanajutu järele olewat seal jahijumal Lemmingi elanud. Sellest ka koha nimi. Wõhma ja Wõsu küla wahel on ka Lemmuselja ehk Lemmingiselja koht. Loobu jöel näikse siin niisamasugune tähtsus olema, kui Wõhandu jöel Wõrumaal. Siin on olnud Lemmingimets, jões Lemmingikari (madal, kiwine koht), siis sügaw jõehaud Lemmingi talu kohal, siis Hiimets jõesuu ligidal, Uku haud Wihasoo külas, Hiiekoht ülemal pool Wihasoo küla, Kalmenõmm jne.⁴⁴

Seal Lemmingimetsa kõrwas on üks wäike soon, mida Katkusooneks hüütakse. Sellest soonest räägib rahwas: Enne, kui palju sõdasid, näljaaegu ja katkused olnud, põgenenud Palmse rahwas ikka Watkuhiide ja Lemmingimetsa ja leidnud sealt warjupaika. Kord olnud aga nii suur katk, et pühas hiieski inimesed surnud. Aga Lemmingimetsa ei ole katk ommeti mitte pääsnud. Katkusoones läinud katku tõllaratas katki ja katk jäänud pidama. Sellepärast hüütakse seda soont Katkusooneks. Wist on Lemminge koht wana pelgupaik olnud.⁴⁵

Kahjuks pole Vatu hiit ega Lemminge metsa mõisa omaaegsetel kaartidel tähistatud, kuid 1864. aasta kaardil kandis Vatu külast idas asuv põld nime Ije wälli. Samal kaardil asus Tõugu külast edelas ka Katkokoppel, millega seoses ühtegi rahvapärimumst siiski teada ei ole.⁴⁶

Kui katk oli tulnud, märkis ta surmale määratud erilisel moel, kas torkides neid oma odaga või võttis neid, kes maast leitud asju üles korjasid:

⁴³ ERA II 198, 117 (160) < Haljala khk. – H. Länts (1917), vt kogumikus: Hiimäe, R. Eesti katkupärimus. – Monumenta Estoniae Antiquae. II. Tartu, 1997, lk 369.

⁴⁴ Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 155.

⁴⁵ Samas, lk 155–156.

⁴⁶ EAA 3724, 4, 1684.

Joosep Viitmann ütles: Minu ema rääkis, et ennevanast on katk majasse sisse tulnud ja odaga torkanud ja keda ta torkanud, see on kohe surnud. Ka tee peal on inimestele vasta tulnd ja odaga torkanud, ka need on ikke kohe surnud.⁴⁷

Katk on niisugune olnud, et on ennast iga näule moondanud. Vahel on rätтик tee peal maas olnud ja kes selle ära võtnud, surnud katku. Vahel olnud raha ja mõni muu hele asi, kes selle ära võtnud, surnud katku, ja nii edasi. Kes aga midagi leidnud ja ära võtnud, see surnud, sest katk on ennast mitmele näule moondanud.⁴⁸

Järgnev lugu maa tühjenemisest sõja ja katku tõttu ning metsakasvanud põldudest sidus omavahel kokku sõja ja sellele järgnenud epideemia:

Palmse mõisast pool versta ülespoole on üks suur metsasalk, hüütakse Jussimäe männik.⁴⁹

Seal metsas on tihti veikseid kivihunnikuid, mis on näha, et on hunnikusse pantud. Mina küsisin ühe vana inimese kääst, kas tema teab, kust need kivihunnikud on sinna suure metsa siginud. Tema rääkis: „Kui mina veel veike laps olin, siis kasvas seal metsa all mõnes kohas maasikaid. Meie saunas oli üks vana mees, kes mõisast armuleiba sai. Meie läksime sellega seltsis senna maasikale. See vana mees rääkis: „Enne on meie maal palju inimesi elanud, siis on see mets põld olnud ja need kivid on põllult hunnikusse aetud. Suur sõda on tulnud ja palju inimesi on ära tapetud, nõnda, et maa üsna lagedaks on jäänud. Selle järel tulnud suur katk, see on kõik inimesed ära tapnud. Siis on põllud söödiks jäänud ja metsa kasvanud.

Siis on nii vähe inimesi olnud, et kui teise inimese jälje on leidnud, siis on sellele suud annud.

Seie maale on aga üksainus paar, poiss ja tüdruk järele jäänud ja neist on uued inimesed siginud.⁵⁰

Arvatavasti on eelnev teade kirjalikest allikatest mõjutatud, kuna kordab klišeelikke lugusid inimeste jalajälgedele suu andmisest ja ühest inimpaarist, kelle järglased kõik ülejäänud inimesed olla. Siin võib näha ka Vana Testamendi Aadama ja Eeva ning ülemaailmse veeuputuse loo mõjusid, kus samuti üks paar tervele rahvale taas aluse pani.

⁴⁷ E 21233 <Haljala khk., Palmse v. – D. Pruhl < Josep Viitmann, 50 a. (1895), vt kogumikus: Hiiemäe, R. Eesti katkupärimus. – Monumenta Estoniae Antiquae. II. Tartu, 1997, lk 177.

⁴⁸ Samas, lk 168.

⁴⁹ EKI kohanime kartoteegi järgi: Jussimägi oli Sagadi ja Palmse mõisa tee vaheline kungas. http://heli.eki.ee/otsing/index.php?khk=kad&d_info=g-j&om=eki1&st=426687&a=101 (03.09.2016)

⁵⁰ E 21220/1 < Haljala khk., Palmse v. – D. Pruhl < M. Ojaver, üle 70 a. (1895), vt kogumikus: Hiiemäe, R. Eesti katkupärimus. – Monumenta Estoniae Antiquae. II. Tartu, 1997, lk 168.

Kokkuvõte

Katk levis Virumaale Lätist mööda Valga–Tartu–Rakvere maanteed, mitte Tallinna kaudu, nagu varem arvatud. Seda võimendasid 1708. aasta hilissuvel ja varasügisel venelaste ja rootslaste vahel toimunud sõjategevusest ja 1709. aasta halbade ilmastikuolude tõttu toimunud ikaldusest põhjustatud toiduainete puudus ja sellest tulenev alatoitumus.

Palmse mõisa pered said katku läbi kannatada mõõdukalt, katkunimekirja järgi suri umbes pool kõigist taluperede liikmeist. 1712. aasta inkvisitsioonist nähtus, et vabadike hulgas oli suremus suurem, umbes 80% kõigist pereliikmetest. Kõige haavatavamad katku suhtes olid merele avatud Võsu ja Eru rannapered ning Tallinna–Narva maantee läheduses asetsenud Võsupere. Külade vahel võis tähendada suremuse osas väga suuri erinevusi. Kui Võsul ja Erus jäi ellu alla 10% taluperede liikmeist ning Võsuperes pisut üle kolmandiku, siis Vátku metsakülla katk ei jõudnudki.

Palmse mõisas pärast katkuepideemiat 1711. aastal elanud inimesed

Uno Trumm

Sissejuhatus

Kuna Palmse mõisa katkunimekirja ja 1712. aasta inkvisitsiooni andmed ei anna täit ülevaadet Palmse mõisa rahvastiku kohta katkueelsel ja -järgsel ajal, tekkis küsimus, ega ole seda probleemi võimalik lahendada muude rahvastikuandmeid esitavate allikate, nagu näiteks Kadrina kihelkonna kirikuraamatute ja adramaarevisjonide abil.

Kadrina kihelkond on ses mõttes heas seisus, et katkujärgsel ajal hakati seal meetrikaraamatuid pidama juba 1711. aastal. Kahjuks on arhiivis 18. sajandist olemas küll ainult 1711.–1734. aasta sünni-, matuse- ja abielumeetrika. Nende järgi toimus esimene laulatus kihelkonnas 14. veebruaril, esimene ristimine 18. veebruaril ning esimene matus 4. juunil 1711. Viimased sissekanded on tehtud aga 1734. aasta aprillis.¹ See seab piirid adramaarevisjonide rahvastikuandmete kasutamisele, kuna kirikuraamatute andmeid saab võrrelda ainult 1726. ja 1732. aasta adramaarevisjonide andmetega. Vähesel määral oli võimalik kasutada ka mõisa 1723. aasta vakuraamatu andmeid.²

Rahvaarvu leidmine loomuliku iibe abil

Tänu säilinud meetrikaraamatutele on võimalik välja arvutada Palmse mõisa loomulik iive ajavahemikus 1711. aasta algusest kuni esimese enam-vähem korraliku talurahva revisjonini, mis Palmse mõisas viidi läbi 23. märtsil 1726. Lahutades adramaarevisjoniaegsest inimeste arvust loomuliku iibe, saab mõisa elanike arvu 1711. aasta juu-ni seisuga. Kui neile omakorda liita katku surnud inimeste arv, saab mõisa elanike arvu enne katkuepideemia algust. Seega on võimalik välja selgitada 1711. aasta katkunimekirja ja 1712. aasta inkvisitsiooni arvestusest välja jäänud inimeste arv. 1726. aasta adramaarevisjon toimus Palmse mõisas 23. märtsil 1726, selle vakuraamatu kohaselt elas mõisa talu- ja vabadikuperedes 584 isikut, kellest 315 olid mehed ja 268

¹ EAA 1227, 3, 1: 1, 64, 363.

² EAA 3, 1, 460: 35p, 77p–86, 311, 425p; EAA 3, 1, 469: 1–14; DSHI 190, Estland 245: 7p–9.

naised. Ühe lapse soolist kuuluvust ei olnud võimalik ka kirikuraamatute abil täpsustada.³

Tabel 1. Palmse mõisa talurahvas 23. märtsil 1726 toimunud adramaarevisjoni vakuraamatu alusel⁴

Tööjõulised mehed (15–60 aastat)				Alaealised (alla 15-aastased)		Töövõime- tud (üle 60- aastased)		Võõrad inimesed			Kõik kokku
Peremehed	Pojad ja sulased	Perenaised	Tütred ja tüdrukud	Poisid	Tüdrukud	Mehed	Naised	Mehed	Naised	Lapsed	
67	94	78	40	117	112	34	36	2	1	3	584

Esimesed lapsed Palmse mõisas – Reoia Seppa Abrami kaksikud Jahn ja Madli – sündisid 17. juunil 1711 ning ühtekokku sündis enne 23. märtsi 1726 Palmse mõisa taluperedes 292 last, kellest 143 olid poisid ja 149 tüdrukud. Kuna adramaarevisjonis ei arvestatud mõisarahvast, on nende lapsed ka käesolevast arvestusest välja jäätud, v.a aednik Maddise ja Kokk Jahni lapsed, kuna nende pered olid adramaarevisjoni vakuraamatus üles tähendatud. Samas ajavahemikus suri taluperedes kokku 82 inimest (41 meest ja 41 naist). Seega oli mõisa rahvastiku loomulik juurdekasv 210 inimest, kellest 102 olid mehed ja 108 naised. Lahutades saadud väärtused 1726. aasta adramaarevisjoni rahvaarvust 584 inimest, saab Palmse mõisa rahvaarvuks 1711. aasta suvel 374 inimest, kellest 213 olid mehed ja 160 naised.

Selleks, et välja selgitada mõisa võimalikku elanike arvu enne katku, tuleb elavate inimeste arvule – 374 inimest – liita katku surnud inimeste arv. 1712. aasta inkvisitsiooni järgi oli surnuid 229, 1711. aasta katkunimekirja järgi 162. Kuna katkunimekiri käsitles ainult taluperede pereliikmeid, jättes vabadikud arvestusest välja, on õigem kasutada 1712. aasta inkvisitsioonis ära toodud surnute arvu – 229 inimest. Kui liita

³ EAA 3, 1, 460: 85p–86.

⁴ Samas: 77p–86.

see iibe alusel välja arvatud elanike arvule, saab mõisa katkueelseks rahvaarvuks 603 inimest. Seega suri katku ainult 37,98% kogu mõisa rahvastikust.

Tabel 2. Palmse mõisas taluperedes ajavahemikus 22. juuli 1711 kuni 23. märts 1726 sünnimeetrika andmeil sündinud lapsed⁵

	1711	1712	1713	1714	1715	1716
Poisid	10	15	8	7	15	8
Tüdrukud	11	12	16	8	11	7
Kokku	21	27	24	15	26	15

	1717	1718	1719	1720	1721	1722
Poisid	11	4	6	10	7	11
Tüdrukud	6	9	10	10	10	13
Kokku	17	13	16	20	17	24

	1723	1724	1725	1726	Kokku
Poisid	7	12	7	5	143
Tüdrukud	7	8	10	1	149
Kokku	14	20	17	6	292

Tabel 3. Loomulik iive Palmse mõisas ajavahemikus 22. juuli 1711 kuni 23. märts 1726 meetrikaraamatute andmeil⁶

	1711	1712	1713	1714	1715	1716
Surmad	0	4	7	2	6	4
Sünnid	21	27	24	15	26	15
Iive	21	23	17	13	20	11

	1717	1718	1719	1720	1721	1722
Surmad	3	4	1	8	6	7
Sünnid	17	13	16	20	17	24
Iive	14	9	15	12	11	17

	1723	1724	1725	1726	Kokku
Surmad	5	10	12	3	82
Sünnid	14	20	17	6	292
Iive	9	10	5	3	210

⁵ EAA 1227, 3, 1: 67–240.

⁶ Samas: 67–240, 363–395p.

Samas ei pruugi 1726. aasta adramaarevisjoni andmed samuti täiel määral tegelikkusele vastata, sest kui võrrelda revisjoni vakuraamatus ja meetrikas nimetatud peresid, siis paistab silma, et esimeses pole kõiki peresid nimetatud. Nii on sealt puudunud Tammisspea, Leppispea, Korjuseoja, Simmona ja Mahalluste pered. Seega võis tegelik rahvaarv 1711. aastal ja enne katku olla veel mõnevõrra suurem.

Rahvaarvu selgitamine meetrikaraamatute abil

Teine meetod tugineb ainult kirikuraamatutele ning seisneb katku ajal elanud ja ellu jäänud inimeste väljaselgitamisele meetrikaraamatute abil nii, et ellujäänuiks loetakse kõik isikud järgmiselt: 1) kõik surmameetrikasse kantud isikud, kes olid sündinud hiljemalt 1710; 2) kõik abielumeetrikasse kantud, kes abiellusid hiljemalt 1726. aastal, eeldusel, et noorimad abiellujad olid vähemalt 16-aastased; 3) kõik sünnimeetrikas nimetatud lapsevanemad kuni 1726. aasta lõpuni, eeldusel, et esmasünnitajad olid vähemalt 16 aastat vanad; 4) ristivanemate nimekirja kantud isikud kuni 1726. aasta lõpuni, eeldusel, et ristivanemateks ei olnud alla 16-aastased isikud. Usutavasti jääb sel juhul küll osa isikuid loetelust välja, nt vanemad kui 16-aastased abiellujad, kuid neid ei ole võimalik arvestada, sest abiellujate vanuseid meetrikas ei nimetata. Kuna ka sünnimeetrika ei anna andmeid vanemate vanuse kohta, ei saa 16-aastastest vanemate esmasünnitajatega arvestada. Seega oli mõisa tegelik rahvaarv selle meetodiga saavutatud tulemusest mõnevõrra suurem, kuid arvestada tuleb asjaoluga, et tõenäoliselt võis mõni isik sattuda nimekirja ka kaks või isegi enam korda. See puudutab eriti sulasrahvast, kes võisid ühel aastal ette tulla ühes, mõnel teisel aastal aga teises peres. Kuna neid nimetati sageli vaid eesnimedega, pole vahe tegemine võimalik. Kahjuks ei pidanud pastor alati vajalikuks märkida meetrikatesse inimeste elukohti ei küla ega ka mitte mõisa täpsusega, emade andmed ilmusid sünnimeetrikasse alles 1729. aastast alates ning surnud naised ei nimetatud ka alati nimepidi vaid identifitseeriti hoopis oma meeste leskede või abikaasadena. Seepärast on ka lisatud talurahva nimekirjas juhtudel, kui naise nime pole teada, kuid ema peab sündival lapsel lisaks isale siiski olema, nimetatud teda kui abikaasat. Tuli ette, et üht ja sama inimest nimetati erinevate nime-

dega ning vastupidi. Puhuti olid meetrikaraamatuisse sisse lipsanud inimlikust eksi-
misest põhjustatud valeandmed. Seetõttu ei pruugi järgnevad, meetrikaraamatute
läbitöötamisel saadud andmed olla sajaprotsendiliselt täpsed.

*Tabel 4. Palmse mõisa talurahvas 1711. aastal ajavahemiku 1711–1734
meetrikaraamatute, 1723. aasta vakuraamatu ja 1726. aasta adramaarevisjoni vaku-
raamatu järgi⁷*

	Kokku		
	Mehi	Naisi	Kokku
Võsupere	42	47	89
Muike	13	17	30
Ilumäe	7	6	13
Võhma	52	48	100
Uusküla	29	38	67
Tõugu	27	28	55
Vatku	23	35	58
Võsu	30	31	61
Eru	11	14	25
Hajatalud	60	60	120
Oruveski	7	11	18
Joaveski	17	17	34
Korjuse	4	1	5
Kõnnu	6	9	15
Porgaste	8	6	14
Lemminge	2	3	5
Põdralõppe	4	4	8
Korjuseoja	2	3	5
Laviku	6	3	9
Tammispea	2	2	4
Lepispea	2	1	3
Talurahvas	294	324	618
Mõisarahvas	17	19	36
Kokku	311	343	654

⁷ EAA 3, 1, 460: 77p–86; EAA 1227, 3, 1: 1–425p; DSHI 190, Estland 245: 7p–9.

Andmed on kokku võetud tabelis 4 ja artiklile lisatud Palmse mõisa talurahva nimekirjas. Nende kohaselt oli mõisa talurahva oletatav suurus 1711. aastal 618 inimest, kellest 294 olid mehed ja 324 naised. Lisaks neile kuulus mõisarahva hulka vähemalt 36 inimest, 17 meest ja 19 naist, seega elas mõisas kokku 654 eesti soost inimest, kellest 311 olid mehed ja 343 naised. Kui lisada neile 1712. aasta inkvisitsiooni andmeil surnud 229 inimest, saab mõisa talurahva koguarvuks enne katku 847 inimest ning ühes mõisarahvaga isegi 883 inimest. Seega oleks katku surnute osakaal 27,04% talurahvast.

Kahjuks pole võimalik iibe arvutuste kontrollimiseks kasutada 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu materjale, kuna seal on selgelt suur osa mõisa talurahvast jäänud nii mõisa kui ka revisjonikomisjoni vakuraamatusse sisse kandmata.⁸ 1739. aasta vakuraamatut, mis tundub olema eelmistest oluliselt täielikum, ei ole võimalik kasutada, kuna olemasoleva kirikuraamatu sissekanded nii kaugele ei ulatu.

Tabel 5. Palmse mõisa talurahva arv aastail 1710 ja 1711

	1710	1711
1711. aasta katkunimekirja järgi	372	165
1712. aasta inkvisitsiooni järgi	409	180
Iibe järgi	603	374
Meetrikaraamatute järgi	847	618

Kokkuvõte

Juhul kui eelpool toodud arutlused ja arvutused peavad paika, on võimalik – kuigi ühe mõisa andmed pole muidugi kuigi representatiivsed – seada kahtluse alla seni valitsenud arusaama 1710.–1711. aasta katkuepidemia laastamistöö kohta Eestimaal ning korrigeerida oluliselt Põhjasõja lõpuperioodi demograafilise katastroofina kujutatavat rahvastikuteooriat.

⁸ EAA 3, 1, 469: 1–14.

Lisa 1.

Palmse mõisa talurahva nimekiri 1711. aastal ajavahemiku 1711–1734 meetrikaraamatu, 1723. aasta vakuraamatu ja 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi.⁹

Võsupere

Adratalupojad

Hanso Maddi (Maddiβ) ja Kaddri

Hanso Maddi sulane Thomas

Hanso Tönno ja May

Hanso Tönno poeg Abraham

Hanso Tönno Maddi ja Kaddri

Hanso Tönno Andres (Andreß)

Hanso Tönno sulane Jahn ja abikaasa

Hanso Tönno sulane Ado

Hanso Tönno tüdruk Kay

Otsa Tönno (Otsa Thoma Tönno) ja Trino

Reino Jahn ja abikaasa

Otsa Ado ja abikaasa

Kiwwikatko Mick (Mik) ja Ann

Kiwwikatko Miku Maddi (Kiwwikatko Maddi) ja Ann

Kiwwikatko Micku tütar Kaddri

Kiwwikatko Micku tütar Kert

Vabadikud

Ustallo Jahn ja Tyo

Ustallo Jahni tütar Greth

Matzo (Matso) Jürri ja Ewa

Matzo Jürri tüdruk Marri

Matzo Jürri tüdruk Kay

⁹ EAA 1227, 3, 1: 1–425p; EAA 3, 1, 460: 77p–86; DSHI 190, Estland 245: 7p–9.

Waino Mart ja Ewa

Körwe Körtzi Jahn (Körtzi Jahnn) ja May

Körwe Körtzi Ado

Körwe Körtzi Jahni poeg Jacob (Körwe Körtzi Jak) ja May

Ratseppa Jahn Körwe Körtsisist

Rätsepp Körwe Körtzi Jaak

Reeoia (Reoa) Mik ja abikaasa

Porkaste (Reeoia?) Miku ema Madli

Pitka Jaagu lesk Kaddri

Pitka Tönno Jacob (Reoa, Reoia Jak, Pitka Jaak) ja Madli

Pitka Jako teine abikaasa Leno

Pitka Tönno Jürri (Pitka Jürri, Tönno Jürgen, Reoia Tönno Jürri)

Reoa Maddise sulane Ado

Reoia Seppa Abram

Reoia Marti abikaasa Madli

Reoa Marti tütar Greth

Oiaärdse (Oaärdse, Oaärdsche, Oja Ere) Gustav (Koka Jürri Gustav) ja

Wappo (Wolber, Oiaärdse Rüttli lesk)

Oiaärdse Gustavi õde Trino (Trin)

Poisma (Poißma) Kubja Jaak

Poisma Kubja Jürri lesk Kay

Poisma Jürri poeg Jürri (Jürg, Peusma Jürri)

Poisma Jürri tütar Kert

Peußma Jürri tütar Kay

Poißma Kubja kasvandik Kaddri

Nano Jürri poeg Jack ja abikaasa

Soärdse (Sohere, Soh Ere, Soäre) Thomas ja May

Küt (Schüt) Jahn (Johann) ja May

Soärdse (Sohere, Soh Ere, Soäre) Hindrich ja Kaddri

Kiwwikatko Jack ja abikaasa

Muud

Puujalla Rättseppa Abraham ja Marri
Clauße Jürri Jahn ja Elß
Thoma Ado ja May
Hanso Marti abikaasa Leen
Mikko Thomas ja Madli
Mikko Thoma Ado ja May
Hinno Jürri
Clemetti (Klementi) Jahni (Jaaku?) poeg Tönno ja Trino
Mikko Mart ja Ewa
Mikko Marti abikaasa Ann

Muike

Muike vanapere (*altgesind*) Muike Wannaperre Jack ja Madli

Muike Wannaperre Jacu poeg Abraham (Wannaperre Abraham) ja Madli
Muike Wannaperre Jaaku pojapoeg Jakob ja Mall
Muicke Wannaperre Jacko poeg Tönno ja Elß
Wannaperre Jaaku poeg Jahn
Muike Wannaperre Jürri lesk Ann
Muike Wannaperre Johan
Muike Wannaperre sulane Jac
Muike Wannaperre Jacku tüdruk Madli
Muike Wannaperre tüdruk Kert
Muike Wannaperre tüdruk May
Muike Jacku sulase Jahni abikaasa May

Muike noorpere (*neugesind*) Jacob (Jakob) Muick (Muike Jaak) ja lesk Elß

Jacob Muiki esimene abikaasa Anno
Muike Jacobi tütar Kay
Muicke nore perre Jürri (Jürgeni) lesk Ann
Jacob Muicki sulane Johan ja May

Jakob Muiki sulane Ado

Jacob Muiki sulane Jac (Muike norperre sulane Jaak)

Muike norperre sulane Wolmer

Jacob Muiki tüdruk May

Muike Jacobi tüdruk Ewa

Muike tüdruk Ann

Muike nore perre karjapoiss Jahn

Ilumäe

Iloma Kubja Jürri (Jürgen) ja May

**Iloma Kubja Tönno (Iloma Tönno, Muike Wannaperre Hanßu poeg Tönno)
ja Kay**

Iloma Mick (Illomäe, Iloma Hansu Mick, Muike Hansu poeg Mik) ja
Barbo

Muike Wannaperre vanaisa Hans

Wannaperre Hanßu poeg Hanß

Muike Hanso tütar Elß

Iloma Wanna Kubjas Jaak

Iloma Kubja abikaasa An

Iloma Hansu abikaasa Ann

Iloma Hansu Jac (Iloma Jak)

Võhma

Adratalupojad

Piskeße (Pißikeste, Pißkeste) Thomas ja Elß

Naugaste Thomas ja Kay

Naugaste Thoma tüdruk Kaddri

Naugasto Thomase kasutütar Ann

Naugaste Thomase sulane Maddis

Tönnokeste Jak ja abikaasa

Tönnokesse Peter

Tönnokesse Peteri tütar May

Tönnukse Maddi abikaasa Madli

Tönnokese Jaaku ema Elß

Kanguste (Kangusto) Mick (Mik) ja May

Kangusto Micku tüdruk Kay

Kingo Jürri ja Elß

Kingo Jürri kasupoeg Mik ja abikaasa

Kingo Mart ja abikaasa

Peerna (Berend) Ado ja abikaasa

Pärna (Perna) Mick (Mik)

Wälja (Welja) Jahn ja May

Wälja Jürri ja Ann

Ringa (Rinka) Maddi ja Ann

Ringa (Rünga) Jac ja Kay

Ringa Laur

Reo (Rehe) Mart ja abikaasa

Jära Jack (Jera Jaak) ja May

Jära Ado

Jära Ado Thomas ja May

Wolmeri Gustav (Gusto) ja Madli

Nömme Ado ja Madli

Reino Peter ja May

Reino Petri tütar Ann

Kanguste (Kangusto) Jahn ja abikaasa

Reo Maddis ja abikaasa

Vabadikud

Clausse Jürri Maddi (Clausse Madis, Maddi) Tyo

Clausse Jürri (Clauße Jürgen) ja mõisa karjanaine Trino

Piðikeße (Piðkeste, Piskeste) Mick ja Marri

Reino Jürri ja May

Reino Hans (Hanß) ja Kert

Matzi Jahni Jak ja abikaasa

Matso Jahn

Brauer Rein ja abikaasa

Pruli Reino Mik

Mahalluste Jack

Muud

Clausse Jacob (Jack) ja abikaasa

Naugaste Mick ja Mai

Reo Jürgen

Reo Peter

Reo Tönno lesk

Reo Tönno Ado (Reo Ado)

Wolmeri Jürri

Wolmeri Jahn ja abikaasa

Wolmeri Mart ja Madli

Wolmeri Mick ja Madli

Wälja Jürri ja May

Wälja Thomas (Wälja Jürri Thomas) ja Elß

Wälja Jürri Thomase sulane, May vend Mik

Gerth Matthiesseni sulane Jürri ja abikaasa

Ustallo Jahn (Vöhma Körtso Jahn) ja Kaddri

Ustallo Jahni Jak (Uetallo Jak) ja May

Kingo Maddis

Pitka Pärend ja Kaddri

Pitka Pärendi tütar Kay

Kutsari Jürri lesk Els

Tõugu

Adratalupojad

Jürri Hans (Hanß) ja May

Jürri Hanso Jürg

Rehhepappi Maddi (Reyepappi, Tauko, Touko Maddi) ja Ewa

Maddi ema Rehhepappi Maddi Wannamoor Tyo

Rehhepappi Maddi Gustav ja Madli

Rehhepappi Maddise tüdruk Mai

Tauko Maddi sulane Mart

Rehhepappi Maddi sulane Gustav ja Marti Jürri tütar

Ustallo Jürgen (Jürri) ja Ann

Ustallo Jürri tütar May

Marti Mik (Marti Jürri Mick) ja Kaddri

Marti Miku sulane (kasvandik) Maddi ja abikaasa

Plikuse Hanso Jürri ja Mall

Vabadikud

Marti Mart ja Anno

Marti Marti poeg Ado ja abikaasa

Muud

Ado Jürri ja Mall

Rehseppa Maddi

Rättseppa Jürri Hans ja abikaasa

Muicke Jürri Jahn ja Madli

Erro Ado perenaine Ewa (Erro Ado lesk Ewa)

Erro Ado Hans ja Madli

Erro Ado poeg Tönno ja Kay

Sureperre Maddi (Suhreperre Maddiß) ja Ewa

Sepa Jürri

Touko Miku abikaasa Kaddri

Touko Jahn

Jürri Jacob ja May ja Madli

Rehhepappi Jürri poeg Maddis ja Madli

Uusküla

Adratalupojad

Pitka (Jahni Marti) Tönno ja Elß

Pitka Tönno tütar Kert

Rütel (Reuter, Rüttri, Rütter) Fredrick (Friedrich, Wredrick, Wredrik) ja

Kay

Reuter Fredriko Jürri (Jürri) ja Trino

Rüttri Fredricku tütar Mall

Rüttri Wredriko Tönno

Nano Arni Jack (Nano Jak) ja Anno (Ann)

Nano Arni Thomas (Nano Thomas) ja Ewa

Thoma Andres (Andreß) ja Kaddri

Jahni (Jani, Johani) Mart ja Kaddri

Jahni Marti Maddy (Jahni Maddi) ja abikaasa

Jahni Marti Mick ja May

Thoma Maddi ja Mall

Prassi (Praßi) Tönno ja Ann (Anno)

Prassi Tönno Thomas ja abikaasa

Praßi Tönno tüdruk Madli (Maddell)

Praßi Jahn (Johan) ja Kaddri

Praßi Jahni poeg Jürri

Reuter (Rütli, Rütter, Wanna) Claus ja Kert

Reuter Clausi (Rüttri Klausse) tütar Kay

Reuter Klausu tütar Ann

Muud

Prassi Jürri lesk Kaddri

Prassi Mik ja tema lesk

 Praßi Miko (kasutütär) tüdruk Madli

Hansso Jako ja abikaasa

Nömme Johan ja abikaasa

Nano Ado ja May

Nano Arend ja Marret

Nano Arni Jürri (Nano Jürri, Jürgen) ja Elß

Liwkatko Peter ja Mall

 Liwkatko Peteri tütar

 Liwkatko vabatmees (*Freykerl*) Jahn

Pitka Maddise lesk Elß

 Pitka Maddi tütar May

 Pitka Maddi Tönno

Pitka Andreße poeg Jaak ja Leno

Thoma Hansu lesk

 Thoma Hansu poeg Jaac ja Ann

Thoma Jürri ja Kaddri

Rüttli Jürri poeg Peter ja Tyo

Hindriku Jürri abikaasa Trino

Madiße Jürri abikaasa Ann

Vatku

Adratalupojad

Hanso Jürri (Jürgen, Jürg) ja Leno (Leen)

 Hanso Jürri esimene abikaasa Elß

 Hanso Jürri tüdruk Kaddri

 Hanso Jürri tüdruk Ewa

Hanso Hans ja abikaasa

Hanso Hanso sulane Maddi

Petri Jac (Watko Jack, Hanso Petri Jack) ja Mall

Petri Jacu vabaabielunaine Kay

Petri Jaku ema Kert

Watko Jacku abikaasa Mall

Petri Jaaku tütar Madli

Petri Jako Tönno ja Elß

Petri Jako poeg Peter (Watko Jako poeg Peter) ja May

Petri Jaku tütar May

Watko Jako poeg Hans

Petri Jako Ann (Watko Jaaku) tütar Ann

Petri Jacku kasvandik Leno

Watko Tönno Hans (Hanß) ja Kaddri

Watko Hanßu esimene abikaasa Kay

Tönno Hanso Miku tütar Madli

Jaco Jac ja Mall

Jako Jako (Jaaku) poeg Hans

Vabadikud

Pertli Tönno ja Anno

Pertli Tönno poeg Maddi

Aso Thomas (Aso Peter Thomas) ja Kaddri

Aso Thomase abikaasa Kaddri ema May

Aso Mart (Aso Petri Mart)

Rätsepa (Rettseppa) Tönno ja abikaasa

Muud

Petri Peter ja May

Jürri Thomase abikaasa Elß

Jako Hans (Watko Hans) ja Elß (Ello)

Watko Hanso abikaasa Mall

Jaco Hansu poeg Ado (Watko Hanso Ado, Jako Hanso Ado)

Watko Tönno ja abikaasa

Watko Tönno poeg Tönno

Watko Maddi Jürri abikaasa Kaddri

Jako Maddi poeg Maddi

Perdli Jack ja abikaasa

Jürri Andrese abikaasa Kert

Wahhi Hindriko abikaasa Marri

Petri Ado tütar May

Otza Jacku abikaasa Mall

Niggola Jaco Maddi ja Tyo

Petri Jani tütar May

Eru

Rannatalupojad

Erro Hans ja Madli

Erro ehk Kingo Abraham ja Ewa

Erro Seppa Arendt (Arn) ja Leno

Muud

Kasiko Seppa Thomas ja Gret

Kasiko Seppa Thomase poeg Peter

Kasiko Seppa Thoma poja Thoma abikaasa Gret

Kasiko Seppa Andrese (Kaßiko Schmied Andreß, Erro Seppa Andres) abikaasa

Elß (Els)

Erro Seppa Andrese kasupoeg Jakob ja abikaasa

Kasiko Seppa Poig Jahn Erro Rannast (Kasiko Seppa Jahn) ja Elß (Ello)

Kasiko Seppa abikaasa Marret

Erro Körwe Jack ja Marri

Erro Körwe Jahn

Erro Körwe Jürgeni lesk Len (Körwe Jürri lesk Leno)

Withna Erro Körwe Micku lesk Madli

Clause Jahn ja abikaasa

Clause Jahni tütar Kaddri

Võsu

Rannatalupojad

Männiko Tönno

Wolmeri Jürri ja Trino

Stalli (Talli) Andreß ja Elß

Reino Jürri ja Ann

Mikko Mik ja abikaasa

Pello (Pällo) Jahn ja Wolber

Pällo Jahni Jack (Jak) ja Anno

Vabadikud

Pitkapeh Thomas ja abikaasa

Kingo (Kingko) Jahn

Andrese (Andreße) Jahn ja Leen

Lemmoselja Tönno

Lemmoselja Jürri ja abikaasa

Lemmoselja Jürri poeg Jürri

Lemoselja Jürri Poik Maddiß

Lemmoselja Jaaku tütar

Pikuße (Plikkuße, Plickose) Jak ja Anno

Pilli Jahn ja Elß

Erro Körwe Seppa Jürri (Jürgen) ja Kay

Erro Körwe Seppa Jürri sulane Jürri

Erro Körwe Peter ja Els ja Marri

Saeweske (Sae) Mart ja Madli

Saeweske Mardi poeg Gustav

Sae Marti poeg Jahn

Sae Marti Mik

Saeweske Marti (Säge Müller) tütar Madli

Simmona Mart ja Leen (Leno)

Simmona Jürri lesk Marret

Muud

Tüllli Matze tütar Greth

Kotlaße Mick

Mikko Jack (Jac) ja Ann (Anno)

Miko Andreße tütar Anno

Perdli Marti Jahn ja Wolber

Leno Jahn ja abikaasa

Wanna Jürri ja abikaasa

Wanna Jürri Jürri abikaasa Trino

Körtzi Tönno Tönno

Körtzi Tönno tütar Elß

Körtso Tönno tütar Kay

Reino Ado abikaasa Kert (Reino Kert)

Reino Ado tüdruk Elß

Reino Ado tüdruk Marri

Hajatalud

Oruveski

Orroweske Jac (Jacob, Jaak) ja Ann

Orroweske Peteri lesk Liso

Orroweske Jack ja Greth

Orroweske Hindrich ja Kaddri

Orroweske Maddis ja abikaasa
Orroweske Jürri tütar May
Orroweske Jaaku kasupoeg Jaak ja Ewa
Orroweske möldri sulane Jahn ja May
Orroweske Jaaku sulane Tawet
Orroweske tüdruk Leno
Orroweske Jacku tüdruk Kaddri
Orroweske tüdruk, Räggala Marti tütar Leno

Joaveski

Joaweske Jürri (Joaweske Jürri Jürri, Jürg)

Joaweske *Alte Mutter* Mall (Joaweske Mall)
Joaweske mölder Jürgen ja Elß
Joaweske mölder Jürgeni poeg Hanß (Joaweske Hans) ja Madli
Joaveski möldri Jürri poeg Johann
Joaweske mölder Jürri tütar Ann
Joaweske Jürri kasutütar May
Joaweske Jürri tütar Mal
Joaweske Jaku abikaasa Ann
Joaweske Jürri vend Arend
Joaweske Tönno Jacob (Jack)
Joaweske Tönno Tönno
Joaweske Jürri sulane Jürri (Rihmo Jürri)
Joaweske mölder Hanßu tüdruk Kay
Wanna Jahn ja abikaasa
Metsavaht Jahn ja abikaasa
Joaweske Rätsepp ja abikaasa
Joaweske sepp Jürgen Wulff ja abikaasa

Jacob Falck

Jacob Falcki poeg Jacob ja abikaasa

Joaweske Jacob Falki tütar Maddli

Jacob Falcki tütar Barbo

Jacob Falki poeg Tönno (Joaweske Jacobi Tönno, Joaweske Falki Tönno)

Joaweske Joseph (Jacob Falki kasupoeg Joseph) ja Kay

Joaweske Falki sulane Ado

Joaweske Jacobi tüdruk May

Kõnnu

Könno Maddi poeg Maddis (Könno Maddi Maddi, Könno Maddi) ja Kay

Könno Maddi lesk Kert

Könno Maddi 60-aastane abikaasa

Könno Maddi Hans (Könno Hans, Hanß) ja Ann

Könno Maddi Jürri

Könno Maddise poeg Maddis ja May

Könno Maddisse poeg Jahn

Könno Maddi tütar Madli

Könno Maddi tütar Kay

Könno Maddi tütar Ann

Könno Maddise sulane Jürri ja Ann

Porgaste (Porkaste)

Porkaste Arendt (Arn) ja Mall

Porgaste Arni Hans ja Elß

Porkaste Arni Hansu poeg Johann

Porkaste Marti Laur ja Marri

Porkaste Seppa Jürri

Porkaste Arendi sulane Hans

Porkaste Arendi sulane Jürri ja Marri

Porkaste Arendi sulane Maddi

Porkaste Arendi tüdruk Kay

Porkaste Wanna Jürri lesk Anno

Lemminge

Lemmingi Arni Mart (Lemminge Mart) ja Kay

Lemmingi Arend ja Pill

Lemmingi Arendi tütar Madli

Pöddralöppe

Pöddralöppe Jahn ja Kaddri

Pöddralöppe Jahni poeg Arend

Pöddralöppe Jahni kasutütar Kay

Pöddralöppe Jahni (Jähni) Johann

Pöddralöppe Jahni tütar Kerth

Pöddralöppe Peter ja abikaasa

Korjuseoja

Korjuße Oia Jack ja Elß

Korjußeoia Johan ja abikaasa

Korjußeoia Jürri tütar Marri

Laviku (Lawwiko)

Lawwiko mölder Jürri ja Kay

Lawwiko Jürri isa Jürri

Lawwiko Jürri (Lawwiko Jürri Jürg)

Lawwiko Marri

Lawwiko Weske Maddi (Lawwiko Jürri Maddi)

Lawwiko Mart (Lawwiko Jürri Mart)

Lawwiko mölder Jürri õde Elß

Lawwiko Andres

Vabadikud

Korriusse Jack ja abikaasa

Korriusse Jürri

Korjuße Jürri poeg Ado

Korjuße Christel

Lepispea (Läppispä)

Läppispä Mick

Palmse mõisa kasupoeg Sirko Petho Mik ja Leppispäh Micku tütar Elß

Tammispea

Erro Jahn ja tema abikaasad Ann ja Mall

Erro Jahni poeg Mart

Mõisarahvas

Aednik (Gertne) Maddis ja abikaasa

Aednik Maddise tütar Marri

Mõisa Kokk Jahn

Mõisa Kubja (Thoma) Jahn ja Marri

Thoma Jahni Thomas

Thoma Jahni poeg Jürri (Jürg)

Wanna kubja Marti abikaasa Wappo

Palmse kilter Matzo Mart (Matzo Jahni Mart) ja mõisa toatüdruk Kay

Mõisa kilter Reuter Wredriku poeg Jahn (Rütri Wredriko Jahn) ja Madli

Mõisa toatüdruk Marri

Mõisa sulane Mart ja toatüdruk Leno (Len)

Mõisa sulane, kutsar ja tallipoiss Gärdt (Gerth)

Mõisa tallipoiss Rein

Nano Jaak Reojalt, mõisa karjane

Mõisa karjase abikaasa Ewa

Mõisa karjase sulane Gustaw

Mõisa karjanaine Kaddri

Mõisa karjanaine Soffie

Soffi vallastütar Kaddri

Mõisa vahimees Reo Jack (Wacht Jac) ja abikaasa

Palmse mõisa vaht Rein (Wahhi Rein) ja Kaddri

Palmse Wahhi Thomas ja Greth

Wahhi Tönno abikaasa Kay

Tönnokeste või Pusep Mik

Kingsep Benjamini tüdruk Greth

Toucko Gustav ja abikaasa

Tarto Jürgeni tütar May

Palmse talupoegade elulood 18. sajandi algusest

Uno Trumm

Sissejuhatus

1711. aastal asus Kadrina koguduse pastoriks Georg Handtwig (1711–1733), kes jäi sellesse ametisse koguni 22 aastaks. Esimesed kümmekond aastat olid tema sissekirjutused koguduse surnameetrikasse üsna lakoonilised, piirdudes ainult minimaalselt vajalike andmetega: nimi, elukoht ja matmise kuupäev. Sageli polnud mainitud kadunukeste vanust, naiste puhul mõnikord ka mitte nende nime. Ajapikku, kui pastor koguduseliikmeid lähemalt tundma õppis, muutusid kirjed meetrikaraamatus pikemaks ning sageli kirjeldati põgusalt ka surnu elukäiku, nimetades tema eluloo olulisemaid seiku: vanus, perekonnaseis, mitme abikaasaga ja kui pikalt koos elanud, poegade ja tütarde arv, elusolevate poegade ja tütarde arv jms. Kahjuks on 18. sajandist säilinud vaid aastail 1711–1734 peetud meetrikaraamat. Arhiivi pole jõudnud ka Ilumäe koguduse 18. sajandi meetrikaraamatud.¹

Siiski sai pastori ülestähendatud eluloolistele andmetele muudest tolleaegsetest mõisaajaloo allikatest – vakuraamatud, inkvisitsioonid ja adramaarevisjonide vakuraamatud – andmeid lisades endalegi ootamatult üsna hea pildi 18. sajandi algul taluperedes elanud inimeste muidu üsna nähtamatuks jäävast elust. Palmse mõisa talupoegade puhul on surma-, sünni- ja abielumeetrikale lisanduvad allikad mõisa 1711. aasta taluperedes katku surnute nimekiri, 1723. aasta vakuraamat ning 1726., 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatud.² Juhul, kui osutus võimalikuks meetrikaandmete sidumine hingeloenduse andmetega, on seda ka tehtud.³

Järgnevad on mõningate Palmse talupoegade elulood, kes surid valdavalt ajavahemikus 1720–1733. Tihti pole need lood kuigi pikad ega ülevaatlilikud, kuid sisaldavad sageli iseloomulikke seiku ja detaile, millest võib olla abi 18. sajandi esimestel

¹ EAA 1227, 3, 1: 363–425.

² EAA 3, 1, 445: 23p–24; EAA 3, 1, 460: 77p–86; EAA 3, 1, 469: 1p–14; EAA 3, 1, 475: 3p–18; DSHI 190, Estland 245: 7p–9.

³ EAA 1864, 2, IV-4; EAA 1864, 2, V-42; EAA 1864, 2, VI-54; EAA 1864, 2, VIII-129; EAA 1864, 2, X-202.

kümnenditel elanud tavaliste inimeste elu mõningate tahkude mõistmisel ning ka suguvõsauringute juures.

Matzo Jürri ja Ewa (Võsupere)

21. mail 1711 abiellusid Matzo (Matze, Matso) Jürri Võsult ja Kotlaße Clausi lesk Ewa Võsuperelt⁴. Mõlemad olid lesestunud katkuepideemia tulemusel ning jäänud oma perest ainsatena ellu.⁵ Pere asus elama Võsuperele. Mõisa 1723. aasta vakuraamatus neid ei nimetata ning 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus on Matzo Jürri Võsupere vabadike nimekirjas.⁶ Jürri sündis 1665. aasta paiku ning maeti 14. märtsil 1731.⁷

Ewa sündis 1686. aastal ning maeti 17. detsembril 1721. Ta abiellus Kotlaße Clausiga 1705. aasta paiku ning sai temaga viie abieluaasta jooksul kaks last. Pärast mehe ja laste surma katkuepideemia ajal abiellus ta Matzo Jürriiga ning sünnitas talle kümne abieluaasta jooksul poja ja kolm tütart. Meetrikaraamatus Ewa surmateadet üles tähendas nimetas pastor Georg Handtwig, et Jürri ja Ewal olid kaks poega ja kaks tütart, kuid sealkohal pastor eksis. Lastest surid üheaastasena 1712. aastal sündinud tütar May ja kaheksa-aastasena 1716. aastal sündinud tütar Ewa. Lastest jäid ellu 1713. aastal sündinud poeg Mart ja 1712. aastal sündinud tütar Madli. Ewa oli enne surma seitse nädalat haige.⁸

1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli peremeheks endiselt Matzo Jürri, kuid tegemist oli hoopis pärast Matzo Jürri surma peremeheks saanud Thoma Jahni Jürriiga.⁹ Ta oli pooladrik, kelle peres oli kaks tööeas meest, kaks tööeas naist, üks vana naine ning kaks alaealist poissi ja kaks alaealist tüdrukut. Pere elusinventari hulka kuulus kolm hobust ja üks varss, kolm härga, kolm lehma ja kolm vasikat. Talu tegi mõisale aasta ringi igal nädalal kolm rakmepäeva ja jüripäevast mihkclipäevani kolm jalapäeva nädalas ning maksis aastas kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe

⁴ EAA 1227, 3, 1: 3p.

⁵ EAA 3, 1, 445: 23p–24.

⁶ EAA 3, 1, 460: 77p–78.

⁷ EAA 1227, 3, 1: 419.

⁸ Samas: 381.

⁹ EAA 3, 1, 475: 3–4p, 11p–12.

tündri kaeru, ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kolm naela lõnga ja ühe koorma heinu.¹⁰ Thoma Jahni ehk Matzo Jürri oli peremees ka 1739. aasta adramaarevisjoni ajal ning 1782. aasta hingeloendi andmeil oli peremeheks tema ja ta abikaasa May 1730. aastal sündinud poeg Jürri Jahn. 1782. aastal elas peres ka Matzo Jürri 70-aastane lesk Ann.¹¹ Tõenäoliselt oli tegemist Jürri teise abikaasaga.

Wälja Jürri (Võhma)

1711. aasta katkunimekirja järgi elas Wälja Jürri (*Welje Jürri*) peres katku üle kaks meest ja üks naine, samapalju oli ka samast soost surnuid.¹² Ellu jäid ilmselt Jürri ise, kuid tema abikaasa ilmselt suri, sest ta abiellus 1711. aastal Rättseppa Marti lesk Anniga Tõugult¹³. Ellu jäi ka Jürri poeg esimesest abielust Wälja Jürri Thomas, kes abiellus Ehro Marti tütre Elßiga samuti 1711. aastal.¹⁴ Ellujäänud naisterahvaks oli ilmselt Jürri õde Elß, kes 2. juulil 1712 abiellus Clauße Jürri Jahniga Vösuperelt.¹⁵ Wälja Jürri lesk Ann Võhmast suri 1720. aastal. Ta sünnitas oma esimesele abikaasale Rättseppa Martile kolm poega ja kaks tütart.¹⁶ Jürri oli surnud kaks aastat varem, 1718. aastal.¹⁷

Jako Hans ja Elß (Vatku)

Jako Hans sündis 1662. aastal ning suri 8. augustil 1723 ja maeti 18. augustil. 1681. aastal abiellus ta Elßiga ning sai temaga 42 abieluaasta jooksul neli poega, kellest tema surma ajal oli elus vaid üks. Hans põdes enne surma terve suvi läbi. Hansu ja Elßi viimane elus olev poeg, 30-aastane ja vallaline Ado, kes põdes enne surma 2½ aastat, suri 1726. aastal.¹⁸ Jako Hansu nimelist peremeest pole ei 1711. aasta katkunimekirjas ega ka 1723. aasta vakuraamatus, mistõttu oli tegu usutavasti sulasrahva hulka kuuluva perega.

¹⁰ EAA 3, 1, 469: 5p–6.

¹¹ EAA 1864, 2, V-42: 221p–222; EAA 3, 1, 475: 3–4p, 11p–12.

¹² EAA 3, 1, 448: 45.

¹³ EAA 1227, 3, 1: 4.

¹⁴ Samas: 5.

¹⁵ Samas: 7p.

¹⁶ Samas: 377p.

¹⁷ Samas: 372.

¹⁸ Samas: 386p, 395p.

Pitka Tönno (Uusküla)

1711. aasta katkunimekirja järgi surid Pitka Maddi (*Matty*) peres mõlemad mehed ning ellu jäi ainult Maddi abikaasa Elß.¹⁹ Viimane abiellus 1712. aastal Jahni Marti Tönnoga, kes oli usutavast sama küla peremehe Jahni (*Jahny*) Marti perest, võib-olla ehk tema poeg.²⁰ 1723. aasta vakuraamatus kutsuti teda Pitka Tönnoks. Kuigi katkunimekiri seda ei kinnita, elasid katku üle vähemalt kaks Elßi ja Maddi tütar. Pitka Tönno kasutütar Trino abiellus 1716. aastal samast külast pärit Rütteri Fredriko Jürryga ning Pitka Tönno kasutütar May 1728. aastal Kolga kõnnu mõisa *Reuter* Andres Buckski poeg Jaacuga.²¹

1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi olid peres peale Tönno ja Elßi veel kaks tööjõulist meest ja kaks naist, üks noorem kui 15-aastane poiss ning üks vana naine.²² 1732. aastal oli peres kümme inimest, neist neli tööealist meest ja kaks naist, üks vana naine, kaks nooremat kui 15-aastast poissi ja üks tüdruk. 1739. aastal oli peres 12 inimest, kellest tööealisi mehi ja naisi oli kumbagi kaks, lisaks üks vana mees ja vana naine ning kolm alla 15-aastast poissi ja kolm tüdrukut. 1732. aastal moodustasid pere elusinventari kolm hobust, üks varss, neli härga, kolm lehma ja kaks vasikat või mullikat, 1739. aastal kaks hobust, üks varss, neli härga, kaks lehma ja neli vasikat või mullikat. 1723. aasta vakuraamatu järgi maksis pooladrik Pitka Tönno mõisale kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, kolm koormat küttepuid, ühe koorma heinu, kolm naela lõnga, ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kolm lehmaohelikku, 24 leisikat (196,56 kg) õlgi ja kaheksa valget rootsi rundstücki. 1732. aastal olid maksud jäänud sisuliselt samaks, kuid rahas tuli maksta kaheksa kopikat ning adramaarevisjoni vakuraamatus ei kajastunud küttepuude, lehmaohelike ja õlgede andmine. 1739. aastal on rahamaks kadunud, kuid selle asemel tuli anda üks tünder kaeru rohkem, üks koorem küttepuid vähem ning lisaks üks kott. Teotöö oli kogu aeg sama – rakmetegu aasta ringi kolm päeva nädalas ning jalategu vaimude ajal kolm päeva nädalas.²³

¹⁹ EAA 3, 1, 448: 44p.

²⁰ Samas; EAA 1227, 3, 1: 7.

²¹ EAA 1227, 3, 1: 14p, 29.

²² EAA 3, 1, 460: 77p–78.

²³ EAA, 3, 1, 469: 7p–8; EAA 3, 1, 475: 13p–14; DSHI 190, Estland 245: 7p.

Katkunimekirjas ei kajastu Pitka pere liikmete hulgas ka Pitka Maddi arvatav ema, Pitka Jaaku lesk Kaddri, kes sündis 1653. aastal ning maeti 74-aastasena 22. aprillil 1727. Jaak ja Kaddri abiellusid 1669. aastal ning said 24 aastat kestnud abielu jooksul – Jaak suri 1693. aastal – kaks poega. Ema surma ajal oli need pojad juba surnud, kuid neist jäi järele kaks pojapoega, kes vanaema matmise eest hoolitsesid.²⁴ On võimalik, et Kaddri ja tema pojapojad ei elanudki katku ajal Pitkal.

Kiwwikatko Mik ja tema järglased

Meetrika järgi sündis Kiwwikatko Mick (*Mik*) 1650. aasta paiku ning suri 27. aprillil 1729. Ta abiellus 1676. aasta paiku 1659. aasta paiku sündinud Anniga, kes suri 1721. aastal. Anni surma puhul tehtud sissekandes nimetati, et ta sünnitas Mickule nende 45-aastase abielu jooksul 12 last, kes olid Anni surma ajaks 1721. aastal juba ammu surnud. Samas oli Micku surma puhul meetrikas märge, mille kohaselt oli neil Anniga kuus poega ja kolm tütart, kellest enne isa olid surnud vaid üks poeg ja üks tütar.²⁵ Samas pole võimatu, et tegu võis olla ka Micku lapselastega. Kas keegi lastest suri ka katku tõttu, pole teada.

Mõisa 1723. aasta vakuraamatus nimetati veerandadrik Kewekacko Micku Uusküla perede nimekirjas. Ta maksis oma koha eest mõisale poolteist tündrit rukist, poolteist tündrit otri, pool tündrit kaeru, ühe koorma küttepuid, pool koormat heinu, poolteist naela lõnga, pool lammast, poolteist kana, 15 muna, poolteist lehmaohelikku, 12 leisikat (98,28 kg) õlgi ja neli valget rootsi rundstükki.²⁶ 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli Kiwwikatko Mick kirjas Võsupere külas pooladrikuna, samas kui Võsupere vabadik Kiwwikatko Jack (*Jak*) oli mõisa karjus. Mick oli revisjoni toimumise ajaks juba 76-aastane, kuid peres oli veel kolm täiskasvanud ja tööelist poega või sulast, üks tööeline naine ja kaks alaealist tütart. 1732. aasta adramaarevisjoni protokollis sisaldus vabadik Kiwwikatko Maddi (*Kiwwikatko Miku Maddi, Kiwiekatko Maddy, Madi*), kes oli mõisa väljavaht ning valvas viljapõlde ja heinamaid. 1739. aasta

²⁴ EAA 1227, 3, 1: 402p.

²⁵ Samas: 379, 410–410p.

²⁶ DSHI 190, Estland 245: 7p.

adramaarevisjoni protokollis oli mõisa õllepruul Kiewe Katko Maddi samuti kirjas vabadikuna.²⁷

Meetrikas on mainitud veel Kiwwikatko Micku tütreid Kaddrit, kes 1711. aastal oli Tõugult pärit Rättseppa Jürgeni poja Clausi ristiema ja läks 1716. aastal mehele Mulki Marti Maddißele Mõndaverest (*Möndafer*), ning tütar Kerti, kes 1721. aastal sai May-nimelise vallastütre Palmse mõisas korteris olnud Ingerimaa rügemendi soldati Iwan Jakowitziga. Poegadest on nimetatud Kiwwikatko Mikko Jacku, kellele jaanuaris 1715 sündis poeg Hanß ja 1722. aastal Johan; Kiwwikatko Mikko Maddi, kes abiellus 1722. aastal Rätseppa Marti tütre Anniga Tõugust ning sai temaga 1723. aastal tütar Madli ja 1724. aastal tütar Kay; ning Kiwwikatko Mikku Palmsest, Kadrina pastori Georg Handtwigi sulast, kes abiellus 1728. aastal pastori tüdruku Lenoga.²⁸

Kuulumine mõisarahva hulka ning sellest tulenevat sotsiaalset positsiooni rõhutas laste ristivanemate valik. Kreti vallastütre May üheks ristiemaks oli mõisa koka Jaani Soomest pärit abikaasa ja endine mõisa toatüdruk Brita Siffersdottir, Kiwwikatko Mikko Jaku Johani ristivanemateks olid Joaweske möldri Jacob Falcki poeg Tönno ja mõisa kiltri Mardi abikaasa Kay. Kiwwikatko Miku Maddi tütar Madli ristivanemateks olid sadulsepp Zacharias Lindenhayni abikaasa Sophia Juliana Burchardie, Kõrwe Seppa Jürri abikaasa Kay ja Hinrich Johann Eeck.²⁹

Kahjuks puuduvad järgnevalt andmed Palmse mõisa talupoegade kohta kuni 1782. aasta hingeloenduseni. Hingekirjast selgus aga, et enne 1795. aastat kolis seni talu pidanud pere Kivikatcult Võhma külla Jära tallu, kus Kiwikatko (hiljem Jera) Juhan sai peremeheks. Tema asemel asus Kivikatcule Võsult Korjeso perest pärit Korjeso Jürri, keda loenduse ajal kutsuti juba Kiwikatko Jürriks. Jürri suri 1814. aastal ning peremeheks sai tema teine poeg Johan. Johann Steinpest (*sic!*) suri 1838. aastal.³⁰ Muuseas, sama perekonnanime sai ka Järäle kolinud pere.³¹

²⁷ EAA 3, 1, 460: 77p–79; EAA 3, 1, 469: 10p–11; EAA 3, 1, 475: 7p–8.

²⁸ EAA 1227, 3, 1: 14p, 21p, 29p, 74, 117p, 196p, 200, 210, 222p.

²⁹ Samas: 16, 166, 196p, 200, 210.

³⁰ DSHI 190, Estland 245: 10; DSHI 190, Estland 249: 3p–4, 14; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 469: 3p, 10p–11; EAA 3, 1, 475: 7p–8; EAA 1864, 2, V-42: 196, 234p–235; EAA 1864, 2, VII-106: 408p; EAA 1864, 2, IX-96: 540p.

³¹ EAA 1864, 2, VIII-130: 250p.

Nano Arend ja Marret (Uusküla)

Nano Arend (Arn) sündis 1646. aasta paiku ja maeti 30. märtsil 1721. aastal. Ta oli abielus ainult ühe korra ning jäi pärast abikaasa Marreti surma 1712. aastal leseks. Arendil ja Marretil oli kaheksa last, neli poega ja neli tüdart, kes isa surma ajal kõik veel elasid.³² 1711. aasta katkunimekirja järgi oli tema peres enne katku kuus inimest – neli meest ja kaks naist, kellest üks naine suri katku.³³ Vaatamata sellele, et Arend ja Marret oli katku ajal suhteliselt eakad, jättis katk nad puutumata.

1723. aasta vakuraamatu järgi oli Nano Arni Jack (*Nano Jak, Nano Arni Jacob*), kes oli abielus Annoga (*Ann*), pooladrik ning maksis oma maa eest mõisale kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, kolm koormat küttepuid, ühe koorma heinu, kolm naela lõnga, ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kolm lehmaohelikku, 24 leisikat õlgi ja kaheksa valget rootsi rundstükki.³⁴

Jacku abikaasa Anno oli Vandu mõisast pärit Pällo Jacobi tütar. Enne abiellumist 1714. aasta lõpus teenis Anno Neeruti mõisas tüdrukuna.³⁵

Lisaks Jackule on Arni ja Marreti lastest võimalik tuvastada Nano Arni Thomast, kes 1711. aastal abiellus Reino Peteri tütre Ewaga Võhmast.³⁶ 1723. aasta vakuraamat Thomast ei nimeta, kuid 1726. aastal oli ta juba pooladrik, samal ajal kui Jack oli jäänud veerandadrikuks. 1732. aasta adramaarevisjon ei nimeta Jacku enam üldse, samal ajal kui Thomasel oli kasutuses ainult veerand adramaad ning veerand seisis kasutamata.³⁷ 1739. aasta adramaarevisjoni protokollist selgus, et Nano Jaak oli nende seas, kes saadeti Palmsest kogu oma perega Sakusaarele.³⁸ Nano Arni Thomas suri enne 1739. aasta adramaarevisjoni, sest selle vakuraamatus on uueks peremeheks tema 1711. aastal sündinud poeg Ado.³⁹

³² EAA 1227, 3, 1: 364, 379p.

³³ EAA 3, 1, 445: 23p.

³⁴ DSHI 190, Estland 245: 7p.

³⁵ EAA 1227, 3, 1: 12p.

³⁶ Samas: 5.

³⁷ EAA 3, 1, 460: 78p–79; EAA 3, 1, 469: 7p–8.

³⁸ EAA 3, 1, 475: 1p.

³⁹ EAA 1227, 3, 1: 87p; EAA 3, 1, 475: 5p.

Usutavasti olid Nano Arendi pojad ka Jürri, kes oli juba enne 1711. aastat abielunud Elßiga, ning Nano Ado Võhmast, kelle perre 1728. aastal sündis tütar Els.⁴⁰

Kütt Johann (Sooääre)

Mõisa kütt Johann (*Küt, Schüt Jahn*) Sooäärelt (*Sohere, Soäre, Soärdse*) sündis 1673. aasta paiku ning suri 10. novembril ja maeti 17. novembril 1723. Ta võttis naise 1697. aastal ning sai oma abikaasa Mayga 26 abieluaasta jooksul kaks poega ja viis tütart, kellest tema surma ajal oli elus vaid neli tütart. Ta käis viimati armulaual suvel enne surma.⁴¹ 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus on nimetatud kaht Soh Ere vabadikukohta.⁴²

Reo Peter (Võhma)

Reo Peter sündis 1640. aasta paiku ning suri 18. novembril ja maeti 24. novembril 1723. Ta oli enne surma mitu aastat tõbine ja käis viimati armulaual neli nädalat enne mihkclipäeva.⁴³

Aso Thomase abikaasa Kaddri ema May (Vatku)

Aso Thomase abikaasa Kaddri ema May sündis 1657. aasta paiku ning suri 16. juunil ja maeti 21. juunil. Neli päeva enne surma tõukas teda lehm, ta kukkus, jäi põdema ning suri.⁴⁴

Thoma Hansu lesk (Uusküla)

Thoma Hansu lesk, kelle nime pastor surmameetrikas paraku ei nimeta, sündis 1665. aasta paiku ning maeti 24. jaanuaril 1725. Ta abiellus 1680. aasta paiku Thoma Hansuga, kellega sai 20 aasta jooksul neli poega ja ühe tütre, kellest kolm poega olid ema surma ajal veel elus. Ta lehestus 1700. aasta paiku, mil Thoma Hans suri.⁴⁵ 1726. aastal abiellus üks nende poegadest Thoma Hansu Jaac Erro Seppa Andrese tütar Anniga.⁴⁶

⁴⁰ EAA 1227, 3, 1: 260.

⁴¹ Samas: 387.

⁴² EAA 3, 1, 460: 77p.

⁴³ EAA 1227, 3, 1: 387.

⁴⁴ Samas: 389.

⁴⁵ Samas: 391p.

⁴⁶ Samas: 27.

Mikko Thomas (Võsupere)

Mikko Thomas sündis 1647. aasta paiku ning maeti 5. septembril 1725. Ta abiellus 1668. aasta paiku Madliga, kellega sai 49 abieluaasta jooksul seitse poega ja kolm tütar, kellest kaks poega olid isa surma ajal veel elus. Madli maeti 28. veebruaril 1717 ning Thomas elas oma elu viimased kaheksa aastat lesepõlves.⁴⁷ Kuna Thoma peret ei nimetatud 1711. aasta katkunimekirjas ega mõisa 1723. aasta vakuraamatus, pidi tegemist olema sulasrahva hulka kuulunud perega.

Clause Madis (Võhma)

Clause Madis (*Clauße Maddy*) sündis 1659. aasta paiku ning suri 19. mail pärast lühikest haigust ja maeti 22. mail 1726. Ta oli abielus kaks korda. Esimese abikaasaga 25 aastat ning teise abikaasaga 14 aastat. Vahepeal oli kolm aastat lesk. Esimese abikaasaga oli neil viis poega ja kolm tütar, kellest isa surma ajal oli elus üks poeg ja üks tütar. Tema teine abielu oli lastetu.⁴⁸

1711. aasta katkunimekirja järgi oli peres enne katku kuus meest ja kaks naist, kellest ellu jäi ainult kaks meest. Mõisa 1723. aasta vakuraamat Madist ei nimeta. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus on kirjas vabadik Clause Maddis, kuid tõenäoliselt polnud see tema, sest peres olid tööealised peremees ja perenaine ning kaks alla 16-aastast last.⁴⁹ Kas tegu oli Maddi poja või kellegi teise samanimelisega, pole selge, küll on aga teada, et 1711. aastal läks Clauße Maddi tütar Kay mehele Naugaste Thomasele Võhmast.⁵⁰

Thoma Jahn (Võsupere)

Thoma Jahn Võsuperelt sündis 1678. aastal ja maeti 19. juunil 1726. Ta elas oma abikaasa Marriga koos alates 1701. aastast ning nad said poeg Jürri ja viis tütar, kellest kaks tütar surid isa eluajal. Kuna teda ei nimetata katkunimekirjas ega mõisa ja adramaarevisjonide vakuraamatuis peab oletama tema kuulumist sulasrahva hulka. Viimast

⁴⁷ Samas: 371, 393p.

⁴⁸ Samas: 396p

⁴⁹ EAA 3, 1, 445: 24; EAA 3, 1, 460: 80p–81.

⁵⁰ EAA 1227, 3, 1: 2.

kinnitas ka Thoma Jahni poja Jürri abiellumine Viru-Vatku möldri Jaagu tüdruku Mayga 1729. aastal. Thoma tütardest on teada Ann, kes sündis 1714. aastal.⁵¹

Mingi staatus pidi Thoma Jahni Jürri mõisas siiski olema, sest tema ja May 1730. aastal sündinud poja Jahni ristivanemate hulka kuulusid Palmse mõisa endise valitseja Arend Palmquisti naisevend Johan Friedrich Schlott ja Palmse mõisa vaba saksa soost teenijanna Christina Elisabeth Heil.⁵² Pole võimatu, et ta kuulus ka ise mõisarahva hulka.

Reino Hans (Võhma)

Reino Hans Võhmast sündis 1661. aasta paiku ning suri 66-aastaselt 18. detsembril ja maeti 27. detsembril 1727. Ta elas oma abikaasa Kertiga 27 aastat ning sai temaga seitse last, kellest kolm surid Hansu eluajal. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatust olid nad kirjas vabadikena. Nende lastest on teada enne 1711. aastat sündinud tütar, endine mõisa amm Kay, kes 21. mail 1733 abiellus endise mõisa kutsari Retsepa Marti poeg Lauriga, 1712. aastal sündinud poeg Hans ja 1720. aastal sündinud tütar Ann.⁵³

Viis aastat enne abiellumist 18. aprillil 1728 oli Kayl sündinud abieluväline poeg Jürri, kelle isa nime ristivanemad kas ei teadnud või ei tahtnud pastorile avaldada.⁵⁴ Kui 8. juulil 1729 sündis Arend Dietrich von der Pahleni ja Anna Magdalena Elisabeth von Derfeldeni esimene laps, tütar Margaretha Wilhelmine Charlotte, sai Kay tema ammeks.⁵⁵ Kay oli mõisa amm ka 1730. aasta lõpul.⁵⁶

Pöddralöppe Jahn

Pöddralöppe (*Petraloppe*, *Petralibte*, *Pödralepi*) Jahn sündis 1658. aasta paiku ning maeti 19. mail 1728. aastal. Ta abiellus 1682. aasta paiku ning sai oma abikaasa Kaddriga 46 abieluaasta jooksul kolm poega ja ühe tütre. Enne surma käis ta viimati armulaul jõulueelsel nädalal. Seetõttu saatis ta pärast haigestumist ja surma lähedust

⁵¹ Samas: 30p, 111p–112, 242p, 255, 397.

⁵² Samas: 283.

⁵³ Samas: 34p, 88, 142p, 184p, 404p; EAA 3, 1, 460: 80p.

⁵⁴ EAA 1227, 3, 1: 261.

⁵⁵ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. T.: Estland. Bd. I. Görlitz 1930, S. 167–168.

⁵⁶ EAA 1227, 3, 1: 288p.

tunnetades pastori järele, et enne surma armulauda saada, kuid kuna koht oli kaugel ning teed viletsad, ei jõudnud ta enne Jahni surma kohale.⁵⁷

Meetrikaraamatu järgi oli Jahni abikaasa Kaddri sures 85-aastane, sündides seega 1642. aasta paiku. See pole aga võimalik, sest sel juhul oleks ta pidanud oma viimase poja, 1708. aastal sündinud Arendi, sünnitama 66-aastasena. On tõenäoline, et Kaddri sündis 1662. aasta paiku ning nad abiellusid Jahniga 1682. aastal, nagu oli kirjas Jahni elulookirjeldusest, aga mitte 1662. aastal, nagu seisis Kaddri elulookirjelduses. Kaddri suri 29. jaanuaril ja maeti 26. veebruaril 1727.⁵⁸

1711. aasta katkunimekirja järgi elas Pöddralöppe Jahni peres neli meest ja kaks naist. Kuna tegemist oli kaugel metsataluga, siis katk sinna ei jõudnud ning kõik jäid ellu.⁵⁹ Jahni ja Kaddri lastest on teada tütar Kerth, kes abiellus 1711. aastal Andrese Jürriga Viru-Vatkult (Vatku mõis).⁶⁰ Nende eespool mainitud noorem poeg Arend elas 1728. aastal Joaveskil, uppus seal Loobu jõkke ning maeti 16. juunil 1728. Kuigi ta oskas lugeda, oli tal veel leeris käimata.⁶¹ Pöddralöppe Jahni poeg Juhhan abiellus 1729. aastal Rätseppa Jahni tütar Mayga Huljast.⁶² Jaani ja Kaddri kasutütar Kay abiellus 1719. aastal Silla Mihkli Maddiga Kõnnult.⁶³

1723. aasta vakuraamatus oli peremehena nimetatud veerandadrik Pöddralöppe Johan, kuid 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus taas Pöddralöppe Jahn. 1723. aasta vakuraamatust selgus, et pere ei teinud sinnamaale teotööd, kuid pidi käima vedudel ja voorides ning maksma mõisale kaks tündrit rukist, kaks tündrit otri ning kahepeale Lemminge perega ühe lamba, aga mitte mune ja kanu.⁶⁴

⁵⁷ Samas: 407.

⁵⁸ Samas: 401p.

⁵⁹ EAA 3, 1, 445: 23p.

⁶⁰ EAA 1227, 3, 1: 4.

⁶¹ Samas: 407.

⁶² Samas: 30p.

⁶³ Samas: 18p.

⁶⁴ DSHI 190, Estland 245: 7p; EAA 3, 1, 460: 81p.

Joaveski Hansu lesk Mall

Joaveski Hansu lesk Mall sündis 1632. aasta paiku ja suri 6. märtsil ning maeti 16. märtsil 1729. aastal. Ta abiellus Joaveski möldri Hansuga 1649. aasta paiku, elas temaga koos 40 aastat ning sai Hansuga neli last, kellest kolm olid ema surma ajaks surnud. Pärast Hansu surma 1689. aasta paiku oli Mall 40 aastat lesk. Malle surma ajal oli elus veel tema poeg Porkaste Arend, kellel oli neli poega ja kaks tütar.⁶⁵

Prassi Jürri lesk Kaddri (Uusküla)

Prassi Jürri lesk Kaddri sündis 1629. aastal ning maeti 12. juulil 1731. Oli surnes 102-aastane.⁶⁶

Aedniku tütar Marri

Palmse aedniku Maddise 1709. aastal sündinud 17-aastane tütar Marri suri pärast kaheksapäevast nurgavoodis vaevlemist oma abieluvälist last ilmale toomata ning maeti 15. augustil 1726. Lapse isa oli härra von Standen.⁶⁷

Erro Ado Marti lesk

Erro Ado Marti lesk sündis 1660. aasta paiku ja suri 66-aastaselt 11. novembril ning maeti 27. novembril 1726. Ta elas oma abikaasaga seitse aastat ning sünnitas talle neli last, kellest ema surma ajal oli elus üks poeg ja üks tütar.⁶⁸

Kokkuvõte

Eelnev kaleidoskoop mõisaelanike erinevatesse kihtidesse – adratalupojad ja nende abikaasad, sulas- ja mõisarahvas – kuulunud meeste ja naiste elulugudest ei ole kaugeltki ammendav, kuid ometi toob see ehk need inimesed meile natuke lähemale ning teeb nende elu ja selle mured ja rõõmud meile ehk pisutki mõistetavamaks.

⁶⁵ EAA 1227, 3, 1: 409.

⁶⁶ Samas: 419p.

⁶⁷ Samas: 398.

⁶⁸ Samas: 399.

Palmse mõisa Muike küla ja selle inimesed 18. sajandil

Uno Trumm

Sissejuhatus

Eelnevat artiklit koostades jäid Kadrina kihelkonna ainsa 18. sajandist säilinud meetrikaraamatu (1711–1734) abielu-, surma- ja sünnimeetrika kannetes pidevalt silma Muike Vana- ja Noorperega seotud inimesed. Samuti jäid nad teiste seast silma ka mõisa 1723. aasta vakuraamatus ning 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonide vakuraamatutes, kuna need olid ainsad pered, kes järjepidevalt maksid neilt nõutava teotöö eest kas osaliselt või täielikult rahas, sarnanedes sellistena oma olemuselt Liivi sõja eelsel ajal välja kujunenud vabatalupoegade kategooriaga, kes eristusid tavalistest adratalupoegadest selle poolest, et olid „*teatava kindla rahalise maksu eest vabastatud osast või kõigist tavalistest adratalupoja koormistest*”.¹ Muike perede erilisele staatusele mõisas 18. sajandi algupoolel viitab see, et kolm nende esindajaist – Dietrich Muick, Jacob Muick ja Ewold (*Ewald*) Muick – on esindatud oma vitraažvappidega Iumäe kabeli akendel. Seetõttu oli isegi mõnevõrra üllatav ja ootamatu, et Muike perede maad 1759. aastal karjamõisa alla võeti ning pered mõisa piires mitmele poole mujale ümber asustati. Samas näib, et see pole rikkunud mõisa ja perede suhteid, millest annab tunnistust näiteks Jaanioja Daniel Muicki kingitud pühendusega raamat Gustav Friedrich von der Pahlenile.

Muike Vanapere liikmed asustasid 18. sajandil Iumäe Vanapere ja Hallika, Võhma Reo ja Võsu Jaanioja pere. Neist põlvnesid pered, kes said hiljem perekonnanimedeks Muidik, Muik, Muikmann ja Meikar. Muike Noorpere rentnik Dietrich Muick, kes tõenäoliselt oli vaba inimene, asustati ümber Korgee-soo (*Koriesso*) kohale, kuid seal pere kas lahkus või hääbus enne 1782. aasta hingeloendust.

Pastori üles tähendatud eluloolised andmed ja muudest tollaegsetest mõisaajaloo allikatest – mõisa 1711. aasta taluperedes katku surnute nimekiri, 1723. aasta vakuraamat, 1726., 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonide vakuraamatud ja hingeloendid

¹ Ligi, H. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk 58–59.

– pärit andmed andsid täiesti ootamatult üsna hea pildi Muike peredes elanud inimeste elust, saatuses ja mõningatest majanduslikest aspektidest.²

Muike Vana- ja noorpere (Muike Wannaperre ja Norperre)

Muike küla ilmub esimest korda kirjalikesse allikatesse Tallinna Püha Mihkli tsistertslaste nunnakloostri võltsürikutes, mille valmistamisajaks Paul Johansen ja talle tuginev Enn Tarvel peavad 15. sajandi esimesi aastakümneid.³ Muike nimetamine võltsürikuis tähendas aga, et küla pidi enne nende valmistamist juba olemas olema.

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil kuulus Palmse mõisale Muike talu (*Gesinde Muttigh*).⁴ Engel Hartmanni märkmete järgi oli Muike (*Mudick*) talu suuruseks 1583. aastal kaks adramaad.⁵ Millalgi 1586 ja 1711. aasta vahel on Muike talu jagunenud kaheks ühe adramaa suuruseks taluks, milles elavaid peresid kutsuti Vanapereks ja Noorpereks.

1711. aasta katkunimekirja ja 1723. aasta vakuraamatu järgi kuulusid mõlemad Muike pered, nii Vanapere kui ka Noorpere Muike (*Muick*) küla, 1726. aasta adramaa-revisjoni vakuraamatu järgi Võsupere küla, hiljem aga hajatalude nimekirja.⁶ 1723. aasta vakuraamatu ning 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatute andmeil olid kumbki, nii Vana- kui ka Noorpere, nagu varemaltki ühe adramaa suurused.⁷

1759. aastal asustati mõlemad Muike pered ümber ning nende maad liideti senise Ilumäe karjamõisa maadega Muike karjamõisaks.⁸

Muike Wannaperre vanaisa Hanß ja Ilumäe Vanapere

Muike Vanapere vanim teadaolev meessoost pereliige vanaisa Hans (*Hanß*) sündis septembris-oktoobris 1647 ja suri Ilumäel (*Illoma*) – usutavasti poeg Miku juures –

² EAA 3, 1, 445: 24; EAA 3, 1, 460: 77p–86; EAA 3, 1, 469: 1p–14; EAA 3, 1, 475: 3p–18; DSHI 190, Estland 245: 7p–9; EAA 1864, 2, IV-4: 363p; EAA 1864, 2, V-42: 219p–221, 242p–243; EAA 1864, 2, VI-54: 150p, 162p–163; EAA 1864, 2, VIII-129: 489p; EAA 1864, 2, X-202: 569p, 570p.

³ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval 1853, Sp. 630, nr 508; Johansen, P. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Kaugete aegade sära. lk. 140; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 28.

⁴ Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2. Reval, 1915, S. 46.

⁵ EAM 92, 1, 25: 578.

⁶ EAA 3, 1, 460: 78p–79; EAA 3, 1, 469: 7p–8; EAA 3, 1, 475: 6p, 14p; DSHI 190, Estland 245: 8.

⁷ EAA 3, 1, 469: 7p; EAA 3, 1, 475: 6p.

⁸ DSHI 190, Estland 261: 28p.

72½-aastaselt 5. märtsil ning maeti 13. märtsil 1720. Ta sai oma pikaage se abikaasaga neli poega ja ühe tütre, kes kõik olid tema surma ajal veel elus.⁹ Tema ainuke tütar Elß abiellus 1712. aastal Porgaste (*Porkasto*) Arni Hansuga, poeg Tönno 1713. aastal Vihasoo (*Wihhasuh*) Micku kasutütre Kayga, poeg Hans 1716. aastal Kõnnu (*Kõnna*) Maddi tütre Anniga ning poeg Mik Ilumäelt (*von Illomäe*) 1721. aastal Jakob Falki tütre Barboga Joaveskilt (*Joaweske*).¹⁰ Hansu neljandat poega Hanso Maddist Muikelt nimetati sünnimeetrikas 1712. aastal, kuid järgnevalt teda enam ei nimetata.¹¹ Samal aastal ilmus abielu- ja sünnimeetrikasse Võsupere peremees Hanso Maddis, kes abielus Micko Matzi tütre Kaddriga Ojaveskilt.¹² Siiski pole olemasolevate allikate põhjal võimalik välja selgitada, kas tegemist oli samade või erinevate inimestega.

Illoma Mik oli usutavasti Ilumäe Vanapere asutaja, kuid kahjuks ei kajasta tema tegemisi Ilumäel ei mõisa 1723. aasta vakuraamat ega ka 1726.–1739. aasta adramaarevisjonide vakuraamatud. See-eest võib nii mõndagi leida Miku venna Tönno kohta, kes hiljemalt 1723. aasta alguseks oli saanud Miku asemel peremeheks. Veebruaris 1723 nimetati teda sünnimeetrikas kupjaks, nimelt oli Illoma Kubja Tönno olnud Nano Jürgeni poja Jürri ristiisaks.¹³ Ilmselt polnud tema kupja-seisus siiski eriti pikaajaline, sest mõisa 1723. aasta vakuraamatus nimetati hoopis täisadrik Ilumäe (*Illomeggi*) Tönnot, kes poole adramaa eest maksis mõisale kuus riigitaalrit aastas ning ülejäänud poole eest tegi teotööd ning tasus naturaalandameid.¹⁴ 1726. aastal kuulus tema peresse kümme inimest, kelle seas oli neli täiskasvanud meest ja kaks täiskasvanud naist, üks alla 15-aastane poiss ja kaks tüdrukut ning üks üle 60-aastane vana naine.¹⁵ Ka 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus on Võhma küla nimekirjas nimetatud küll Vanapere (*Wannapäre*) Tönnot, kuid mitte Mikku. Vakuraamatu järgi elas peres 13 inimest: kolm töövõimelist meest ja neli naist ning neli alla 15-aastast poissi ja kaks tüdrukut. Pere käsutuses oli kolm hobust, üks varss, kuus härga, kolm lehma ja üks vasikas. Pere

⁹ EAA 1227, 3, 1: 377.

¹⁰ Samas: 7p, 9p, 15, 20p.

¹¹ Samas: 84.

¹² Samas: 6.

¹³ Samas: 208p.

¹⁴ DSHI 190, Estland 245: 8.

¹⁵ EAA 3, 1, 460: 78p–79.

tegi aasta ringi iga nädal kuus rakmepäeva ja vaimude ajal (jüripäevast mihkclipäevani) kuus jalapäeva tegu, maksis 16 kopikat rahamaksu ning andis mõisa kuus tündrit rukist, kuus tündrit otri, kaks tündrit kaeru, kaks lammast, kuus kana, 60 muna, kuus naela lõnga ja kaks koormat heinu.¹⁶ 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli Wanna Tönno pere kirja pandud hoopis Uusküla perede hulka. Sel ajal elas peres samuti 13 inimest: peremees, perenaine, üks täiskasvanud mees ja kolm naist, üks vana mees ning neli alla 15-aastast poissi ja kaks tüdrukut. Pere käsutuses oli kaks hobust, kaks varssa, viis härka, kuus lehma ning viis vasikat ja mullikat. Erinevalt 1732. aastast maksis pere poolte teopäevade eest mõisale kuus riigitaalrit ning tegi rakmetegu vaid kolmel päeval nädalas ning jalategu vaimude ajal samuti kolmel päeval nädalas. Naturaalmaksud olid jäänud laias laastus samaks, juurde pidi maksma vaid kaks tündrit kaeru, neli koormat puid ja ühe koti.¹⁷

Järjepidevalt nimetatakse Vanapere peret Ilumäe küla perede seas alates 1782. aasta hingeloendusest. Siis oli seal peremeheks Ilumäe Miku 1726. aastal sündinud poeg 56-aastane Vanapere (*Wannaperre*) Samuel, kes oli abielus 41-aastase Lisoga.¹⁸

Vanapere Samuel suri 1798. aastal ning peremeheks sai tema venna Jakobi (*Jacob*) poeg Jakob, kes suri aga juba 1807. aastal. Pärast teda sai peremeheks Võhma külast Jära (*Jera*) Juhani poeg, varasem Vanapere talu sulane Jära Jakob (*Jacob*). Viimane suri 1818. aastal ning peremeheks sai tema teine poeg Hans, kes oli peremees ka 1858. aasta hingeloendi järgi.¹⁹

Muik Wannaperre Jürri lesk Ann

Vanim naissoost pereliige Muik Wannaperre Jürri lesk Ann sündis 1645. aasta paiku ning maeti 10. septembril 1732.²⁰ Anni abikaasa Jürri oli surnud enne 1711. aastat. Usutavasti oli tegu Hansu vennaga. Tõenäoliselt oli Jürri ja Anni poeg Tõugul elanud Muicke Jürri Jahn, kes 1712. aastal abiellus Könno Maddi tütre Madliga.²¹

¹⁶ EAA 3, 1, 469: 5p.

¹⁷ EAA 3, 1, 475: 13p–14.

¹⁸ EAA 1227, 3, 1: 244; EAA 1864, 2, V-42: 219p.

¹⁹ EAA 1864, 2, V-42: 219p–220p; EAA 1864, 2, VI-54: 162p; EAA 1864, 2, VIII-129: 489p; EAA 1864, 2, X-202: 569p.

²⁰ EAA 1227, 3, 1: 199p, 422p.

²¹ Samas: 7.

Muik Wannaperre Jaack

Muik Vanapere peremehena oli 1711. aasta katkunimekirjas, 1723. aasta vakuraamatus ja 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus märgitud täisadrik Muik Vanapere Jaak (*Jaack, Jacob*), kes sündis 1661. aasta paiku, elas 70-aastaseks ning maeti 25. juulil 1731.²² Jaak oli abielus Madliga.²³ Tõenäoliselt on just Madli see üle 60-aastane naine, kes oli 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus Muik Abrahami pereliikmete hulka üles tähendatud.²⁴ 1711. aasta katkunimekirja järgi oli peres enne katku neli meest ja kolm naist, kellest suri epideemia ajal üks naine.²⁵ 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi kuulus peresse kümme inimest, kellest neli olid tööelised mehed, kaks tööelised naised, kaks alla 15-aastased tüdrukud ning üks üle 60-aastane vana mees ja naine.²⁶ Alates Jacob Muiki surmast 1724. aastal kuni oma surmani oli Muik Wanna Jaak ühtlasi Kadrina kiriku vöörmünder.²⁷ Jaagu ja Madli laste kohta täpsemad andmed puuduvad, kuid meetrikaraamatuis nimetatakse nende poegi Abrahami, kellest allpool lähemalt juttu tuleb, ning Jaani, kes 1733. aastal abiellus Orroweske Jacobi tütar Kreetiga.²⁸ Tütarest on andmeid Madli kohta, kes abiellus 1721. aastal Joaveski (*Joaweske*) mölder Jürri poeg Hansuga, ning Kay kohta, kes abiellus 1729. aastal Hinrike Peteri poeg Hansuga Kolga mõisast. 1730. aastal nimetati sünnimeetrikas ristiemanana Wanna Muik Jakobi tütar Mayd.²⁹ 1734. aastal suri Muik Jago 12-aastane tütar Liso.³⁰ Jaagu ja Madli kõige noorem tütar Ann ristiti 6. märtsil 1715, kuid tüdrukuke suri juba sama aasta lõpus.³¹ Jaagul ja Madlil oli ka kasupoeg Mihkel, kuid 1728. aastal sai tollal 14-aastase Mihkel surma õnnetusjuhtumis hobusega.³²

²² Samas: 419p.

²³ Samas: 69, 88.

²⁴ EAA 3, 1, 475: 6p.

²⁵ EAA 3, 1, 445: 24.

²⁶ EAA 3, 1, 460: 78p–79.

²⁷ EAA 1227, 3, 1: 244, 253p, 419p.

²⁸ Samas: 34p.

²⁹ Samas: 283p.

³⁰ Samas: 20p, 31; 425p.

³¹ Samas: 119p–120, 368p.

³² Samas: 406p.

Foto 1. Ilumäe kabeli vitraažvapp. Muike Vanapere peremehe Jacob Muicki vapikilbil on kujutatud kahe härjaga rakendatud ader, kaski kohal on kolm viljapead (foto: Stanislav Stepaško, 2017)

Muike Wannaperre Abraham

Pärast Jacku surma päris talu tema poeg Muike Abraham, kes oli abielus Madliga. Usutavasti abiellusid Abraham ja Madli millalgi enne 1710/1711. aasta katkuepiideemiat. Madli suri 9. augusti pärastlõunal kell 2 ning maeti 16. augustil 1724. Nii täpne surmaaja fikseerimine viitab, et taluperes pidi olema kell. 1720. aastal sündis Abrahami ja Madli perre tütar Ann, kes suri juba 1722. aastal, ning 1723. aastal tütar Mall.³³

³³ Samas: 182p, 184p, 208p, 382p, 389p.

1727. aastal abiellus Abraham teist korda Körwe Jaani Jürri tütre Lenoga Huljast. Abrahamil ja Lenol sündis 1726. aastal poeg Jakob, kellest hiljem sai Jaanioja pere rajaja. 1728. aastal sündis nende tütar Madli ja 1730. aastal tütar Kay.³⁴

1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi elas peres kümme inimest: kolm töövõimelist meest ja kaks naist, üks eakas naine ning kaks alla 15-aastast poissi ja kaks tüdrukut. Tööloomadest oli perel kolm hobust ja üks varss ning kuus härga. Lehmi oli viis ning noorloomi kolm. Poole adramaa eest tegi pere aasta läbi tegu kolm rakmepäeva nädalas ning vaimude ajal kolm jalapäeva nädalas. Peale selle maksis pere mõisale aastas üheksa kopikat raha, kolm tündrit rukkeid, samapalju otri ja tündri kaeru, andis ühe vana lamba, ühe kana, 30 muna, kolm naela lõnga ja ühe koorma heinu. Teise ½ adramaa eest ta tegu ei teinud ja makse ei maksnud, kuna Abraham oli ametis mõisa kiltrina.³⁵

1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi elas peres 19 inimest: peremees ja perenaine, neli täiskasvanud meest ja kolm täiskasvanud naist, üks vana naine ning kuus alla 15-aastast poissi ja kolm tüdrukut. Perele kuulus kolm hobust ja kaks varssa, kaheksa härga, kuus lehma ja viis noorlooma. Pere tegi nagu 1732. aastalgi pooled teopäevadest, makstes aga nüüd teise poole eest kuus riigitaalrit aastas. Naturaalmak- sudeks anti kuus tündrit rukkeid, kuus tündrit otri ja neli tündrit kaeru, kaks vana lam- mast, kuus kana, 60 muna, kuus naela lõnga, kaks koormat heinu, kaks koormat puid ja ühe koti.³⁶

Palmse mõisa kroonika kohaselt asustati Muike Vanapere inimesed Muike karja- mõisa moodustamise ajal 1759. aastal Võhmasse ja Ilumäele.³⁷

Hallika pere Ilumäel

Ilumäel asutasid Muiked Hallika pere. 1782. aasta hingerevisjoni järgi oli seal peremeheks Vanapere Jaagu poja Tönno ja tema abikaasa Elsi 14. aprillil 1728 ristitud Hans, keda hingeloendis nimetati Hallika Hansuks.

³⁴ Samas: 28; 237p, 267, 283p.

³⁵ EAA, 3, 1, 469: 7p–8.

³⁶ EAA.3, 1, 475: 6p–7.

³⁷ DSHI 190, Estland 261: 28p.

Samas peres elasid ka Hallika (Vanapere) Abrahami (*Abrami*) 1704. aasta paiku sündinud lesk Leno ja tema 36-aastane poeg Hans. Viimane oli 1795. aasta hingeloendis kirjas peremehena. Hans oli abielus 1752. aastal sündinud Madliga, kellega neil oli neli poega ja kaks tütart. Hans suri 1805. aastal ning peremeheks sai tema kõige vanem poeg Tenno. Hallika Hansu teine poeg Abraham oli 1811. aasta hingeloendi järgi mõisas kutsariks. Allika Tönno Muidik suri 1851. aastal ning peremeheks sai tema vanem poeg Maddis Muidik.³⁸

Reo pere Võhmas

Teine osa Muike Vanaperest asus 1759. aastal usutavasti elama Võhma küla Reo peresse, mille algne pere oli selleks ajaks tõenäoliselt hääbunud. Sellele, et tegemist oli Muikelt ümberasujatega, viitas perele 1835. aastal antud perekonnanimi Muik. 1782. aasta hingeloendi alusel oli Reo pere peremeheks 1734. aastal sündinud Juhan, kes oli abielus 1742. aastal sündinud Kayga. Kahjuks lõppesid Kadrina koguduse 1711–1734. aasta meetrikaraamatu sünniandmed enne Juhani sündimist, mistõttu pole teada, kes olid tema vanemad. 71-aastane Reo Juhhan suri 1805. aastal ning tema asemel sai peremeheks tema poeg Jakob, kes oli abielus Madliga. Millalgi 1811. ja 1834. aasta hingeloenduse vahel asus Reo Jakob elama Porgaste peresse ning Reo uueks peremeheks sai Jakobi noorem vend Johan (Juhan). Johan Muik suri 1845. aastal ning peremeheks sai tema noorim poeg Maddis, kes omakorda suri 1857. aastal. Maddise asemel sai peremeheks tema vanem vend Jacob Muik.³⁹

1732. aasta adramaarevisjoni järgi oli Reo koht $\frac{1}{2}$ adramaa, 1739. aasta adramaarevisjoni järgi $\frac{1}{4}$ adramaa suurune.⁴⁰ Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli tegemist kuuapäeva kohaga.⁴¹

³⁸ EAA 1227, 3, 1: 260p; EAA 1864, 2, IV-4: 363p; EAA 1864, 2, V-42: 220p–221; EAA 1864, 2, VI-54: 150p, 163; EAA 1864, 2, X-202: 570p.

³⁹ EAA 1864, 2, IV-4: 354p; EAA 1864, 2, V-42: 196; EAA 1864, 2, VI-54: 151p, 163; EAA 1864, 2, VII-106: 351p; EAA 1864, 2, VIII-129: 471p; EAA 1864, 2, VIII-130: 250p; EAA 1864, 2, IX-96: 495p; EAA 1864, 2, X-202: 551p.

⁴⁰ EAA 3, 1, 469: 6p; EAA 3, 1, 475: 12p.

⁴¹ EKLA 38, 7: 206p.

Porgastele asunud Reo Jakob suri 1845. aastal, nagu ka suurem osa sealsest Mühlmannide perest, ning Jakobi poja Johanni poeg Gusto Muik on seal 1850. aastal uus peremees.⁴²

Meikar (Muikar)

Enn Tarvel viitas oma Lahemaa ajaloo, et Muike perega võib seotud olla ka perekond Meikar (Muikar).⁴³ Seos tundub ka kinnitust leidvat, kuna Meikarite perekond pärines Võhma Reo perest.

1782. ja 1795. aasta hingeloendite vahelisel ajal suri senine mõisa parkal Parkale Andres ning tema asemel sai uueks parkaliks ehk nahkuriks Reo Josep, kes oli pärit Võhmast Reo Juhani perest. Kui 1803. aastal suri Maallose (*Mäallose*) Jaak ning tema poeg Juhhan lahkus 1805. aastal Palmse mõisast, sai Parkale Josep tema asemel Maallose peremeheks. Tõenäoliselt toimus üleminek millalgi 1805. aasta vakuraamatu koostamise ajal ning Josep on sattunud korraka nii Mäallose kui ka Parkale talu peremeheks. Siiski nimetati Ree Oja ehk Parkale Josepiti Parkale peremehena ka 1806–1807 Moritz von Dreyeri poolt koostatud Palmse mõisa atlase lisas. Mäallose peremehena hakati teda kutsuma Mäallose Josepiks. 1812. aastal sai talu peremeheks tema vanem poeg Hans. Hans Meikar suri 1851. aastal ning peremeheks sai tema poeg Jürri.⁴⁴

Parkale (Mäallose) Josepi noorem poeg Daniel Meikar oli 1834. aastal Võsupere Kasiko pere peremees ning 1850. ja 1858. aastal Tõugu küla Ustallo peremees.⁴⁵

Jaanioja (Janioia) pere Võsul

23. jaanuaril 1726 ristiti Muike Wannaperre Jaaku pojapoeg Jakob, kes millalgi pärast Muike karjamõisa rajamist 1759. aastal asus koos 1740. aastal sündinud abikaasa Lenoga Võsule, kus nad said mõisalt pidamiseks vastselt asutatud Jaanioja veskitalu.⁴⁶ Jakob ja Leno Muikil olid pojad Jacob, Juhani ja Daniel.⁴⁷

⁴² EAA 1864, 2, IX-96: 535p.

⁴³ Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 132.

⁴⁴ EAA 1864, 2, VII-106: 361p; EAA, 1864, 2, X-202: 556p.

⁴⁵ EAA 1864, 2, VIII-129: 492p; EAA 1864, 2, IX-96: 518p; EAA, 1864, 2, X-202: 564p.

⁴⁶ EAA 1227, 3, 1: 237p; EAA 1864, 2, V-42: 242p; Heljas M.-A. Võsu rahvas ja tema lugu. Tallinn 2009, lk 68.

⁴⁷ EAA 1864, 2, V-42: 243; RM 2936 Ar 571.

Nagu selgub Susanna Mureli von der Pahlenite raamatukogu ülevaatest, omasid Jaanioja Muikid raamatukogu, milles oli vähemalt 147 raamatut, kuid tõenäoliselt hoopis rohkem.⁴⁸ Millal raamatukogu alguse sai, pole teada, kuid SA Virumaa Muuseumid fondis talletatav kogu 147. raamat, Johann Christoph Henckeli teos „Jummala surest Teggedest Ma ilma peal. Esimenne Jäggo” on välja antud 1774. aastal, seega pidi kogu alguse saama oluliselt varem. Ühtlasi näitab nimetatud raamatusse tehtud sissekanne, et peres ei osatud pelgalt lugeda, vaid ka kirjutada. Daniel Muicki 21. jaanuaril 1782 parun G. Fr. von der Pahlenile kingitud pühendusega raamatust selgub, et lugeda ja kirjutada mõisteti ka saksa keeles.⁴⁹

71-aastane Jaanioja Jakob suri 1796. aastal ning tema asemel sai peremeheks tema keskmine poeg Juhan (*Juhhan*, Johan). Jaanioja Juhan suri 1831. aastal ning peremeheks sai tema poeg Jaanioja Jakob Muikmann.⁵⁰

Muik Noreperre Jacob Muick

Jacob (Jakob) Muik sündis 1674. aasta paiku ning maeti 22 märtsil 1724 umbes 50 aasta vanuselt. Kuna ta oli olnud märkimisväärselt kaua aega kiriku vöörmünder (eestseisja), korraldati talle vääriline matusetalitus. Tema esimene abikaasa Anno sündis 1683. aastal Loobu möldri Jürgeni peresse ning abiellus Jacob Muikiga 1701. aastal 18-aastaselt. Nad said oma 20-aastase abieliu jooksul kokku üheksa last – neli poega ja viis tütar –, kellest kaks tütar surid noorelt. Anno oli enne surma palju nädalaid haige, kuid käis veel 10 nädalat enne surma viimast korda armulaual. Anno suri 18. mail 1721. aastal 38-aastaselt ja maeti 21. mail.⁵¹ 30. oktoobril 1722 abiellus Jakob Muik uuesti, Körwe Jahni Jürri tütre ja Hulja möldri Wabo kasutütre Elßiga.⁵² Jacobi ja Elßi abieliu kestis siiski vaid poolteist aastat. Pärast kolmeaastast leinaaega abiellus Elß 1727. aastal Joaweske Jürriga.⁵³

⁴⁸ Murel, S. Palmse Pahlenid raamatupeeglis – põgus pilguheit mõisahärra raamatukokku. – SA Virumaa Muuseumid toimetised 2017, Rakvere 2017, lk 60–62.

⁴⁹ Samas, lk 61.

⁵⁰ EAA 1864, 2, VI-54: 174; EAA 1864, 2, VIII-129: 502p.

⁵¹ EAA 1227, 3, 1: 380, 388p.

⁵² Samas: 22, 248.

⁵³ Samas: 28p.

Tegemist oli 1711. aasta katkunimekirja Muike noorpere (*neu Gesind* ehk *noreperre*) Jackuga. Enne katku elas peres 15 inimest – kuus meest ja üheksa naist. Neist jäi pärast katku ellu üks mees ja kolm naist.⁵⁴ Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi maksis täisadrik Muick Jack teotöö eest rahas 12 riigitaalrit ning tasus naturaalandameid. Lisaks pidi pere andma mõisale igal aastal 10 naela humalaid.⁵⁵

Jacobi pärija peremeheametis Dietrich Muik sündis ilmselt katku ajal või üsna varsti pärast seda, kuid enne sündide registreerimise algust. Vaderina ilmus ta sünimeetrikasse esimest korda 1729. aastal.⁵⁶ Enne katku oli sündinud ka Jacob ja Anno Muicki tütar Kay, kes 1725. aastal oli Hanso Jürri tütre May ristiemaks. 1712. aastal ristiti nende poeg Samuel, 1714. aastal tütar Dortie (*Toorti*), kes 1732. aastal abiellus Löpfe Weske mõldri poeg Jürriga, 1716. aastal tütar Elisabeth ja 1718. aastal tütar Mall. 1724. aastal ristiti Jacob ja Elß Muicki tütar May.⁵⁷

Dietrich Muick

1726. aasta vakuraamatu järgi kuulus Jacobi järglasele peremeheametis, Dietrich Muikile ühe adramaa suurune talu, mille teotöö ja naturaalkohustuste eest ta 1732. aasta vakuraamatu andmeil maksis mõisale kokku 24 riigitaalrit.⁵⁸ 1739. aasta vakuraamatu järgi maksis ta teotöö eest mõisale 12 riigitaalrit ning tasus naturaalmaksudena kuus tündrit rukkeid, kuus tündrit otri, neli tündrit kaeru, andis kaks vana lammast, kuus kana, 60 muna, kuus naela lõnga ja kaks koormat heinu.⁵⁹

1759. aastal, mil asutati Muike karjamõis, sai Noorpere rentnik (*Arrendator*) Dietrich Muick endale asemele Korgee-soo koha.⁶⁰ Kahjuks ei ole kirikuraamatute ja hingeloendite abil võimalik kindlaks teha, kas Koriesso peredes – neid oli kaks – elas 1782. aasta hingeloendi koostamise ajal veel Muickide järglasi. 1835. aasta perekonnanimedede raamatu järgi anti sealsetele peredele perekonnanimedeks Lillepärrri ja Eek.⁶¹

⁵⁴ EAA 3, 1, 445: 24.

⁵⁵ DSHI 190, Estland 245: 8.

⁵⁶ EAA 1227, 3, 1: 271.

⁵⁷ Samas: 33p, 76p, 102, 134p, 154p, 217p, 234p.

⁵⁸ EAA 3, 1, 469: 7p–8.

⁵⁹ EAA 3, 1, 475: 6p–7.

⁶⁰ DSHI 190, Estland 261: 28p.

⁶¹ EAA 1864, 2, VIII-130: 270p.

Küll elas Ditrich Muicki lesk Liso 1782. aastal Sae peres oma tütre Madli juures ja suri millalgi ajavahemikus 1782–1795.⁶² Tundub, et Korgee-soole ümber asunud Muike Noorpere häabus või lahkus mõisast millalgi pärast ümberasumist.

Foto 2. Ilumäe kabeli vitraažvapp. Muike Noorpere rentnik Diedrich Muicki vapikilbil on kujutatud tuuleveski, kaski kohal on kolm viljapead (foto: Stanislav Stepaško, 2017)

Muike noorpere Jürri lesk Ann

Muicke noorpere (*nore perre*) Jürri lesk Ann sündis 1675. aasta paiku ning suri 9. augustil ja maeti 15. augustil 1725. Ann abiellus Jürriga 1692. aastal ning sünnitas talle 18 abieluaasta jooksul kaks poega ja kolm tütart.⁶³ Ann jäi leseks katku ajal 1710.

⁶² EAA 1864, 2, V-42: 235p; Tarvel E. Lahemaa ajalugu... lk 132.

⁶³ EAA 1227, 3, 1: 393p.

aastal, mil pere kuuest mehest ja üheksast naisest jäi ellu üks mees ja kolm naist.⁶⁴ Usutavasti olid Jürri ja Jacob Muick vennad.

Johan ja Ewold (Ewald) Muick

Lisaks Jacob Muickile omasid perekonnanime ka Johan Muick ja Ewold Muick, kes pidid olema vabad mehed, kuna mõlemad on olnud mõisavalitsejad. Kuigi seda kindlalt väita pole võimalik, jääb mulje, et tegu võis olla Jacob Muicki vendadega.

Johan Muickist on teada üsna vähe. 29. juulil 1711 nimetati teda Kadrina kihelkonna sünnimeetrikas Hulja mõisa valitsejaks, kelle abikaasa Helena Jung oli Jacob Muicki sulase Johani tütre Leno ristiema.⁶⁵ Kadrina koguduse surnameetrikas teade tema surmast puudus, kuid 18. jaanuaril 1713 nimetati Helena Jungi juba tema leseks. 5. juulil 1719 abiellus lesk Helena Jung sadulsepasell Johan Druskaga Karitsalt.⁶⁶

1713. aastal vilksatas sünnimeetrikast läbi ka Hans Muik, kuid rohkem pole temast midagi teada.⁶⁷ Võimalik, et nimetatu oli samane Muike Vanapere Hansuga.

Rohkem on teada Ewold Muickist, kes ilmus meetrikaraamatutesse esimest korda 1712. aasta veebruaris Naugaste Micku tütre Madli ristiisana.⁶⁸ 23. oktoobril 1713 olid nad koos Johan Muicki lese (*Frau Muicksche*) Helena Jungiga Jõepere (*Jömper*) mõisa valitseja Johan Hinrich Frantzi tütre Anna Christina ristivanemad. 11. aprillil 1714, mil E. Muickist sai Saksi mõisast (*Saximois*) pärit Johan Hammeri ristiisa, nimetati teda sünnimeetrikas esimest korda mõisavalitsejaks. Sama aasta juunis täpsustas G. Handtwig, et ta oli Vatku (*Watküll*) mõisa valitseja. 1716. aasta algul oli E. Muick koos teiste kihelkonna mõisavalitsejate ja pastoriproua Anna Margaretha von Nierothiga komissar Otto Fabian Nylanderi poja ning suvel Carel Gustav Manfeldi tütre ristiisaks.⁶⁹

⁶⁴ EAA 3, 1, 445: 24.

⁶⁵ EAA 1227, 3, 1: 67p.

⁶⁶ Samas: 18p, 89p. 175p.

⁶⁷ Samas: 92.

⁶⁸ Samas: 78p.

⁶⁹ Samas: 98, 100p, 104p, 108p, 109p, 131, 136p.

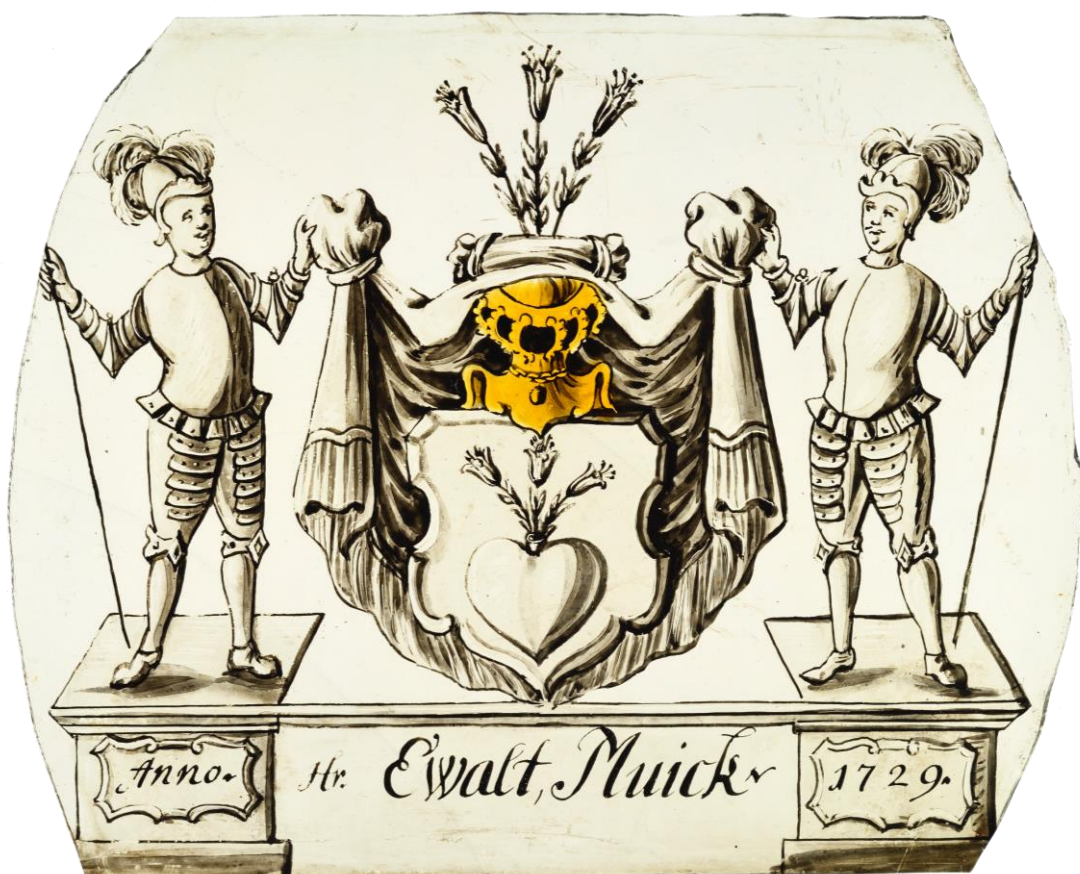

Foto 3. Ilumäe kabeli vitraažvapp. Ewalt (Ewold) Muicki vapi kilbil on süda, millest kasvavad välja kolm liiliaõit. Kolm liiliaõit on samuti kaski kohal (foto: Stanislav Stepaško, 2017)

Sünnimeetrika järgi kerkib ta esile kui Palmse mõisa talurahva ja kihelkonna mõisate sakslastest kõrgametnike seas populaarne ja lugupeetud mees, kelle kutsumine laste ristivanemaks nii ühtede kui ka teiste seas oli sage.

Üsna harva mainiti meetrikas Ewold Muiki kodakondseid. 1713. aasta jõulude paiku ilmus sünnimeetrikasse ristivanemana ka tema abikaasa Anna Helena (*Anlena*) Jung, kes esines seal järgnevalt aga palju harvemini kui tema abikaasa. Kahjuks pole nende abiellumise aeg teada, kuna olemasolev Kadrina koguduse meetrikaraamat seda ei kajasta ning on võimalik, et abielu sõlmiti enne 1711. aastat. Ewoldi ja Anna Helena

lastest meetrikaraamatutes erilisi jälgi pole, vaid 1731. aastal nimetati Ewold Muiki tütar Anni, kes oli Labbiki Jürri ja Tio tütre Anni ristivanemaks.⁷⁰

1728. aastal oli Körwe Körtzi Jaaku tütre Anni ristivanemate seas Muike Ewoldi tüdruk Ann ning 1729. aastal Võhmas sündinud Wolmeri Wolmeri ja Madli poja Peteri ristivanemaks Ewold Muiki sulane Jahn.⁷¹

Ewold ja Anna Helena Muicki surmaaega pole 1734. aastast hilisemate kiriku- raamatute puudumisel võimalik kindlaks teha.

Muikide vapid Ilumäe kabelis

Ilumäe kabeli akendel olevaist neljateistkümnest vitraažvapist oli Muikedele pühendatud kolm. Üks neist kuulus Jacob Muickile ehk Muike Vanapere Jaackule, keda meetrikaraamatuis hakati Jakobiks – siiski mitte alati – kutsuma pärast seda, kui temast oli saanud kiriku vöörmünder. Tema vapikilbil oli kujutatud kahe härjaga rakendatud ader, mis viitab tema tegevusele põlluharijana. Teine kuulus Muike Noorpere Dietrich Muickile, kelle vapikilbil oli kujutatud tuuleveski. Nii Jacob kui ka Dietrich Muicki vapikilp oli varustatud mantli ja kaskiga (kiivriga), mille kohal oli kolm viljapead, vapi kõrval olid loorberioksad. Kolmas vapp kuulus härra Ewald Muickile, kelle vapikilbil oli süda, millest Jüri Keevalliku järgi kasvasid välja „*kolm hingepuh- tusele viitavat liiliaoksa*”.⁷² Vapi ülaosas kiivri peal olid samasugused oksad. Erinevalt teistest kannavad tema vappi kaks terasturvistes vapisulast, samamoodi nagu Arend Dietrich von der Pahleni, tema abikaasal Anna Magdalena Elisabeth von Derfeldeni ja Palmse valitseja Jakob Johan Krahni vappidel. Küllap see vastas tema valitsejaametist tulenevale ühiskondlikule ja sotsiaalsele positsioonile.

Vapi järgi on Dietrich Muicki peetud tuuleveski möldriks, kuid ühtegi doku- mentaalset jälge selle kohta pole. Ka mõisa 1723. aasta vakuraamat, kus väga täpselt on ära toodud andmed kõigi mõisa veskite ja neis tegutsevate möldrite kohta, ühes veskite eest makstavate rendisummadega, pole Muike Noorpere ja Dietrich Muickiga seoses tuuleveskit mainitud. Samuti olid kõik möldrid – v.a Oruveskil tegutsev mõisa

⁷⁰ Samas: 100p, 289p.

⁷¹ Samas: 263p, 276p.

⁷² Keevallik, J. Ilumäe vabatmeeste vapid. – Kultuur ja Elu, 1978, nr 3, lk 41–42.

mölder – vabastatud teotööst ja naturaalandamist ning tasusid eranditult ainult raharenti, kuid Muike Noorpere peremees tasus naturaalandameid ja oli teetöökohuslane nagu teisedki mõisa adratalupojad, erinedes neist vaid selle poolest, et ta tasus oma teotöö eest rahas.⁷³

Mingi minevikuseos tuuleveskiga võis perel ometi olemas olla, sest 1701. aastast pärineb Tönnis Muickile kuulunud 17 cm kõrgune ja ülaääres 11 cm läbimõõduga hõbepeeker, millele graveeritud vappi „*kroonib tuuleveski kujutis*”. Lisaks oli vapikilbil kujutatud veskiratast.⁷⁴ Igal juhul seab peekril oleva vapi kujutis kahtluse alla väite, nagu oleks Arend Dietrich von der Pahlen, kes nimetatud vitraažvapid tellis, kujutised suvaliselt oma peast välja mõelnud. Ilmselt oli Tönnis Muick, kellele peeker kuulus, Jacob, Johan ja Ewold Muicki isa ning Dietrich Muicki vanaisa.

Foto 4. Tönnis Muicki vapp (1701; Eesti rahva ajalugu. Tallinn 1997, tahvel CIII)

⁷³ DSHI 190, Estland 245: 7p–8p.

⁷⁴ Kirme, K. Eesti hõbe. Tallinn 2000, lk 134; Eesti rahva ajalugu. Tallinn 1997, tahvel CIII.

Vana suguvõsavapi olemasolu Muikede Noorpere perekonnaliinil kinnitab allikate uurimisel tekkinud arvamust, et nende puhul võis olla tegu isiklikult vabade inimestega. Lisaks mõisavalitsejatele Johan ja Ewold Muickile olid vabad mehed ka nende vend Jacob ja tema poeg Dietrich, kes oma talu mõisalt rentisid. Seda kinnitab ka eespool mainitud nimetus rentnik Dietrich Muicki kohta Palmse mõisa kroonikas.

Kokkuvõte

Muike küla, mille pered pärast karjamõisa rajamist 1759. aastal ümber asustati, oli tõenäoliselt olemas juba muinasaja lõpul, aga igal juhul alates 15. sajandi algusest. Küla mõlemad pered on olnud nii mõisas kui ka kihelkonnas olulisel positsioonil. Seda näitab Nii Muike Vanapere Jaacku kui ka Noorpere Dietrich Muicki ja Ewold Muicki jäädvustamine Ilumäe kiriku vitraažvappidel, kusjuures oli vähemalt Dietrich Muicki vapp pärit oluliselt varasemast ajast kui kabeli rajamine ning asjaolu, et Dietrichi isa Jacob Muick ja Muike Jaack olid mõlemad üksteise järel Kadrina kiriku võõrmündrid. Mõlemad pered on tasunud oma teokoormise eest kas osaliselt või täielikult rahaga, mis võib viidata nende pärinemisele Liivi sõja eelsetest vabatalupoegadest. On üsna tõenäoline, et Tõnnis Muicki järglased Jacob, Johan, Ewold ning Dietrich Muick olid isiklikult vabad. Seda kinnitab nii Johan kui Ewold Muicki tegevus mõisavalitsejatena.

Palmse mõisa ja perede maavaldused 1807. aastal

Uno Trumm

Aastail 1806–1807 koostas maamõõtja Moritz von Dreyer Palmse mõisa atlase, mille lisas olid esitatud üksikasjalikud andmed kõigi Palmse mõisale kuuluvate maavalduste kohta. Seal leidsid üksikasjalikud andmed mõisasüdame ja karjamõisade ning talu- ja vabadikuperede põllu-, heina, metsa- ja karjamaade kohta. Järgnevalt on esitatud kõigi mõisale kuulunud mõisa- ja talumaade loetelu ning suurus.⁷⁵

Ühtekokku kuulus mõisale maad 10 139,11 dessatiini ehk 11 076,95 hektarit, sellest kuulus mõisale ja karjamõisadele 6911,15 dessatiini ehk 7550,40 hektarit ning peredele 3227,96 dessatiini ehk 3526,55 hektarit.

Tabel 1. Palmse mõisa maavaldused kokku

Mõis, karjamõisad, külad ja hajatalud	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektarid
Mõisamaad kokku	6911,15	7550,40
Palmse mõisa maad	6184,76	6756,81
Sakusaare karjamõisa maad	515,31	562,98
Muicke karjamõisa maad	211,08	230,61
Külade maad kokku	2467,95	2696,24
Võhma	664,29	725,74
Uusküla	349,63	381,97
Tõugu	232,84	254,37
Vatku	234,46	256,15
Ilumäe	223,25	243,90
Võsupere	295,50	322,83
Võsu	335,28	366,30
Eru	132,71	149,63
Hajatalude maad kokku	760,01	830,31
Kokku	10 139,11	11 076,95

⁷⁵ EAA 1690, 1, 33.

Tabel 2. Palmse mõisasiudame juurde kuuluvad maad

Palmse mõisamaad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektarid
Mõisasüda	8,48	9,26
Hoonete ja karjaõue alune maa	1,42	1,55
Aed ja park	2,73	2,98
Tiigid	4,33	4,73
Põllumaad	237,04	258,97
Rukkipõld	86,21	94,18
Odrapõld	68,63	74,97
Kesa	82,21	89,81
Heinamaad	308,21	336,72
Põldudega piirnevad heinamaatükid	16,21	17,71
Koppel	6,08	6,65
Kurro Suo Einama	69,08	75,47
Ried Suo Einama	33,83	36,96
Ummako ja Kitzas Einama	7,38	8,06
Rawwa Suo Einama	109,46	119,58
Väike heinamaa ja Ekke Niedo Einama	66,17	72,29
Metsad ja karjamaad	4528,77	4947,68
Erg Koppell	13,96	15,25
Kopli või Ticks Meggi mets	59,58	65,09
Ried Suo Nomm	267,21	291,93
Tillika, Pitkasoune, Kassiko, Wahheselja ja Lagge Suo Metz	413,42	451,66
Westra Mennick	67,21	73,43
Pollend Nomm, Micko Meggi, Wessi Niedo Taggone, Wessi Nieth, Alke Metz, Muike Nomm, Tulli Weske Nomm, Liwa Ma Suo, Terwa augo Meggi, Assopehle Nomm	827,15	903,66
Koljoko Metz ja Terwa Nomm	395,25	431,81
Selja Allone, Kulli Niede Kusick, Regalcko Koppell, Pardi Kanno Padenick, Lemmo Selja Metz, Suo Aigo Metz, Undi Selg, Kahhe Tulle wahhe Metz, Pardi Kanno metza wahhe Suo, Lemmoselja Suo	786,56	859,32
Marja Suo Kassiko Metz, Merro Selja Metz	108,50	118,54
Koltzi Metz	183,21	200,16
Erro Metz	189,88	207,44

Murro Ma Metz, Retseppasilla ja Anne Laugo Metza Mennick, Selja Meggi, Retla Selg, Marja Suo	363,67	397,31
Joa Weske Mennick, Waino Suo ja Selja Ma Suo Aso metsa kõrval	853,17	932,08
Mõisa telliselööv Võsul	2,79	3,05
Telliselöövi maa-ala	0,13	0,14
Telliselöövi härjakoppel	2,67	2,91
Mõisa rehed ja paekarjäärid	9,23	10,08
Ilumäe kabel	0,29	0,32
Kasutuskõlbmatu maa	1089,92	1190,73
Tühermaa põldude juures	2,50	2,73
Laucki Suo raba	954,25	1042,52
Laucki Suo Laugit ehk rabajärved	11,92	13,02
Illick Jerw	39,04	42,65
Kõik Palmse piirides olevad jõed	23,67	25,86
Mererand	56,88	62,14
Tallinna–Narva maantee	1,67	1,82
Kokku	6184,76	6756,81

Tabel 3. Sakusaare karjamõisa juurde kuuluvad maad

Sakusaare karjamõisa maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektarid
Karjamõisa süda	6,58	7,19
Hoonete ja karjaõue alune maa	0,67	0,73
Aiamaa	0,38	0,41
Koppel	5,54	6,05
Põllumaa	52,17	56,99
Rukkipõld	10,42	11,38
Odrapõld	25,29	27,63
Kesa	16,46	17,98
Heinamaa	115,71	126,41
Alliko ja Kulli Suo, Krusi Augo Einama	115,71	126,41
Mets ja karjamaa	315,04	344,18
Tarri Katko, Sacko ja Otti allone Metz, Wiitna Mennick, Tannille Kassick, Rawwasuo Selja Metz, Nuggise Mennick, Kopplitaggone Metz	315,04	344,18
Kasutamiskõlbmatu maa	25,81	28,20
Kokku	515,31	562,98

Tabel 4. Muike karjamõisa juurde kuuluvad maad

Muike karjamõisa maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektar
Karjamõisa süda	5,21	5,69
Hoonete ja karjaõue alune maa	0,17	0,18
Koppel	5,04	5,51
Põllumaa	62,58	68,37
Rukkipõld Laoniethe Welli	17,58	19,21
Odrapõld	19,25	21,03
Kesapõld Kaltmaa Welli	25,75	28,13
Heinamaa	78,29	85,53
Põldudega piirnevad heinamaatükid	17,54	19,16
Tammicko Oja, Leo Nietho ja Könno Einama	60,75	66,37
Mets ja karjamaa	60,29	65,87
Kurro Nomm, Jalla Perdi Suo, Laastometz, Uni Laucka Kaddapick, Kaltmaa Ma Saad	60,29	65,87
Kasutamiskõlbmatu maa	2,04	2,23
Karjamõisa rehehoone maa	2,67	2,91
Kokku	211,08	230,61

Tabel 5. Võhma küla perede maad

Võhma küla perede maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektar
Wolmri Jacob	46,15	50,42
Jera Johann	48,11	52,56
Reo Jacob	48,48	52,97
Rünga Josep	48,82	53,33
Welja Hans	49,52	54,10
Peerna Johann	47,61	52,01
Kingo Mick	45,65	49,87
Kanguste Jain	47,73	52,15
Tönnokeste Hans	45,40	49,60
Reino Petri Peter	46,23	50,51
Naugaste Maddis	45,27	49,46
Maallose Josep	49,60	54,19
Piskeste Josep	46,11	50,37
Clausi Abram	44,86	49,01

Tabel 6. Uusküla perede maad

Uusküla perede maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektar
Pitka Johann	43,38	47,39
Reiteri Tönno	43,92	47,98
Nano Jani	42,50	46,43
Clause Jürri	43,71	47,75
Jahni Hans	41,04	44,84
Thoma Maddi	41,67	45,52
Prassi Josepe Abram	43,58	47,61
Prassi Tönno Jain	42,54	46,48

Tabel 7. Tõugu küla perede maad

Tõugu küla perede maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektar
Jürri Hans	45,75	49,98
Hanso Jacob	46,67	50,98
Mardi Abram	46,00	50,26
Ustallo Josep	46,83	51,17
Gusto Hans	47,58	51,99

Tabel 8. Vatku küla perede maad

Vatku küla perede maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektar
Hanso Jacob	58,51	63,92
Joseppe Hans	58,64	64,06
Petri Tönno	58,93	64,38
Johanni Johann	58,39	63,79

Tabel 9. Ilumäe küla perede maad

Ilumäe küla perede maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektarid
Tönno Josep	55,52	60,66
Jürri Jürri	55,73	60,88
Wannapperre Jacob	56,85	62,11
Hallika Tönno	55,15	60,25

Tabel 10. Võsupere küla kuue-päeva-perede maad

Võsupere küla perede maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektar
Tonno Johann	74,16	81,02
Jürri Jürri	69,66	76,10
Jürri Tonno	79,07	86,39
Andresse Mart	72,32	79,01

Tabel 11. Võsu küla perede maad

Võsu küla perede maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektar
Pello Sammell	19,89	21,73
Mikko Jacob	19,97	21,82
Wolmri Johann	20,06	21,91
Kingo Jürri	20,22	22,09
Reino Tönno	20,34	22,22
Menniko Hinrich	19,85	21,68
Ue Toa Jacob	20,06	21,91
Jürri Thoma Jürri	9,99	10,91
Simona Ado	9,99	10,91

Tabel 12. Hajatalude maad. Nende seas olid nimetatud ka kõik Eru ning osad Võsu pered, mõisa ametimeeste ja vabadikupered

Hajatalude perede maad	Maa suurus	
	Dessatiin	Hektarid
Könno	57,98	63,34
Porgaste	64,38	70,33
Joaweske	86,92	94,96
Joaweske		
Poddra Loppe	49,71	54,31
Lemminge	35,13	38,37
Lawiko	49,04	53,58
Orroweske (mõisa veskikoht)	41,33	45,16
Kiwwikatko	42,21	46,11
Ojaerre (õllepruuli koht)	26,06	28,47
Poisma (sepa koht)	28,42	31,05
Sojere (koka koht)	26,27	28,70
Sojerre (kangru koht)	26,48	28,93

Ree oja ehk Parkale (parkali koht)	15,79	17,25
Koriesso	26,00	28,41
Koriesso (jäägri- ja metsavahikoht)	21,00	22,94
Aso	16,17	17,66
Wahhi (mõisa vahimehe koht)	10,88	11,88
Nuggise (kangru koht)	26,96	29,45
Sacko (metsavahikoht)	25,80	28,19
Sacko Metza	0,29	0,32
Witna Körtz (kõrtsikoht)	17,92	19,57
Körwe Körtz (kõrtsikoht)	19,42	21,21
Rachkma Körz (kõrtsikoht)	13,42	14,66
Witna (metsavahikoht)	11,09	12,11
Nuggise (metsavahikoht)	12,71	13,88
Kassiko (metsavahikoht)	8,67	9,47
Lemmoselja	30,71	33,55
Leppispa	34,17	37,33
Jahnioja	36,58	39,97
Sae	45,38	49,57
Kolzi (metsavahikoht)	12,13	13,25
Körtzi (kõrtsikoht)	2,88	3,14
Koljoko (metsavahikoht)	7,13	7,78
Must Oja (metsavahikoht)	5,96	6,51
Erro Josep	29,83	32,59
Erro Sammel	27,08	29,59
Kassiko Jacob	13,83	19,76
Kassiko Maddis	15,00	16,39
Erro Arend (metsavahikoht)	15,17	16,57
Annelockso	14,42	15,75
Kernerre (aednikukoht)	14,63	15,98
Tammispa (rätsepa koht)	2,63	2,87
Wabba Abram	0,13	0,14

Lurich rahvuslase ja moderniseerijana

Riho Paramonov

Sissejuhatus

Olen tundnud vajadust kirjutada Hackenschmidtist, kuid mitte Lurichist. Ühest küljest on esimene minu jaoks nii inimese kui spordimehena sümpaatsem, aga vähem tähtis pole asjaolu, et siinses kultuuriruumis on Lurichist enam räägitud (globaalses

G. Lurich — Weike Moarja (Russland)
stemmt mit dem kleinen Finger 335 kg.
„ „ der ganzen Hand 460 „

Foto 1. Maadleja Georg Lurich Väike-Maarjast oli tuntud nii maadleja kui ka tõstjana (RM F 1408:80)

mõõtkavas on Hackenschmidt populaarsem, ehkki spordiajaloo seisukohalt on mõlemad mehed üsna ühte kaalu).¹ See on ka täiesti mõistetav, sest Eesti kultuuriajalukku on Lurich vajutanud sügavama jälje kui Hackenschmidt. Viimase jälg on tegelikult päris kahvatu: uue sajandi hakul Inglismaale kolides tema side sünnimaaga sisuliselt katkeb

140 aastat tagasi Läänemaal, Velisel ilmavalgust näinud (s 22.04.1876) Lurich ei ole üksnes Eesti raskejõustikule alusepanija ja kuulsusrikas maadleja (ta oli edukas ka tõstmises), vaid võib-olla suurimaid eestluse kandjaid ja kultiveerijaid läbi aja üldse. Lurichi tähtsus seisneb ennekõike tema tohutus mõjus laiadele massidele – sealhulgas inimestele, keda vaimuväli ei kutsunud. Selle mõju teeb võimalikuks ühiskonna moderniseerumine.

¹ Voldemar Veedam väidab, et umbes aastail 1904–1908 oli Hackenschmidt maailma populaarseim sportlane. Veedam, V. Lurich Ameerikas. Hackenschmidt jälgedes, Abergi varjus. Oma Press LTD. Toronto 1981, lk 11.

Ehkki Lurichi kultuurilooline suurus on vaieldamatu, on temast kirjutanud peamiselt spordiloolased.² Akadeemilise ringkonna (ajaloolaste, kultuuriloolaste, etnoloogide, kirjandusteadlaste jt) jaoks on Lurich jäänud mõneti võõraks, mistõttu ei ole ta piisavalt lõimitud üldisesse ajaloonarratiivi. Paavo Kivine on raamatus „Lurich” (2011) toonud näiteks „Eesti ajaloo” 5. köite, kus Lurichit ja tema kaaslasi mainitakse vaid ühes lõigus. Suurte, projektina sündinud ülevaateteoste puhul on teemade ühekülgne valik üsna mõistetav, kuid seda kummalisem on, et Lurichist ei kõnele sõnagi niisugused monumentaalsed ja terviklikkust taotlevad elutööraamatud nagu Ea Janseni „Eestlane muutuv asjas” või Ilmar Talve „Eesti kultuurilugu”. Kummaline, ent mitte üllatav, sest ajalooteadus areneb ajas. Paradigma, millesse kuuluvad nii Jansen, Talve kui ka „Eesti ajalugu. V” on keskendunud kõrgkultuurile, vaimuväljale, trükisõnale ja poliitilisele mõttele. Selleks aga, et mõista, mis inimesi kannustas, milline oli nende maailmapilt, mida tundsid, mõtlesid ja väärtustasid ka lihtinimesed (talupojad, töölised jt), tuleb põllumajandus-, karskus- ja käsitööseltside kõrval uurida ka spordiseltse, poliitilise mõtte kõrval spordimõtet, muusikaharrastuse kõrval spordiharrastust, laulupidude ja teiste suuraktsioonide kõrval tsirkuseetendusi, tšempionaate jm (mõistagi võib *spordi* siinkohal asendada ka mõne teise sõnaga, nt *elavate piltide* ehk kinoga).

19. sajandi lõpp ja 20. sajandi algus on murrangute aeg. Kõik muutub. Hakkab kujunema vaba aja veetmisele ja meelelahutusele orienteeritud ühiskond. Kuna sport on tollal meelelahutuse peamisi vorme, esineb vajadus siduda see tihedamini üldise ajalookäsitlusega (seni on sporti sageli vaadeldud justkui eraldiseisvat nähtust).³ On ilmne, et spordisfääris⁴ (või – veel üldisemalt – *kehasfääris*) esineb palju sellist, mis mõjutab tugevalt indiviidi väärtussüsteemi jm. Mõelgem siinkohal kas või esimestele

² Et saada ülevaadet Lurichi elukäigust ja sportlikest saavutustest võiks lugeda järgmisi raamatuid: Kristjanson, G. Eesti raskejõustiku ajaloo: Lurichist Taltsini. Eesti Raamat. Tallinn 1973, lk 79–135; Veedam, V. Lurich Ameerikas...; Koik, L. (koost). 100 aastat Eesti raskejõustikku (1888–1988). Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 1996, lk 10–41; Kivine, P. (koost). Lurich. Olympia. Tallinn 2011.

³ Võib eristada kahte seotuse tasandit: 1) spordi käsitlemine ühe teemana üldajaloo uurimustes ja ülevaadetes (eriti kultuuriloolistes); 2) sporditeemade asetamine laiemasse ajaloolisse konteksti (Kivise „Lurich” on hea näide).

⁴ Lurichi ajal nimetati seda *jõu ilmaks*.

naismaadlejatele 20. sajandi hakul (ei pea vist mainima, et nende tegutsemise impulsiks ja eeskujuks on Lurich jt). Millist mõju avaldab *naiste võitluse* nägemine ajal, mil ikka veel iga mees nii täpselt teab, milline *Eesti naesterahvas mitte ei pea olema*? Või teisest vallast: milliste muutusteni viib teadlikult kultiveeritud keha ja jõu nägemine? Kas ja kuidas teiseneb arusaam kehalisusest (oma kehast)? Niisuguseid küsimusi on rohkelt. Väga oluline on ka see, et paljud eestlased omandavad esimesed isiklikud nn globaalsuskogemused (kokkupuude võõra ja kauega) just spordi vahendusel (hakates ise sportima või olles pealtvaataja, s.t spordihuviline).

Fin de siècle'i ajal suurele areenile astuva Lurichi kaudu on võimalik aset leidvaid muutusi väga hästi avada. Erakordselt mitmeplaanilise isikuna on Lurich äärmiselt tänuväärne (lausa ammendamatu) uurimisobjekt (selles osas ületab ta uurija jaoks Hackenschmidti). Lurichile (ja tema kaudu ühiskonna muutumisele) on võimalik läheneda väga erinevatest vaatenurkadest. Mida enam erinevate alade uurijaid Lurichist kirjutab, seda põnevam ja rikkalikum saab üldpilt (Eesti ajaloo narratiiv).

Rahvus ja riik

Oma riik ei ole midagi enesestmõistetavat. Ärkamise ajajärgul kuulub idee omariiklusest fantaasiavaldkonda: see on kategooria, millega opereerivad vähesed (ka Lurich ei kuulu nende hulka). Tolle ajajärgu esimeseks märksõnaks on aluse rajamine rahvustundele ja -identiteedile (riigile eelnev).

Paljude eestlaste jaoks kangastub tsaaririiki kuulumises parim mõeldav olukord. Ühest küljest on eestlased tsaaritruud poliitilisel põhjusel: riigivõimult loodetakse idealistlikult toetust eestlaste õiguste laiendamisel, millega peaks kaasnema põlisvaenlase – saksa mõisnike – õiguste ja privileegida kahanemine (eestlased peavad saama sakslastega võrdseks). Kuid teisest küljest mõjutavad suhtumist tsaaririiki kõikvõimalikud semiootilised ja emotsionaalsed seosed, mis väga isiklikena ei pruugi kuigivõrd lähtuda sellest väärtussüsteemist, mida kujundab rahvajuhtide vahendusel tollane ajakirjandus. Tugeva ja võimsa kahepäise kotka tiibade all võib end suhteliselt kindlalt tunda ka kaitsetu ja ebakindel eestlane. Tsaari jõud on midagi reaalselt ja selgelt tunnetatavat, sellal kui isegi paljas mõte rahvusriigist on niisama habras kui eestlane ise.

Foto 2. Maailmameister Georg Lurich võistlusdressis ja aurahadega (RM F 298:1)

Kuna venestamine lisab rahvuslikule ärkamisele puhuti isegi uut hoogu, selmet seda lämmatada⁵, ei tuleks Lurichit käsitleda niivõrd viimase lootuskiirena öös kui taganttõukaja, innustaja, järeläratajana vms. Ja teistpidi: kui ärkamist oleks ähvardanud tõeline nurjumine, ei oleks Lurichist ilmselt saanud kuulsat maadlejat ega ka rahvuslikku suurkuju. Lurich asetub seega üsna sujuvalt terviklikku ärkamise konteksti: ta ei täida lootuse kadumise tagajärjel tekkinud auku, vaid täiendab ja tugevdab üha paisuvat rahvustunnet. Ehk võib isegi öelda, et Lurichis (ent muidugi mitte ainult temas üksi) väljendub järgmine loomulik arengufaas rahvuslikus eneseteostuses – eneseusu tsementeerumine.

Milline on Lurichi isiklik seos rahvuslusega? Sündinud 1876. aastal, on ta piisavalt vana, et saada osa ärkamisaja aktsioonidest ja emotsioonidest. Kui Lurich astub kooli, on venestamisaeg alanud. Rahvustunde arengut see takistada ei suuda: asutatakse rohkelt seltse, peetakse laulupidusid, levivad uued liberaalsed ja sotsialistlikud ideed, kogutakse pärimust jne. Koos vanema vennaga kogub rahvaluulet ka Lurich. 13-aastasena kirjutab ta Hurdale kirja, milles teatab, et on „*hakkand esiwanemate warandusest midagi unustamise eest hoidma*”.⁶ Niisiis on Lurich veendunud rahvuslane juba noorest põlvest. Rahvuslusest kujuneb tema elu kandvamaid motiive. Kui Lurich 1899. aasta sügisel Lääne-Euroopasse sõidab, kirjutab ta Postimehes: „*Ma olen siin maal muud kui selle pärast oma jõudu näidanud, et Eesti rahvas näha võiks saada, et ma täielik Eesti rahva poeg olen ja oma sugurahvale ka võõral maal jõu poolest jälle au võin teha. Jumalaga kodumaa!! Jumalaga Eesti rahvas!!*”⁷ Seega täidab ta võõral maal rahvuslikku ülesannet.

Lurichi rollist rahva äratajana on Kivine andnud väga hea ülevaate, mistõttu pole mõtet seda korrata. Oluline on see, et Lurichis ilmneb, Kivise sõnade järgi, rahvusliku suutmise mõõde. Kui Jakobson ütleb „*üks selle käes on õigus ja võimus, kes ennast ise kui mees üles teab näidata*”, siis need sõnad on justkui materialiseerunud Lurichis.

⁵ Kõige paremini on sellest kirjutatud Mart Laar. Vt nt Laar, M. Rahvuse süünd. Eesti Rahva Muuseum. Tartu 2016, lk 381–383.

⁶ Kivine, P. Lurich... lk 9.

⁷ Koik, L. (koost). 100 aastat Eesti raskejõustikku..., lk 29.

Lurich on *oma rahva kangem poeg* – luust ja lihast Kalevipoeg, kes näitab selgemalt kui keegi teine, et ka väike võib olla suur. Ta ise ütleb: „*Inimene võib enesest kõik teha, kui tal aga tahtmine on, ja tulevik saab ainult selle küsimuse läbi otsustatud, kas tahtmine tugevam on kui liha.*”⁸

Kuna Lurich teab, et *inimeste järeletegemise tung on väga suur*, siis ta isegi mitte niivõrd ei mõjuta isikuid oma ümber, kui just mõjub nende peale (tuntakse seesmist vajadust tema eeskuju järgida). On peaaegu norm, et alati, kui Lurich kuskil üles astub, puhkeb kohaliku noorsoo hulgas *jõukarastamise ja heitlemise palavik*. Igal pool – nii maal kui linnas – hakatakse üksi või kollektiivselt treenima algeliste kangide ja raskustega (kividega), luuakse spordiseltse või lihtsalt kujutatakse end ette Temana. Lurich kõnetab ja inspireerib inimesi kõikidest ühiskonnakihtidest: isegi voorimehed mõõdavad seisuplatsidel jõudu ja arutavad maadlusspordi üle.

Lurich on ilmselt teadlik oma mõjujõust. Ta arvab, et elav eeskuju mõjub kui ärritaja ja ärataja ning on rohkem väärt kui sada jutlust. “[...] *Siis olen mina ise ka teistele elavaks eeskujuks olnud, edasitungimise vaimustust ja usku oma võimisesse kasvatada aitanud.*” hindab maadleja oma panust.⁹ Isiklik eeskujuks olemine ongi see, mis eristab teda tuntud rahvajuhtidest – vaimuvara kasvatajaist ja jutlustajaist. Lurichi suurus on igapäevase arusaadav, mistõttu on ta eriti oma ja lähedane. Ka rahvajuhid on omad, kuid paljude jaoks siiski kõrged ja kauged ning seetõttu mõneti tabamatud.

On väga raske hinnata kuivõrd suudavad haritlastest rahvajuhid inimesi kõnetada. Pöördudes rahva poole suhteliselt ühekülgsest vaimu-platvormilt jääb kõnetus paratamatult ühel või teisel kombel puudulikuks (pidagem ka silmas, et seminari, keskk- või kutsehariduseni, kõrgharidusest rääkimata, jõuavad sel ajajärgul vähesed). Siin on maiste ja arusaadavate asjadega tegeleva Lurichil selge eelis. Just seepärast kaebab *eesti kultuuri agar reamees* Hindrik Prants 1900. aastal Lindsas: „*Kui siis, nagu tihti nähtud, „jõumeeste” etendusel rahvast kui murdu koos on, õ p e t l i s e l koosolekul aga ruumid tühjad, siis pole see kellegi rahva tervise, vaid ennemini haiguse*

⁸ Kivine, P. (koost). Lurich... lk 322.

⁹ Lurich, G. Kiri toimetusele. – Wirulane, 13. II 1910.

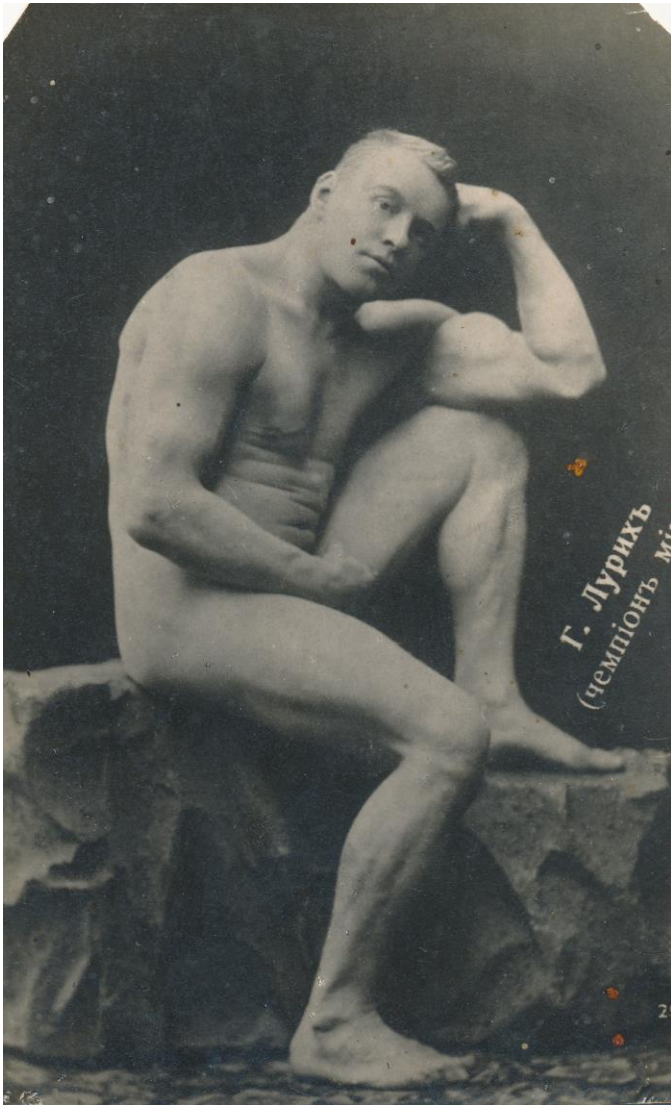

Foto 3. Georg Lurich (foto: A. Winnal, Tallinn;
RM F 298:3)

vähe... „Näha Lurichi – see tähendas neile (poistele – RP) umbes sama kui näha elavat jumalat,” meenutatakse 1937. aasta Uudislehes.¹³

Kõige selgemini on Lurichi mõju kaardistatav muidugi spordisfääris. Eestlastest

märgiks.”¹⁰ Ka baltisakslased on mures. A. Stromberg kirjutab 1908. aastal: „Kuid kogemus näitab, et vaimustus nende võistluste [maadluseten-duste] vastu on kõikematvaks huviks muutumas.”¹¹

Lurich on tõepoolest erakordselt populaarne, kuigi jõuetendusest osa saamiseks tuleb lunastada pääse. 1901. aasta talvel Tartus korraldata-vale maadlusturniirile tuleb rahvast kokku nii palju, et kõik ei pääsegi ruumipuudusel sisse. 1917. aasta suvel astub Lurich üles Tallinnas. Ajalehes kirjuta-takse: „Maadluste ajal näed inimesi puude otsas, plangi peal ja isegi aias asuv kuuri ka-tus on tungil täis.”¹² Seejuures ei ole Lurich enam parimais aastais, käib sõda ja raha on

¹⁰ Prants, H. Athletika. (Toimetuse järelsõna). – Linda, 31. X 1900.

¹¹ Kristjanson, G. Eesti raskejõustiku ajaloost... lk 109.

¹² Kivine, P. (koost). Lurich... lk 265.

¹³ Esimesed tõstevõistlused Eesti Vabariigis. – Uudisleht, 27. V 1937.

maadlejate-jõumeeste rohkus on sellel ajajärgul lausa erakordne (paljud neist astuvad üles Euroopas).¹⁴ Ka enamik Lurichile järgnevaid suuri professionaalseid maadlussportlasi, kes oma võitudega turgutavad või rikastavad rahvusidentiteeti, on rääkinud tema vahetust mõjust oma kujunemisel sportlaseks. Lurich on teerajaja ja suunanäitajana tõestanud, et ka spordi kaudu võib jõuda kaugele. Vaevalt oleks tema panuseta kujunenud maadlusest eesti rahvussport. Ja ei ole ka liiga vähe öelda, et just maadluse kaudu õnnestub eesti rahval end esimest korda maailmas maksma panna.

Ent Lurichi mõju, nagu viidatud, ulatub väga palju kaugemale. Ta on kui tekst, mida igaüks, lahus autorist, omal viisil tõlgendab. Paljud neist meestest ja naistest, kes Lurichi kangelasgudele hinge kinni hoides kaasa elavad, võtavad hiljem osa Eesti Vabariigi loomisest, peavad selle riigi eest ränka võitlust ning pärast võitu ehitavad oma äranägemise järgi üles vaba ühiskonna. Eeskujude ja kangelasguta on raske võidelda suurte väärtuste nimel. Võib olla üsna kindel, et mälestus Lurichist, suurem kui kõik rahvusliku virgumise uimas sündinud müütilised kangelased kokku, on vähemalt osale nendest inimestest omamoodi toeks ja innustuseks. Seepärast on Lurichi nimi Eesti Vabariigi ajal suure au sees: ta on *laiema rahva lemmik ja meie rahvuslik uhkus*.¹⁵

Kummatigi tuleb rõhutada, et „Eesti asja” kõrval esineb ka „Euroopa asi”. 1936. aastal kirjutatakse Uudislehes: „*Ta [Lurich] purustas lihaste jõuga Eestit Euroopast lahutava müüri ja domineeris seal hiljem oma mõistusega.*”¹⁶ Seejuures on areng kahesuunaline: samavõrd kui Lurich viib eestlust Euroopasse (ja ta teeb seda väga hästi), toob ta ka Euroopat Eestisse. Lurich mitte üksnes ei levita teavet sellest, mis on mujal, vaid demonstreerib, et ka lihtsal eestlasel (*matsil*) on võimalik tsaaririigi piiridest väljaspool läbi lüüa. Viimast tõestab ta õigupoolest korduvalt, võttes läände kaasa Abergi ja palju teisi andekaid maaadlejaid (kes suudavad end globaalareenil kehtestada). Lurichi näol sünnib muster-eurooplane veel enne, kui Gustav Suits jõuab sõnastada oma kuulsa loosungi, milles seob eestluse ja euroopluse.

¹⁴ Voldemar Veedami hinnangul võis nende arv tõusta sajani. Veedam, V. Lurich Ameerikas... lk 10.

¹⁵ Vt nt Eesti Spordileht 22. IV 1926.

¹⁶ Lurich ja Lembitu. – Uudisleht, 19. II 1935.

Jäljest, mis Lurichist jääb, kõneleb palju seegi, kuivõrd rohkelt esineb tema nimi toda ajajärku vaatlevais mälestusraamatuis (kirjutajad on enamasti vaimupõllul töötajad). Mõistagi on ta olnud tähtis tegelane ka suuliselt edasi antavas pärimuses (lugusid Lurichist räägitakse tänagi).¹⁷

Ehkki Lurich on rahvuslikult meeletatud, ei ole ta seejuures poliitilistelt vaadetelt ilmselt kuigi radikaalne. Ühiskondlikes asjades näib ta pooldavat mõõdukust. Lurich vastustab kohati üsna tugevalt sakslasi, kuid kindlasti ei ole ta Vene võimu vastane (Vene riiki nimetab Lurich *isamaaks*). Mõnelgi puhul tegutseb Lurich isamaa huvides, seejuures riskides vähemalt ühel korral ka oma julgeolekuga.¹⁸ Tal ei ole midagi selle vastu, kui teda nimetatakse Vene riigi patrioodiks. Eesti rahvusest räägib Lurich palju, kuid üldse mitte Eesti riigist, iseseisvuse võimalikkusest vms (vähemalt ei ole sellest märki).¹⁹

Lurichi-suguse maailmakodaniku jaoks ei ripu rahvuslik ega isiklik eneseteostus ära riigikorrast. Tähtis on tahe ja ühtsus – nendes vormub Lurichi jaoks rahvuse püsimise eeldus. Ta on seisukohal, et iseseisvus kaotati just ühtsuse puudumise tõttu. Kui levivad kuuldused võitlusest Eesti iseseisvuse eest, lööb Lurich muidugi võimalust mööda selles kaasa.²⁰ Võib olla üsna kindel, et kui tal jagunuks elupäevi rohkem, oleks ta omariikluse nimel palju panustanud.

Rahvuslus on siiski vaid üks võimalus Lurichile läheneda. Vahest isegi põnevam on vaadelda teda moderniseerumise raamistikus. Aga enne veel korra jõust.

¹⁷ Lurichi kohta käivaid rahvajutte on uurinud Kalle Voolaid. Vt Voolaid, K. Jõumees Georg Lurich rahvajuttudes. – Eesti rahvaluule. <http://www.folklore.ee/era/nt/PF4/4Voolaid.htm> (19.03.2016); Voolaid, K. Lustakaid lugusid Lurichist. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Spordimuuseum. Tallinn 2002.

¹⁸ Ameerikas viibides avastab Lurich, et Vene ametnikud müüvad sakslastele tähtsaid riigisaladusi. Ta asub korruptsiooni ja kodumaa reetmise sasipundart paljastama. Vt Randoja, S. Georg Lurichi salapärase lahkumise Ameerikast. – Sport&Muuseum, nr 4, 2014, lk 16–23.

¹⁹ Samas tuleb arvestada, et Lurichi välismaal hangitud teadmised ja kogemused ning 1905. aasta sündmused – eriti Eesti vabariigi väljakuulutamise Vaalis ja Velisel (mõlema piirkonnaga oli Lurich sugulussidemete kaudu seotud) pidid avaldama tema poliitilistele vaadetele mingit mõju. Millist, seda on raske hinnata.

²⁰ Lond, A. Eesti iseseisvuse toetamine eestlaste poolt Kaukaasias. <http://ida.aule.ee/ajalehed/tagakaukaasia/1968lond.pdf> (12.03.2016.)

Jõud

Kivine kirjutab: „*Kui ilmus Lurich, elati veel aegu, mil jõud oli funktsionaalne väärtus, mehe mõõdupuu.*”²¹ Kahtlemata on jõu keel universaalne keel, mida mõistavad kõik, kuid jõu temaatika vajab mõningast nüansseerimist. Jõud ei ole eesmärk, vaid vahend (Kivine ütleb õigesti, et jõudu mõõdeti töös või tööd läbi jõu). Praktiline meelelaad ei võimalda väärtustada jõudu selle enese pärast.

Lurich elab ühiskonna moderniseerumise ajajärgul. Pole sfääri, mida moderniseerumine ei mõjuta. Moderniseerumise üheks alustalaks on industrialiseerumine (ja tehnologiseerumine). Enamik uuendusi saab alguse just linnas – ka moodne spordiharrastus sünnib seal. Paljud varased spordimehed töötavad tehases.

Ühes väärtussüsteemi põhjaliku uuenemisega muutub ka arusaamine kehast ja jõust. Inimese kõrvale oli astunud masin, mis on palju suurema jõu allikas kui mistahes elusolend. Üha selgemini adutakse, et masina abil jõuab rohkem, kiiremini ja ka paremini. Masin on progressiusu kese. Just masinate abil peab saama võimalikuks probleemide lahendamine, ühiskonna kiire areng ja looduse alistamine (seni on inimene loodusele alati alla jäänud). Masin, andes inimesele kontrollitunde, lähendab teda seeläbi Jumalaga. Kehaline tugevus on endiselt suur väärtus, kuid üksnes sellest enam ei piisa, isegi mitte maal. Edukus käib käsikäes intellektiga (oskus kasutada ära informatsiooni ja tehnoloogiat ehk mingit inimesevälist jõudu).

Vaadeldaval ajajärgul hakkab ühtsus või ühetaolisus asenduma erinevusega. Erinevad inimgrupid ja isikud on oma valikutes palju vabamad kui varem, tekib rida uusi ameteid, hobisid, eneseteostusvõimalusi jne. Töö eesmärk ei ole enam üksnes toota eluks hädavajalikku. Kultiveeritakse vaimlist kasvamist: töö peaga ei ole vähem oluline kui töö käega. Teatud ringkondades sporti, eriti aga raskejõustikku, ei hinnata. Raskustega harjutamise levikule töötatakse isegi vastu. Seda ennekõike seepärast, et jõuharjutused näivad inimkonda kallutavat tagasi juurte poole (*sügavale alla metsrahvaste liiki*), see tähendab eemale vaimlisest arengust. Arvatakse, et ajades taga

²¹ Kivine, P. (koost). Lurich... lk 11.

jõudu, noor inimene madaldub („jõumeeste” teod on poisikeste teod).²² Ja muidugi teadvustatakse tehnilist progressi. „*Kes sadamas raskeid asju laevale kannab ja kes põllult suuri kiva ära veeretab – nendel läheb jõudu tarvis. Juba võivad aga ka neid töösid nõrgad mehed kunstliste abinõude varal korda saata,*” kirjutatakse Olevikus sajandi algul.²³

Kuidas see kõik Lurichiga seostub? Ta ei ole sünni poolest suur ega ka ülemäära tugev, ent saab selleks, kasutades ära parimat kättesaadavat keha muutmist, tervist ja sportlikku arengut puudutavat informatsiooni. Ta töötab välja uue maadlustehnika ja arendab seda lakkamatult edasi.

Lurich (nagu ka Hackenschmidt ja Aberg) saab spordis suureks tänu oma intelligentsile. Nende panus maadlusesse on tarkus (Lurichist ja Hackenschmidtist räägitakse ka kui filosoof-sportlastest). Vaimu poolest oleks Lurichist võinud sirguda kes iganes: diplomaat, insener, õpetaja, õpetlane, riigimees. Maadlus ei ole tema jaoks üksnes keha asi – see seisab vaimu teenistuses. Keha ja vaim on niisiis lahutamatud. Tähtis on, et *jõukarastusega* kaasneb tervis, mis on meie *ilmalikus elus kõige suurem õnn*.²⁴ Tervis võrdubki Lurichi arusaamist mööda jõuga. Seepärast on ka tema kõige pikem eesti keeles ilmunud kirjatöö pealkirjastatud “Võitlus [maadlus – autor] – tervise allikas”.²⁵ Jõud (tervis) on aga vajalik selleks, et saada ühiskonnas täisväärtuslikult hakkama.

Huvitav on lugeda, kuidas Lurich reageerib raskejõustiku harrastamist vastustavatele rünnakutele. Tema vastulaused demonstreerivad nii suurt kirge spordi suhtes kui ka head argumentatsiooni (nt peab ta oluliseks viidata Vana-Kreeka spordilembusele, looduse korraldatusele (*näeme, et looduses alaline võitlus valitseb*)²⁶ ja rõhutada, et mujal maailmas peavad targad ja kõrged isikud – nt saksa kroonprints, *kes maadlejatele isegi tervitusi saadab* – maadlust tähtsaks. Lurich annab mõista, et need, kes sporti maha teevad, on jäänud kimpu selle tõelise olemuse adumisega –

²² Prants, H. Athletika. (Toimetuse järelsõna). – Linda, 31. X 1900.

²³ Kirjad. – Olevik, 04. XII 1901.

²⁴ Lurich, G. Toimetusele tulnud kiri. – Postimees, 17. XII 1901.

²⁵ Ilmus järjeloona ajalehes Meie Mats aastatel 1917–1918 (nr-d 174–180).

²⁶ Lurich, G. Kiri toimetusele. – Wirulane, 11. II 1910.

tegelikult ei ole nemad ise suutnud ajaga kaasa tulla. Tehnoloogia (*kunstlikud abinõud*) laialdase rakendamise kohta ütleb ta, et see teebki inimesed nõrgaks ja haigeks. Ja selle viletsuse vastu aitab vaid sport (sest *meie närviline tänapäev vajab keha arendamist*).²⁷ „Maadlemise ideaalne ülesanne on, nagu kord öeldud, selles, et me kui eelväelased virguksime ja tõsise hoiatushüüde nõrkevale inimesesooale hüüaksime,“ kirjutab ta.²⁸

Mis puudutab vaimlist edenemist, siis tõestab Lurich oma enese isiku läbi, et maadleja võib paljudest üle olla. Lurichit hästi tundvad kaasaegsed rõhutavad tema intelligentsust, vaimukust ja head kõnelemisoskust. Tal on suurepärase mälu, mis võimaldab kiiresti omandada enamiku euroopa keeltest. Kui ta maadleb, siis sageli järgneb sellele ka kõne, milles haritakse ja antakse nõu.

Modernsus

On üsna tavaline, et luuakse tingiv seos üksikisiku ja sündmus(t)e/protsessi(de)/murrangu(te) vahel, justkui mõned inimesed ongi ellu kutsutud ainuisikuliselt ajaloo käiku muutma. Nii see pole: me lihtsalt ei suuda läbi valgustada ülimalt keerulisi toimijavõrgustikke ega arvestada ka juhusega. Ülejäänud määrab juba narratiivi diktaat, millele ajalookirjutaja alati allub. Seega on Suurele Indiviidile keskenduv ajalugu paratamatult lihtsustus, mille seos tabamatu tegelikkusega on üsna ähmane.

Lurich on isik, keda on väga raske narratiivis mitte edasi anda Suure Indiviidina – protagonistina ajaloo näitelaval. Kivine kirjutab: „*Küll on õige, et tühi ja paljas oli see ruum, kuhu Lurich astus kui sportlane. [...] See oli ühiskondlik pinnas, mis ta kergitas. Vägisi tahaks väita, et temasuguse sünnitas ning lükkas etteotsa ajahetk ning et see ilmumine oli vältimatu.*”²⁹ Ja pisut allpool täiendab: „*Lisagem siia tema [Lurichi] ootamatu, lausa ilmutuslik ilmumine otsekui eikuskilt.*”³⁰ Kui käsitleda Lurichit rahvusluse seisukohalt, siis tunduvad need sõnad üsna õigustatud. Kuid pilt muutub, kui asendame rahvusluse filtri moderniseerumise omaga. Ja seda filtrit tuleb kasutada ainuüksi põhjusel, et rahvuslus on vaid üks element komplekses ja mitmeplaanis

²⁷ Toimetusele tulnud kiri. – Postimees, 17. XII 1901; Kristjanson, G. Eesti raskejõustiku ajaloost... lk 110.

²⁸ Koik, L. (koost) 100 aastat Eesti raskejõustikku... lk 41.

²⁹ Kivine, P. (koost). Lurich... lk 10.

³⁰ Samas.

moderniseerumisprotsessis (mitte olulisem kui teised). Lähenedes Lurichile niiviisi, moodustub võrgustik, mis täidab „tühja ruumi”. Sellesse kuulub rida inimesi (eelkäijad ja inspireerijad): Gustav Boesberg, Adolf Andruškevitš, dr Krajewski, Tõnis Ervin, kaaluvihte tõstvad pagarisellid Hans Luuri pagariäris, linnast linna reisivad välismaalastest jõumehed jpt; institutsioonid: Tallinna Vabatahtlik Atleetide Klubi, „Lootuse” selts, „Linda” aed, dr. Krajewski „jõustikukabinet”, maadluskoolid Peterburis jm; sündmused: rahvapeod-võidutõstmised, jõuetendused jne. Arvesse tuleb võtta ka mitteinimeselikke toimijaid: näiteks linna (linnastumiseta poleks tekkinud professionaalset maadlust) või tehnikat (rongi ja aurulaevata poleks Lurichist tõenäoliselt kunagi saanud ülemaailmne spordikuulsus). Selle võrgustiku osad on omavahel seotud: üks areng või liikumine viib teiseni.

Inimesed on moderniseerumise kontekstis paslik jagada kahte tinglikku gruppi – mõlemad sama olulised. Esimesse kuuluvad suured innovaatorid, geeniused ja juhid ehk isikud, kelle võimuses on suhteliselt lühikese aja jooksul tugevalt mõjutada nii progressiivset kui ka vastasmärgilist arengut. Näiteks kuuluvad siia leiutajad, kes loovad uue, olulise seadme; ettevõtjad, kes asuvad uusi tehnoloogiaid ja menetlusi rakendama, rahvajuhid, kes kontrollivad meediakanaleid ning kujundavad masside meelsust jt. Selle grupi esindaja näiteks ärkamisajast võib tuua ajakirjandustegelase Jannseni või Sangaste mõisniku krahv Bergi.

Teise kategooria moodustavad *impulsorid*³¹: „tavalised inimesed”, kes väga erinevatel põhjustel (sageli ise seda teadvustamata) edendavad progressi mingis väga kitsas lõigus n-ö lokaalsel tasandil, st mõjutades eelkõige oma lähiümbrust. Näiteks on impulsorid moderniseerumisega kaasnenud moodsate ametite esindajad või isikud, kes hakkavad rakendama uut tehnoloogiat omaks tarbeks – varased jalgratturid, autojuhid jt. Omamata mingit ideelist programmi (tegutsemise ajendiks võib täiesti olla juhuste kokkulangevus, soov kasvatada sissetulekut, avatus uuele vms) teevad impulsorid midagi teisiti, riskides vanast paradigmast välja astudes vahel ka kogukonna

³¹ *Impulsor* – ladina keeles virgutaja, ergutaja, algataja. *Impulsor* on mõneti sarnane toimijaga, keda Trevor Pinch nimetab *boundary shifteriks*. Vt nt Pinch, T. Technology and institutions: living in the material world. – Theory and Society 2008, vol. 37, pp. 479.

võõristusega. Impulsori näiteks võib tuua naismaadleja Auguste Joosti (1877–1945) ja autosportlase Julius Johannsoni (1880–1942).

Kes on Lurich? Eespool selgus, et talle heidetakse ette vastutöötamist progressile, mistõttu ta justkui seostub traditsioonilise väärtussüsteemiga. Tegelikult see nii ei ole: teatud mõttes on Lurich moderniseerumise üldisest taktist isegi sammuvõrra ees, sest näeb probleeme, mis sünnivad moderniseerumisest endast (Lurich kui visionäär). Lurich on selle poolest huvitav, et esindab mõlemat ülalnimetatud kategooriat korraga. Ta tegeleb eneseteostusega, kuid sellest kujuneb kiiresti rahvuslik eneseteostus. Tema käsutuses ei ole

Foto 4. Georg Lurich viigilehega (foto: A. I. Tsenter, St. Peterburg; RM F 298:4)

mingit innovatsiooni: õigupoolest rakendab ta väga vana, traditsioonilisse ühiskonda kuuluvat väärtust, kuid uues vormis. Sportlase ja artistina mõjutab ta esmalt oma lähiümbrust, kuid nagu nägime, on võimeline mõjutama ka tervet rahvusruumi. Lurich on suur ühendaja: ta põimib kokku vana ja uue, suure ja väikese, kehalise ja vaimse, kauge ja lähedase, ideelise ja reaalse jne. Ta on oma aja modernsemaid eestlasi, oluline toimija moderniseerumisvõrgustikus.

Lurichit kui moderniseerumise tunglakandjat iseloomustavad järgmised märksõnad: **Rahvusvaheline haare.** Hakenschmidti ja Abergi kõrval on ta rahvusvaheliselt kõige tuntum eestlane. Paljudes riikides tunnustatakse Lurichit maadluskorüfee ja -õpetajana. Oma truppi püüab integreerida võimalikult paljude rahvuste esindajaid – ka türklasi, indialasi, jaapanlasi –, pidades silmas, et iga maadleja tõmbab etendusele kaasmaalasi. **Konflikt.** Moderniseerumisega kaasneb paratamatu konflikt vana ja uue väärtussüsteemi vahel. Kuna Lurichi progressiivsust on teistel kohati raske aduda, võib tema puhul rääkida ka topeltkonfliktist. **Idealism.** Üldises plaanis esindab Lurich progressiivset, idealistlikku maailmavaadet: rakendades õigeid eluviise ja tehnikaid, on võimalik muutuda paremaks (elada täisväärtuslikumalt). Inimene on kõikvõimas – teadmiste ja tahte abil võib saavutada mida iganes. **Mitmekülgsus.** Lurich on elu jooksul olnud tegev mitmel spordialal, on musikaalne, mängib malet, huvitub esoteerikast ja ei ütle ära kaardimängust. Läbib ühtviisi vabalt nii ühiskonna eliidi kui maameestega. On hea kõnemees, samal ajal kirjutab palju. Tegutseb nii teoretiku kui praktikuna. Ei ole pelgalt sportlane, vaid ka treener, ettevõtja, õpetaja ja esmaklassiline organisatsioon. Oskab hästi inimestega ümber käia (suur veenmis- ja innustamisjõud). **Võrgustik.** Mõistab koostöö olulisust (asjaajamisel aitavad teda kõige enam vend, tädi ja sõbrad). Kutsealane võrgustik kätkeb maadlejaid, agente, mänedžere, pangatöötajaid, tsirkuste ja muude asutuste juhte, kohtunikke, arste jpt. Lurich liigub väga erinevates seltskondades (on kontaktis ka mitme selle aja globaalse suurvaimuga). Hõivatud mehe kohta on tema korrespondents aukartustäratav (mõnel päeval kirjutab ja saadab välja 40–50 kirja/telegrammi). Tutvused võimaldavad saada mitmesugust kasu – näiteks vabastuse sõjaväeteenistusest. **Avatus.** Kaitseb oma nime igal võimalusel, käies vabalt ja osavalt ümber pressiga (tahab, et temasse puutuv oleks õigesti kajastatud ka siinsetes saksa ajalehtedes). Igasugune ebaõiglus on talle vastumeelt. Peab oma kohuseks valgustada ka kuritarvitusi spordis (nt tšempionaadil osalejate meelevaldne valik). Ei karda kohtusse pöörduda, seejuures palkab parimaid advokaate. **Mobiilsus.** Liigub pidevalt ringi nii kodumaal kui maailmas, ehkki reisimine on kohutavalt raske ja aeglane. Sõiduvahendiks on enamasti rong või postihobune (tervisele see hästi ei mõju). Tänapäevases mõttes on Lurich

maailmakodanik: teda tuntakse ka Ameerikas ja Aasias. Niivõrd kõrge mobiilsuse astmega kaasnevad ühest küljest täiesti unikaalsed kogemused, teadmised ja oskused, kuid teisest küljest ka teatav pidetus (kodu ja pere puudumine). **Ettevõtlikkus.** Tajub hästi aja pulssi, mis on globaalse läbimurde eeldus. Näeb igas olukorras võimalusi. Oskab rahaga ümber käia: teenib aukartustäratavaid summasid (vahel annab teenistuse heategevuseks). Laseb müüa oma pildiga postkaarte (kogused küündivad tuhandetesse). Ka kodumaale saadetud kaamleid soovitab laadal raha eest näidata. Vaba aeg sisuliselt puudub. **Strateegia.** Vajadusel – nt USAsse minnes – kasutab mändžeri teenuseid, mis võimaldab tegutseda kohe alguses äärmiselt efektiivselt. Reklaamib oma ettevõtmisi igal võimalusel ja eri viisidel: näiteks trükib etenduse eel plakateid ja reklaamkavu või paneb välja suurema summa raha sellele, kes teda võidab. Kavalalt rakendab oma saavutused reklaami teenistusse (nt laseb oma rohkeid auhindu vaateakendel demonstreerida, et meelitada inimesi etendusele). Õpetab välja maadlejaid, riskides võimaliku kaotusega tulevikus (maadlusspordi ja äri seisukohalt adekvaatne toimimine). Kui teda süüdistatakse tšempionaatide korraldajana kokkumängus, eitab seda kategooriliselt. Samas rakendab hulgaliselt kõikvõimalikke (sala)kavalaid võtteid ja trikke etenduste atraktiivsuse ning populaarsuse tõstmiseks. Teades, et oluline on nii vorm kui sisu, kujundab teadlikult enda ja oma hoolealuste kuvandit. **Informeeritus.** Mobiilsus, võrgustik ja isikuomadused (intellekt, keeleoskus, seltsivus, avatus jm) teevad Lurichist äärmiselt informeeritud isiku (nii kvantitatiivses kui ka kvalitatiivses mõttes). Seejuures saab sageli olulist informatsiooni esmaallikatelt (inimestelt endilt suusõnaliselt), ent ka loeb palju. Välismaal viibides laseb endale saata eesti ajalehti või palub neid kõrvale panna.

Eespool selgus, et Lurich on väga populaarne. Sellel on mitu põhjust, kuid moderniseerumise seisukohalt tahaks mainida kahte. Meelelahutuse tähtsus on tõusuteel, kuid moodne meelelahutussfäär alles võtab kuju (võimaluste ja valikute piiratus). Sama kehtib eneseteostuse kohta (kõiki ei paelu käsitöö, pillimäng, lugemine, rahvaluule kogumine jms).

„Vaimuvara kasvatamisega peaaegu võrdväärseks pidas eesti avalikkus juba

ammustest aegadest maise vara kogumist [...],” kirjutab Ea Janssen.³² Kahtlemata on see nii (mõlemat väärtustas ka Lurich), kuid tuleb silmas pidada, et moderniseerivas ühiskonnas teiseneb väärtuste süsteem kiiresti. Vaimlise edenemise ja jõukuse kõrval muutub üha olulisemaks näiteks vajadus individuaalse tunnustuse ja ka tuntuse järele. Paljude jaoks kangastub kuulsas ja edukas Lurichis ülim eneseteostus, mistõttu nähakse temas ideaali. Ta on oma ajastu superstaar. Kuna konkurente on vähe, täidab ta (koos ametikaaslastega) peaaegu üksi augu, mis on tekkinud vana ja uue väärtussüsteemi põrkumise epitsentris.

Kokkuvõtteks

Naastes algusesse: miks on Hakckenschmidt sümpaatsem kui Lurich? Jättes spordi kõrvale, tuleb möönda, et Lurich on uurija jaoks äärmiselt põnev, aga ka väga keeruline ja vastuoluline subjekt (sedagi võiks pidada moderniseerumise üheks väljenduseks inimestes). Mida enam on ta ligipääsetav avaliku isikuna, seda vähem reaalse inimesena. Lurich hoidub teadlikult avamast oma siseilma, mistõttu jääb mõistetamatuks (või pigem mõistatuslikuks). Adudes selgelt, mida tähendab olla avalik persoon, loob ta soodsa pinnase selleks, et tema nime ümber kujuneks müüt juba eluajal. Varane surm tuleb legendile või müüdile kasuks.

Lurichit on raske määratleda. Ta räägib maadlusest kui kunstist. Seega on Lurich esteet, kuid teisalt tahaks teda vaadelda kui teadlast (mainitagu, et tollane teadusilm ei ole päris samaväärne tänasega). Ta süveneb maadlusesse põhjalikult ja kaardistab seda eriteadlase kombel, väärtustades muuhulgas maadlusterminoloogia arengut. Aga Lurich on ka artist, sest (eriti tema enda) maadlus pakub naudingut meeltele. Maadleja Zbyszko-Cyganiewiczzi hinnangul suutis ta *käsitleda pealtvaatajate tundemeeli samasuguse virtuooslikkusega nagu Heifetz viiulikeeli*.³³ Paul Pinna ütleb, et Lurich oli *meie* [eesti rahva – autor] *kõige suurem näitleja*.³⁴ Ta suudab suurepäraselt vastata inimeste moderniseerumisega tekkinud uut tüüpi vajadustele.

³² Jansen, E. Eestlane muutub ajas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu 2007, lk 403.

³³ Kivine, P. (koost). Lurich... lk 300.

³⁴ Samas, lk 173.

Lurichi fenomen seisneb ennekõike selles, et kuigi ta jõudis spordis tippu välja, ei ole temast võimalik rääkida üksnes ega isegi peamiselt spordi kategooriates, mis on spordimehe puhul väga haruldane. Lurichi seisukohalt on sport pelgalt raam või impulss, mis teeb võimalikuks muu.

Ühest küljest on Lurich tuline rahvuslane, kuid teisest küljest on ta suur eurooplane – mitte teoreetiliselt, kirjasõna vahendusel selleks saanud, vaid essentsialistlikus mõttes. Õigupoolest on ta üsna ebaharilik eestlane – jooni, mida tavatseme omistada selle ajajärgu edasijõudnud eestlastele, on tal vähe (neid võime märgata Abergi isikus). Lurich on trikster, *Homo ludens* – erandlik nähtus mitmes mõttes. See erandlikkus sobitub hästi moderniseerumise raamistikku.

Keeruline on hinnata, kas Lurichi üsna erakordne mitmekülgus ning rollide ja nägude paljusus tuleneb iseloomust või ka mingitest välistest põhjustest. Eespool selgus, et moderniseerumise tuumas peitub konflikt, mis väljendub sageli näiteks psüühikas: muutused on kohati nii jõulised, et inimesed ei suuda nendega kohaneda. Mida elab läbi niisugune ülmodernne inimene nagu Lurich?

Lurich ei õpeta üksnes, kuidas maadelda või olla oma rahva vääriline. Ta selgitab, kuidas saada paremaks indiviidina. Oluline on rõhutada Lurichi tegevust tervete eluviiside ja karskuse õpetamisel. Tema sõnum on, et tuleb keha karastada ja iga hinnaga hoiduda alkoholist, tubakast ja lihalikest kiusatustest. Ent mida aeg edasi, seda enam kaugeneb ta ise enda loodud standardist (kirjutab öösel, joob palju, eirab terviseprobleeme jne). On tekkinud lõhe sõna ja teo vahel. Oletan, et 20. sajandi esimese kümnendi teisel poolel jõuab Lurich arusaamisele, et vähemalt osalt on ta inimesi eksitanud: täiuslikkus ei ole võimalik, ja isegi kui oleks, ei või see olla eesmärk, sest teeb inimese õnnetuks ja üksikuks. Lurich seda sisimas ilmselt on. Seepärast loobki ta kord võrdluse maadlejate ja loomade vahel.³⁵

Lurich on seltskondlik, särav, humoorikas, hurmav, tugev ja tahteline, kuid ta on ka temperamentne, kaasaelav, empaatiline ja tundlik. See on kombinatsioon, mis võib kergesti viia suurte sisemiste kannatusteni. Teame, et küpses eas vaevab Lurichit

³⁵ Samas, lk 304.

närvilisus ja unepuudus. Moderniseerumise kontekstis võib nendes näha märki kohanemisprobleemist (närvisüsteemi ülestimulatsioon, ebakindlus). Asjaolu, et Lurich on kõigest inimene, teebki temast aga tõelise kangelase, kes väärib meelespidamist